

Holland-flamand-magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban

Ez a dolgozat Magyarország egyik legnagyobb kora újkori humanistájának, Szenci Molnár Albertnek egy majdnem négyszáz évig elveszettnek hitt művéről szól. Az újonnan megtalált „Igaz Vallás képe” az egyik legrégebbi magyar nyelvű egyleveles nyomtatvány, amely 2012. október 20-án került elő újra az amszterdami Rijksmuseum gyűjteményéből. Ebben a tanulmányban a mű történetéről, jelentéséről és holland háttéréről esik szó, különös tekintettel a szerzőhöz kötődő holland-flamand-magyar kapcsolatokra.

Dutch-Flemish-Hungarian intellectual relations in the early-modern period

This is the story of a work of one of the greatest early-modern humanists of Hungary, Albert Szenci Molnár, which had been lost for almost 400 years. The rediscovered Icon religionis or 'Image of Religion' is one of the oldest broadsheets printed in the Hungarian language. It was found in the collection of the Rijksmuseum Amsterdam on 30 October 2012. This study will focus on the history, the meaning and the Dutch background of this work. Furthermore, I will devote attention to Dutch-Flemish-Hungarian intellectual relations with regard to this author, the work and the time at which it was created.

KEES TESZELSZKY

SZENCI MOLNÁR ALBERT ELVESZETTNEK HITT IGAZ VALLÁS PORTRÉJA (1606)
TRUE RELIGION: A LOST PORTRAIT BY ALBERT SZENCI MOLNÁR (1606)

KEES TESZELSZKY

SZENCI MOLNÁR ALBERT
ELVESZETTNEK HITT IGAZ VALLÁS PORTRÉJA
(1606)

TRUE RELIGION:
A LOST PORTRAIT BY ALBERT SZENCI MOLNÁR
(1606)

Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt *Igaz Vallás portréja* (1606)

avagy

holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban

True Religion: a lost portrait by Albert Szenci Molnár (1606)

or

Dutch–Flemish–Hungarian intellectual relations

in the early-modern period

Kees Tészelszky

Budapest, 2014

In memory of Robert Milders, ambassador of the Kingdom
of the Netherlands in Budapest (1948-2012) -
Robert Milders, egykori holland nagykövet emlékére (1948-2012)
Nyelvi és szakmai lektorok / correction: P. Vásárhelyi Judit,
Kármán Gábor, Tamási Katalin, Bernard Adams.
Fordítások / translation: Kármán Gábor, Tamási Katalin, Bernard Adams.

A kutatást és a könyv megjelenését támogatta:
/ This publication was made possible by:
Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok NK 81948
"Magyarország a kora újkori Európában"
Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori
Magyar Történeti Tanszék
Royal Dutch Embassy

Ministry of Foreign Affairs of the
Netherlands

Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/BO/00806/12) "Magyarország és
Erdély jelenléte a kora újkori észak- és dél-németalföldi sajtóban (1619-1636)"

Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke
és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa.
Published by ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti
Tanszéke and the Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület.

© Kees Teszelszky, 2014
A kiadásért felel Horn Ildikó

The illustrations on the cover courtesy of Rijksmuseum, Amsterdam
and Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok
A borítót tervezte / Cover designed by Daan Eijmaal

ISBN 978-963-284-484-8

Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Tartalomjegyzék - Table of Contents

Előszó	7
Preface	9
Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606) avagy holland–flamand-magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban	11
1. A magyar röpirat az Igaz Vallásról	13
Szenci Molnár Albert életrajza	13
A nemrég előkerült <i>Icon religionis</i> leírása (1606)	15
A nyomtatvány az irodalomtörténetben	17
Az Igaz Vallás alakjának háttere	19
Az Igaz Vallás holland képe (1576 után)	23
Az Igaz Vallás magyar képe (1606)	31
2. Az Igaz Vallás alakja és recepciója	42
Szenci Molnár 1606 utáni munkái	42
Igaz Vallás képe mint vallási szimbólum (1608 után)	46
Dialógus Religio és Bethlen Gábor fejedelem között (1620)	48
Az Igaz Vallás képe és Szenci Molnár Beza-fordítása Kálvin magyar nyelvű <i>Institutio</i> jában (1624)	51
Az órániai helytartó allegóriája (1624)	57
A Magyar Királyság allegóriája (1665)	59
Vallás a keresztény szamaritanusok számára	60
3. Kora újkori kulturális diplomácia a hollandok és magyarok között az Igaz Vallás jegyében	62
Pieter Brederode holland ágens	62
Brederode és a Bocskai-felkelés	65
Pieter Brederode és Szenci Molnár Albert kapcsolata	71

True Religion: a lost portrait by Albert Szenci Molnár (1606) or Dutch-Flemish-Hungarian intellectual relations in the early-modern period	79
 1. The Hungarian broadsheet of True Religion	81
The Life of Albert Szenci Molnár	81
Description of the recently discovered broadsheet <i>Icon religionis</i> (1606)	83
The broadsheet in literature history	86
The background to the figure of True Religion	87
The Dutch image of True Religion (after 1576)	92
The Hungarian image of True Religion (1606)	99
 2. The image of True Religion and it's reception	111
The work of Szenci Molnár after 1606	116
The image of True Religion as a religious symbol after 1608	118
A dialogue between Religion and Prince Gábor Bethlen (1620)	120
The image of True Religion and Szenci Molnár's Hungarian translation of Calvin's <i>Institutio</i> (1624)	127
The allegory of the Stadhouder of Orange (1624)	129
The allegory of the Kingdom of Hungary (1665)	133
Religion for the Christian Samaritans	130
 3. Early modern cultural diplomacy between the Dutch and Hungarians in terms of True Religion	132
Pieter Cornelisz. Brederode as the agent of the Dutch	132
Brederode and the Bocskai Revolt (1604-1606)	135
Albert Szenci Molnár and Brederode	141

1. melléklet	150
Az Igaz Vallás Beza általi (1580), Wierix/Baltens általi (1576 után) és Custos/ Szenci Molnár általi (1606) ábrázolásainak összehasonlítása / Appendix 1. Comparison between the depictions of True Religion by Beza (1580), Wierix/Baltens (1606) and Custos/Szenci Molnár (1606)	
2. melléklet	151
Szenci Molnár magyar nyelvű, az Ember és a Religio közötti dialógusának angol fordítása / Appendix 2. The dialogue between Man and True Religion in Hungarian by Szenci Molnár and a translation in English.	
3. melléklet	152
<i>A Dialógus Religio és Bethlen Gábor fejedelem között</i> magyar és angol fordításban / Appendix 3. Translation in Hungarian and English of the conversation between Religion and Gábor Bethlen	
Képek jegyzéke - List of Illustrations	165
Képek – Illustrations	167

Előszó

Ez a dolgozat Magyarország egyik legnagyobb kora újkori humanistájának, Szenci Molnár Albertnek egy majdnem négyszáz évig elveszettnek hitt művéről szól, amely 2012. október 20-án került elő újra az amszterdami Rijksmuseum gyűjteményéből – azon a napon, amikor elindult a „Rijksstudio”, a múzeum digitalizált képeinek új weboldala. Ebben a tanulmányban a mű történetéről, jelentéséről és holland háttéréről esik szó, különös tekintettel a szerzőhöz kötődő holland–flamand–magyar kapcsolatokra. Bár mely olyan elemzésnek, amely kísérletet tesz Szenci Molnár és munkája kielégítő megértésére, figyelembe kell vennie a holland kapcsolatokat és azok politikai hátterét.

Ahogy a könyvben olvasható, az újonnan megtalált „Igaz Vallás képe” az egyik legrégebbi magyar nyelvű egyleveles nyomtatvány (broadsheet). Az elmúlt három évszázadban könyveket és tanulmányokat szenteltek ennek a műnek, anélkül, hogy bárki is láthatta volna. Dolgozatom nemcsak e mű részletes elemzését nyújtja, hanem számos hozzá kapcsolódó nyomtatványát is.

A kötet az R. Várkonyi Ágnes irányításával az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékén működő „Magyarország a kora újkori Európában” kutatócsoport (OTKA NK 81948) tevékenysége keretében született. A csoport a kora újkori Magyar Királyság történetének európai kontextusait vizsgálja. Programja három téma köré csoportosul: a három részre szakadt országban élő magyarok tényleges diplomáciai és szellemi kapcsolatai; a Magyarországról és a magyarokról Európában alkotott kép; továbbá az, hogyan alakult a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség vezetőinek önmagukról alkotott képe, és hogyan prezentálták ezt külföldön. Általános jellemző, hogy a kutatásokban kiemelt figyelmet kapnak a kora újkori értelmiségiek európai szellemi kapcsolatai.

Ez a könyv nem jöhetett volna létre Ács Pál, Almási Gábor, Csörsz Rumen István, Etényi G. Nóra, Farkas Gábor Farkas, Havas László, Horn Ildikó, Kármán Gábor, Irene Schriers, Szabó András, Tamási Katalin, Tóth Gergely, Vajda László, P. Vásárhelyi Judit, Viskolcz Noémi, R. Várkonyi Ágnes, Zászkaliczky Márton szakmai támogatása nélkül. Kármán Gábor fordításának, valamint Tamási Katalin és P. Vásárhelyi Judit szerkesztői munkájának

köszönhető az igényes magyar nyelvű változat létrejötté, Bernard Adams-nek pedig az angol verzió lektorálásáért vagyok hálás. Külön köszönettel tartozom a Holland Királyság Budapesti Nagykövetségének a könyv megjelenéséhez nyújtott támogatásért, Leo Lindscheerne és Zech Gábornak a közvetítéséért.

Marloes és Jelte Bouma nagylelkű ajándéka (Gerard van Loon: *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*. 's-Gravenhage 1723.) segített abban, hogy a képkatalógus összeállítása az érmék területén nem jelent többé problémát. Baráti gesztusuk - a családi könyvtárukból kivették az általam csodált és tanulmányozott köteteket, és ellenérték nélkül a tudomány rendelkezésére bocsájtották - példaértékű lehet bárki számára.

Végül sokkal tartozom feleségemnek és gyermekeimnek, Mátyásnak, Péternek és Ágnesnek, akiknek hosszú időn keresztül kellett versenyezniük figyelmemért egy magyar vándortudós ellenében.

Groningen – Budapest, 2014. január

A szerző

Preface

This is the story of a work of one of the greatest early-modern humanists of Hungary, Albert Szenci Molnár, which had been lost for almost 400 years. It was found in the collection of the Rijksmuseum Amsterdam on 30 October 2012, the day ‘Rijksstudio’, the new website of the Rijksmuseum with digitalized images, was launched. This study will focus on the history, the meaning and the Dutch background of this work. Furthermore, I will devote attention to Dutch–Flemish–Hungarian intellectual relations with regard to this author, the work and the time at which it was created. Any satisfactory understanding of Szenci Molnár and his work must take his Dutch connections and the political background into account. As can be read in this book, the rediscovered *Icon religionis* or ‘Image of Religion’ is one of the oldest broadsheets printed in the Hungarian language. Over the last three centuries books and studies have been devoted to this work, without the authors even being able to see this print. This book will present a detailed study not only of this work, but also of some of the prints which are closely related to it.

This book is one of the results of the research group “Hungary in Early-Modern Europe” (OTKA NK 81948) at the department of Medieval and Early Modern History of Europe of the Eötvös Loránd University under the direction of Prof. Dr. Ágnes R. Várkonyi. The aim of this group is to research the European context of the history of early-modern Kingdom of Hungary. The programme is focused on three issues: the actual diplomatic and intellectual contacts of the Hungarians, divided by three distinct powers; the image of Hungary and the Hungarians in Europe; the formation and dissemination of the self-image of the leaders of the Kingdom of Hungary, the Principality of Transylvania, and the Hungarians abroad. Special attention is paid to the intelligentsia of the early-modern period and their intellectual relationships in Europe.

This book could not have been completed without the help and support of Pál Ács, Gábor Almási, István Csörsz Rumen, Nóra G. Etényi, Gábor Farkas, László Havas, Ildikó Horn, Gábor Kármán, Irene Schriers, András Szabó, Katalin Tamási, Gergely Tóth, Judit P. Vásárhelyi, László Vajda, Noémi Viskolcz, Ágnes R. Várkonyi,

Márton Zászkaliczky and many others. I acknowledge their advice, references and other courtesies.

I want to thank Gábor Kármán for the translation of my English text into Hungarian and Bernard Adams and Katalin Tamás for their correction of the manuscript and for their translation of the conversation between Religion and Gábor Bethlen. I am also very grateful to Gábor Kármán and Judit P. Vásárhelyi for their excellent criticism of my text.

I am especially grateful for the financial support for the publication of this book that I have received from the Dutch Embassy in Hungary and the help and advice of Leo Lindscheer, cultural attaché of the Netherlands, and Gábor Zech, his assistant.

A generous gift from Marloes and Jelte Bouma, (Gerard van Loon: *Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*. 's-Gravenhage 1723.) has made my research on the image of True Religion and the search for images much easier and more enjoyable.

I owe much to my wife and my children Matthijs, Pieter and Aagje, who for a long time have had to compete for my attention with another wandering scholar of Hungarian descent, who lived and worked four hundred years ago.

Groningen-Budapest, January 2014

the author

Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja
(1606)

avagy

holland–flamand-magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban

1. A magyar röpirat az Igaz Vallásról

Szenci Molnár Albert életrajza

Szenci Molnár Albert egyike volt a kora újkori Magyarország legizgalmasabb és legfontosabb tudós humanistáinak.¹ (Lásd 1. kép) 1574. augusztus 30-án született Szencen, egy Pozsony környéki kis mezővárosban. Apja erdélyi származású tehetsős molnár volt, aki, mire fia felnőtt, teljesen elszegényedett. Albert protestáns prédikátor szeretett volna lenni, iskoláit Szencen kezdte, majd Győrött folytatta. Családja azonban nem tudta támogatni a tehetséges ifjú tanulmányait.

Szenci Molnár mindig összekötötte szellemi tanulmányait más, gyakorlatiasabb tevékenységekkel. 1586-ban érkezett Gönc mezővárosba, ahol Károlyi Gáspár épp az első, vezetésével készített teljes magyar bibliafordítás nyomtatását készítette elő. Szenci Molnár diákként segédkezett Károlynak a nyomtatás munkálataiban és ennek révén megismerkedett a könyvnyomtatás technikájával. Göncöt két évvel később hagyta el, hogy Debrecenben, a magyar protestantizmus e híres központjában folytassa tanulmányait. Ezt követően rövid ideig Kassán tanítószkodott, majd 1590-től Drezdában teológiát hallgatott, azután Wittenbergbe, onnan pedig Heidelbergbe költözött át. Végül, 1595-ben Strasbourgban szerzett baccalaureusi fokozatot. Kálvinista meggyőződése miatt azonban kénytelen volt elhagyni a várost, és *grand tour*-ba kezdett Svájcban és Itáliában.

Ekkor látogatta meg a híres kálvinista teológust, Theodor Bezá (1519-1605) Genfben, az európai kálvinizmus központjában. Bezát egész élete során szellemi atyjának tartotta.

1597-től Heidelbergben tanult tovább, ahol nagy szegénységben élt. 1599-ben néhány hónapra visszatért Magyarországra, ahol nem igazán sikerült pártfogóra találnia literátori tervei megvalósítására. Ezért visszatért Németországba. Ez volt élete leg-

¹ *Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Budapest 1961. 324, 334; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1961. 67–81. Szenci Molnár életéről lásd: *Dézi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Budapest 1898; Szenci Molnár és a magyar késő-reneszánsz. Szerk. Csanda Sándor – Keszérű Bálint. Szeged 1978; *Kovács Sándor Iván: Szenczi Molnár redivivus.* Budapest 2000.

produktívabb időszakának kezdete. Több mint tíz éven keresztül folytatott teológiai és filológiai tanulmányokat Herborn, Heidelberg, Altdorf és Marburg iskoláiban, és itt írta, fordította és adta ki legfontosabb munkáit is, amelyeknek későbbi hírnevét köszönhette.²

Szenci Molnár kiemelkedő szerepet játszott a magyar kálvinista egyház, valamint a németföldi, francia, svájci és holland testvérek közötti kapcsolatok megteremtésében.³

Miután 1600-ban visszatért Heidelbergbe, résztvevőjévé vált a *respublica litterariának*, az európai értelmiségiek baráti hálózatának.⁴ Az európai konfesszionális politika iránt elkötelezett emberek közé emelték a kálvinista ügy mellett kiálló fordításai és nyomtatványai. A magyar prédikátor, tanár és fordító fontos szemévé vált a protestáns értelmiségieket összekötő láthatatlan láncnak, amely egész Európán keresztül, Anglia nyugati partjaitól a Kárpátok erdélyi bérceiig húzódott. Műveinek kiadását bőkezűen segítették a kálvinizmus külföldi terjesztésének támogatása mellett elkötelezett német arisztokraták. Ezt a támogatást egyben azon virágzó kapcsolatoknak is köszönhette, amelyeket a korabeli Nyugat-Európával – kiváltképp a hollandokkal – tartott fenn. Aligha találhatunk jobb példát a kora újkori holland és magyar humanisták közötti intellektuális érintkezésre, mint Molnár és Németországban, illetve a Németalföldön élő holland barátai közötti kapcsolatokat.

² Szenci Molnár műveinek modern kiadása: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit. Budapest 1976; Szenci Molnár Albert naplója. Szerk. Szabó András. Budapest 2003. Levelezése új kiadásának előkészületeiről: Szabó András: Szenci Molnár Albert levelezésének új kiadása. In: „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszóc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Szerk. Stemler Ágnes – Varga Bernadett. Budapest 2010. 21–30.

³ Graeme Murdock: Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford 2000. 54.

⁴ Dézsi Lajos: Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest 1898; Turóczi–Trostler József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. In: Turóczi–Trostler József: Magyar irodalom—világirodalom. 2. k. Budapest 1961. 109–155; P. Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Budapest 1985. (Humanizmus és reformáció, 12), 58–62; Jörg Dötsch: Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600. Studia Caroliensia 4. (2004) 5–16.

A nemrég előkerült *Icon religionis* leírása (1606)

Théodore de Bèze – Szenci Molnár Albert (ford.): *Icon religionis*. Augustae Vindelicorum, 1606, impensis Dominici Custodis Christophorus Magnus.

Az egyleveles nyomtatvány mérete 410 mm x 241 mm (lásd 2. kép). Fekete és vörös festékekkel nyomtatták, latin és magyar szöveggel.⁵ A kép az Igaz Vallás félmeztelen, szárnyas női megszemélyesítését ábrázolja. Rongyokba öltözött nőalak, fején csillagkorona, amelyet csillag alakú fénykoszorú övez. Felsőteste körül felhőket látunk, ezek révén különleges hangsúlyt kap a menny és föld között játszott közvetítő szerepe. Meztelen lábai alatt a Halál fekszik, csuhás csontváz képében, aki egyik kezében egy törött kasztart, másik kezét védelmezően emeli maga elé a Vallással szemben. Utóbbi bal karjával egy durván kidolgozott keresztre támaszkodik, jobb karjával pedig nyitott könyvet tart, a következő szöveggel: *Evangelium pacis aeternae* (az örök béke evangéliuma). Bal kezében üres zabla, amely csaknem a földet éri. A kép háttérét csatatér tölti ki, katonák tömegeivel, egy part menti vízi ütközet és egy lángokban álló város ábrázolásával. A csatarendben álló katonákat, eléjük helyezett tipikus „morion” sisakjaik alapján Spanyolországként azonosíthatjuk. A kép alatt egy latin nyelvű, a Homo (ember) kérdéseit és a Religio (vallás) válaszait tartalmazó dialógus olvasható, mellette annak magyar fordítása. A fordító, *Albertus Molnar Szenciensis* ajánlása Iohannes Bekesinek, vagyis Békési Jánosnak, Kassa város polgárának és tanácsosának szól.

⁵ [Szenci Molnár Albert]: Praestanti virtute ac vitae integritate conspicuo viro Dn. Ioanni Bekesi, ciui & negotiatori Cassouiensi: Dño & Benefactori suo Colendo et amando, Albertus Molnar Szenciensis, officij ergò D D. dö [!]. Augustae Vindelicorum [Augsburg] 1606. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-31.624. A kép vagy az egyleveles nyomtatvány nem található meg sem a Hollstein-katalógusban: *Friedrich Hollstein*: German engravings, etchings and woodcuts. Cranach – Drusse. VI. k. Amsterdam 1959, sem itt: Szabó Károly – Hellebrandt Árpád: Régi magyar könyvtár. [a továbbiakban: RMK] I–III. Budapest 1879–1898, sem itt: Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla szerk. Budapest 1983. [a továbbiakban: RMNy] A Rijksmuseumban lévő hungaricákról keveset tudunk. A budai képekkel díszített asztalterítőkről és szalvétákról lásd: *Cornelius Adriaan Burgers*: De verovering van Boeda-Pest en de geschiedenis van een damastpatroon. In: Bulletin van het Rijksmuseum 17. (1969) 126–134.

A cím szerint a képet és a szöveget a jól ismert művész, az augsburgi flamand származású Dominicus Custos (Antwerpen, 1560–Augsburg, 1615) metszette. Custos az 1580-as évek elején valószínűleg vallási okokból költözött Antwerpenből Augsburgba, ahol 1588-ban feleségül vette egy rézmetsző, Bartholomäus Kilian lányát.⁶ Szigorú elvek szerint irányított rézmetsző műhelyt hozott létre itt apja, Pieter Balten(s), más nevén Petrus Baltazar Custos antwerpeni modellje alapján, ahol segéderőként fiait, Raphaelt, Davidot és Jacobot alkalmazta.⁷ Mostohafiai, Lukas és Wolfgang Kilian szintén nála inaskodtak és később maguk is híres rézmetszők lettek. Custos virágzó műhelye jelentős szerepet játszott a rézmetszet németországi elterjedésében. Az első, európai uralkodókat ábrázoló metszetsorozat készítőjeként is ismert. Kiadójának választékában sorozatban készített egyedi metszeteket, emblémáskönyveket, illetve illusztrált irodalmi és teológiai műveket egyaránt találunk. Custos rézmetsző technikájára – ahogy az ezen a nyomtatványon is megfigyelhető – nagy hatással volt a prágai stílus és a holland manierizmus, elsősorban is a Hendrick Goltzius által mutatott példa.

Szerencsére meglehetősen sok részletet tudunk a nyomtatvány létrejöttéről és annak készítőiről. Szenci Molnár fennmaradt levelezése alapján megállapíthatjuk, hogy *Icon religionis* címen emlegette kidolgozásának időszakában, és ajándékol szánta támogatóinak. Megjelenése meglehetősen pontossággal 1606. május 14. és 28. közöttre datálható. Joannes Thomas Freigius német humanista 1606. május 14-i levelében írta meg Szenci Molnárnak, mennyibe fog kerülni ötven példány kinyomtatása.⁸ A nyomtatást a Custoshoz hasonlóan Augsburgban dolgozó Christophorus Magner (Magnus) vállalta magára. Két héttel később, május 28-án értesí-

⁶ <http://www.teeuwisse.de/catalogues/selected-works-xii/a-fantastic-head-in-the-style-of-arcimboldo.html> (Legutóbbi letöltés: 2013.11.01.).

⁷ *Maria Maria Lanckoronska: Die Augsburger Druckgraphik des 17. und 18. Jahrhunderts.* In: Augusta 955–1955. Hermann Rinn ed. München 1955. 347.

⁸ Dominicus Custos levele Szenci Molnárnak, 1606. május 28. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára [a továbbiakban: MTAK], Ms. K 787, fol. 135. Kiadva: *Décsi L.: Szenczi Molnár op. cit.* 192. Custos és Molnár már 1605-ben is együttműködtek. Lásd Georg Remus levele Szenci Molnárnak, 1605. MTAK Ms. K 787, fol. 119v.; *Décsi L.: Szenczi Molnár op. cit.* 190. Lásd még: *Imre Mihály: Szenci Molnár Albert arc(kép)másai.* Debrecen 2009. (Református Művelődéstörténeti Füzetek 2. szám) 34.

tette Custos Szenci Molnárt arról, hogy a kiadvány elkészült, és mellékelte egy példányát is.⁹

Az ötven szokatlanul kis példányszám a kora újkori nyomtatványok piacán, különösen egy ilyen szépen kidolgozott, meglehetősen nagy és viszonylag drága rézmetszet esetében. Nincs róla információnk, hogy a metszet végül nagyobb példányszámban is megjelent-e, vagy hogy Custos esetleg újra felhasználta-e az eredeti réznyomókat. A nyomólemez sorsát sem ismerjük, és nem tudjuk, vajon Szenci Molnár tulajdonába került-e. Három évvel a kiadás után a szerzőnek még volt néhány példánya, 1609. március 2-án ugyanis elküldött egyet Georg Heinischnek, a magyarországi származású augsburgi tanár-orvosnak.¹⁰ A többi példány sorsával kapcsolatban nem rendelkezünk információkkal.

Nem ismerjük a Rijksmuseumban fennmaradt példány provenienciáját.¹¹ Lehetséges, hogy Szenci Molnár számos holland ismerőse egyikének küldött ajándékként került Németalföldre, vagy 1624-es látogatása alkalmával maga hozta az országba – bizonyítékkal egyik hipotézist sem tudjuk igazolni. Egy régi possessori feljegyzés alapján annyit állíthatunk, hogy a mű valamikor a 19. század folyamán került a Rijksmuseum tulajdonába, de pontos beszerzési dátuma ismeretlen. Arról sem tudunk, hogy a nyomtatvány más holland vagy külföldi gyűjteményben fennmaradt volna: jelenlegi tudásunk szerint a Rijksmuseumban található példány az egyetlen, ami az ötvenből fennmaradt.

A nyomtatvány az irodalomtörténetben

A nemrég felfedezett munka tehát ritkaságnak számít, és az egyik legrégebbi, Nyugat-Európában nyomtatott magyar nyelvű egyleveles metszetes nyomtatvány. A 17. század elejéről nagyon kevés Magyarországon kívül készült, hasonló, magyar nyelvű egyleveles nyomtatványt vagy pamfletet ismerünk. Kivételként említhetjük

⁹ Georg (György) Henisch levele Szenci Molnárnak, 1606. március 2. MTAK Ms. K 787, fol. 220r.; *Dézsi L.*: Szenci Molnár op. cit. 301.

¹⁰ Dominicus Custos levele Szenci Molnárnak, 1606. május 28. MTAK Ms. K 787, fol. 138r.; *Dézsi L.*: Szenci Molnár op. cit. 194.

¹¹ R: MVS = 's Rijks Prentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. = Lugt 2228. A jelzetről: *Frits Lugt*: Les Marques de Collections de Dessins & d'Estampes. Amsterdam 1921. <http://www.marquesdecollections.fr> (2011.09.13.)

Szenci Molnár portréját, amelyet 1604-ben készített Heinrich Ullrich, és amelyen a következő szöveg olvasható: „Hogy ha az Vr Isten Vagyon mivelünc, Vallyons Kiczoda támadna ellenünk?”¹² (Lásd 1. kép)

A legrégebbi ismert, német, latin és magyar feliratot is tartalmazó nyomtatvány egy Esztergom 1594-es ostromát ábrázoló térkép.¹³ Ennek szövege Ruda Jánosnak (Ioannes Ruda), I. Rudolf király magyar heroldjának és udvari történetírójának munkája, aki a térkép alapjául szolgáló eredeti rajzot is készítette.¹⁴ Ezt a nyomtatványt is Custos adta ki Augsburgban. Mivel sok Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos képet jelentetett meg, Custos műhelyét a kora újkori Magyarország nyugat-európai imázsának egyik legfőbb forrásának minősíthetjük. Ennek háttérében patrónusa, a Fugger család állhatott, amely a magyarországi törökellenes hadjáratokat és az azokban részt vevő Habsburg Ferdinánd főherceget is támogatta.¹⁵

Szenci Molnár Albert híres, ám elveszettnek tartott művéről az elmúlt két évszázad számos magyar kutatója írt és próbált meg nyomára akadni. Bod Péter már a 18. század elején említette létezését egy kiadatlan, Szenci Molnárról szóló írásában.¹⁶ Mivel versekkel ellátott képként említette, lehetséges, hogy sokáig ő volt az utolsó Magyarországon, aki látta is a nyomtatványt, bár még valószínűbb, hogy leírását a Szenci Molnár-levelezésből merítette, amelyet alaposan tanulmányozott. Ezt a forráscsoportot 1898-ben Dézsi Lajos adta ki, ő is felhívta a figyelmet a nyomtatványra vonatkozó utalásokra. Más magyar kutatók, mint Waldapfel József,¹⁷ P. Vásárhelyi Judit,¹⁸ Szabó

¹² Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Inv.-Nr. A 14275, Magyar Történelmi Képcsarnok, 91/1914.Gr. Lásd is: *Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve*, 896–1849. Budapest 1962.123.

¹³ Aigentliche Contrafactur, und warer Bericht des königlichen Schloss Gran ... wie diss Orth und Vestung ... diss jetzt lauffenden 1594. Jahrs belägert worden. Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban: OSZK] App. M. 235. Lásd még: *Cennerné Wilhelmb Gizella: Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn*. in: *Folia Archaeologica* 67. (1966) 227–249.

¹⁴ *Ibidem*; *Lyka Károly: Adatok művészetünk történetéhez. Művészet* 4. (1905) 346.

¹⁵ *Cennerné Wilhelmb G.: Der Augsburger op. cit.* 229–230.

¹⁶ *Bod Péter: Gellius Molnarius, Teleki Téka, Marosvásárhely, 1511 4r. Kézirat, idézi: Dézsi L.: Szenczi Molnár op. cit.* XVII.

¹⁷ *Waldapfel József: Szenczi Molnár Albert Religio-emblémája. Irodalomtörténeti Közlemények [a továbbiakban: ITK]* 42. (1932) 431–432.

¹⁸ *P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása. In: Szenci Molnár Albert: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, Hanovia MDCXXIV. (facsimile kia-*

András,¹⁹ Viskolcz Noémi,²⁰ Kovács Gábor,²¹ Juhász Levente, Fazekas Sándor²² úgy elemezték a nyomtatvány szövegét és ábrázolását, hogy nem volt lehetőségük azt valóban látni. Mindazonáltal úgy vélték, hogy a munka kulcsfontosságú Szenci Molnár oeuvre-jének és annak a kora újkori magyarországi és erdélyi protestáns kultúrára gyakorolt hatásának megértésében.

Ezen tanulmány legfontosabb kérdései a következők lesznek: miért adatta ki Szenci Molnár ezt a nyomtatványt? Mit jelent a kép és a szöveg, és mi áll a háttérükben? Milyen volt a munka recepciója? Mit mond a munka és recepciója a kora újkori holland–flamand-magyar kulturális és politikai kapcsolatok különböző vetületeiről az Egyesült Tartományokban, a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben?

Az Igaz Vallás alakjának háttere

Az „Igaz Vallás képe” néven ismert embléma a kora újkori művészet fontos és sokat használt szimbolikus figurája volt.²³ A legismertebb példát Cesare Ripa (1560?–1623?) ikonográfiai lexikonjában, az *Iconologiában* találjuk, amely először 1594-ban jelent meg.²⁴ Ripa pontos leírását adja annak, hogyan fest az „Igaz Keresztény Vallás” (*Religione vera Christiana*) képe. 1603-as kiadásában egy latin verses dialógust is közöl, amely hasonlít

dás, Bibliotheca Hungarica Antiqua; 43.) Budapest 2009. 5–29.

¹⁹ Szabó András: Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap. In: Szenci Molnár, A.: Az keresztényi religióra op. cit. 31–51.

²⁰ Viskolcz Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (2005) 80–81.

²¹ (Váci) Kovács Gábor: Németalföldi párhuzam Rimay „religio”-emlékéjéhez. Irodalomismeret 9. (2000) 2–3, 100–102.

²² Fazekas Sándor – Juhász Levente: Ezerszínű kaméleon. (A Sebes agynak késő sisak forrásai) ITK 3. (2004) 280–282; Fazekas Sándor: „A soknyelvű tolmács” – A Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj- és esztétörténeti jellemzői – Doktori disszertáció. Szegedi Egyetem 2006. 133–139; Fazekas Sándor – Juhász Levente: A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrása. (Fiatal filológusok füzetek kora újkor 6.) Szeged 2010. 184–185.

²³ Leendert Strenght: De geschiedenis van een emblema. De Nieuwe Taalgids. 51. (1958) 296.

²⁴ Cesare Ripa Perugino: Iconologia overo descrittione dell'imagini universali cavate dall'antichità et da altri luoghi. Roma 1593. 136–137.

a Szenci Molnár-nyomtatványon olvashatóhoz.²⁵ A Ripa művében található Vallás-ábrázolás publikálása után nagy befolyásra tett szert a barokk korszak katolikus művészetében: számos templomban megtaláljuk, még a római Szent Péter bazilikában is. Meglehetősen furcsa, hogy Ripa nem közli a dialógus eredeti szerzőjének nevét, bár „jóeszű” emberként (un bell’ ingegno) jellemzi.²⁶

De mi volt Ripa forrása a Vallás képének meghatározásakor? A szöveg és a kép háttere, meglehetősen váratlan módon, kálvinista.²⁷ A Religio és Homo közötti latin verses párbeszéd első alkalommal *descriptio virtutis* (az erény leírása) címen, 1548-ban jelent meg, a francia reformátor, Kálvin genfi utódja, Theodore Beza (de Bèze, 1519–1605) versgyűjteményében.²⁸ Amennyire tudni lehet, Beza nem csatolta a vershez az Igaz Vallás képi ábrázolását, ami meglehetősen szokatlan, hiszen maga a vers egy kép leírása. Lehetséges tehát, hogy a műnek létezik egy korábbi verziója is, amelyet azonban nem ismerünk.

Az első olyan példa, amikor az Igaz Vallás figurájával folytatott dialógus, immáron franciára fordítva, a hozzá tartozó képpel együtt jelent meg, Beza 1561-ből ismert híres és nagyhatású protestáns munkája, a „Confession de la foy chrestienne” (A keresztény hit konfessziója) részeként.²⁹ Az ismeretlen művész által készített kép a „pourtrait de la vraye Religion” címet viseli.³⁰ (Lásd 3. kép) Az Igaz Vallást itt Beza mint a kálvinista hit megismerését mutatja be. Ha erre a kálvinista háttérre gondolunk, megérthetjük, miért hallgatott a katolikus Ripa az embléma eredetéről.

Az Igaz Vallás képének legkorábbi forrása, illetve eredeti kiálójának neve homályban marad. Az 1561-es embléma mind-

²⁵ Cesare Ripa Perugino: Iconologia. Roma 1603. Holland fordítás: Cesare Ripa: Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands. Amsterdam 1644. 173: „t’Saemenspraeck, de Mensch en Religie”, „Religione” képpel. Magyar fordítás: Cesare Ripa: Iconologia. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Sajó Tamás. Budapest 1997.

²⁶ Ripa Perugino, C.: Iconologia. op. cit. 493.

²⁷ Strenght, L.: De geschiedenis op. cit. 296.

²⁸ Théodore de Bèze: Poemata. Paris, 1548. 68. Lásd is: Monica Breazu: La marque typographique à la Vraie Religion – la fortune d’un emblème protestant. Lucrarile simpozionului international cartea. Romania. Europa. Ed. Julieta Rotaru. Bucharest 2010. 45

²⁹ Théodore de Bèze: Confession de la foy chrestienne, faite par Theodore de Besze, contenant la confirmation d’icelle, et la refutation des superstitions contraires. Quatrieme edition, reveuë sur la latine, et augmentée: avec un abregé d’icelle. [Genève] 1561.

³⁰ Ibidem, 12*.

azonáltal igencsak hasonlít David Joris (Joriszoon, 1501–1556) holland próféta, spiritualista és anabaptista vezető először 1542-ben, majd 1551-ben ismét kiadott „T’wonderboek”-jában található fametszet női figurájára.³¹ (Lásd 4. kép) Ez a meztelen, szárnyas, koronás figura szintén egy lábai előtt fekvő csontvázon tapos, a háttérben pedig egy égő város, talán Jeruzsálem látható. Az illusztrációt maga a szerző tervezte, aki ablakfestőként tehetséges művésznek számított. Ez a nő a „Bruyts Christi”-t, Krisztus jegyesét ábrázolja, avagy az új Évát, amint arról a képet követő szöveg tudósít, és fontos szerepet játszik Joris vallási elképzeléseiben. Monica Breazu könyvtörténész szerint a kép megjelenése és jelentése szempontjából is nagyon közel áll Beza emblémájához, amely először 1561-ben látott napvilágot.³²

Közvetlen kapcsolat is létezik Joris képe és a Balten műhelyében készült változat között, mivel a flamand művész és Balten munkatársa Hieronymus Wierix (1553–1619) Joris eredeti fametszetét dolgozta át a T’Wonderboek két későbbi – 1584-es, illetve 1595 körüli – kiadása számára rézmetszetté, már azután, hogy 1576-ban az Igaz Vallás képe elhagyta a nyomdát.³³ Bizonyítékunk azonban nincs arra, hogy Joris fametszete és Beza emblémája között bármilyen kapcsolat állt volna fenn. Noha előbbi 1556-ban bekövetkezett haláláig tizenöt évet élt álnéven Beza szülővárosában, Bázelen, utóbbi vad támadásokat intézett Joris eszméi ellen.³⁴ Valószínűtlen, hogy Beza a kálvinizmus előmozdítására használta volna fel gyűlölt ellenfele egy ilyen fon-

³¹ *David Joris: T’Wonder-boeck: waer in dat van der werltd aen versloten gheopenbaert is.* S.l. 1542–1544, ²1551. AAAiiv. Lásd is: Zijlstra: Nicolaas Meynderts van Blesdijk. Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme. Assen 1983; *Samme Zijlstra: David Joris en de Doperse Stromingen* (1536–1539). In: Historisch Bewogen. M. G. Buist ed. Groningen 1984. 125–138; *R. P. Zijp: Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets.* In: *Ketters en papen onder Philips II.* Utrecht 1986. 75–82.

³² *Breazu, M.: La marque typographique op. cit.* 45.

³³ *David Joris: Twonderboek: waer in dat van der vverltd aen versloten gheopenbaert is.* [Vianen 1584]; *David Joris: T’wonder-boeck: waer in dat van der uuerltd aen versloten gheopenbaert is.* Rotterdam [ca 1595?]. Lásd még: *Blouw Valkema: Printers to the ‘arch-heretic’ David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works.* Quaerendo 21. (1991) 163–209. Wierix képének megalkotásáról lásd: *S.N.: Keuze uit de aanwinsten.* Bulletin van het Rijksmuseum. 51. (2003) 388–389.

³⁴ David Joris 1544-ben menekült Bázelnébe, ott lakott álnéven haláláig. Személyazonosságára csak 1559-ben, halála után derült fény; ekkor kiásták a holttestet és könyveivel együtt megégették. *Jan Pieter de Bie – Jacob Loosjes: Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland.* IV. k. ,s-Gravenhage 1931. 577–579.

tos szimbólumát. Mindazonáltal ne feledjük, hogy a katolikus Ripánál szintén megjelenik a kálvinista Beza figurája 1603-ban. Még korábban a katolikus itáliai rézmetsző, Domenico Vítus (a toszkánai Vallombrosa bencés rendi apátságának szerzetese) ugyancsak a Bezáéval tökéletesen megegyező képet alkalmazott *Pictura Religionis* (1579) című metszeténél.³⁵ Vítus nagyon aktív szerepet játszott XIII. Gergely pápa (1502–1585) egyházi reformjainak betartatásában. A kép, amelyet jelenlegi tudásunk nem kísért dialógus, a katolikus hit egységének megerősítését volt hivatott szolgálni. Ez látszik a Religio kezében tartott evangélium szövegéből is: *unum colem Deum* („hogy egy Istent tiszteljek”).

Az Igaz Vallás képe 1561 után egyre nagyobb jelentőségre tett szert a kálvinista irodalomban és művészetben, mivel Beza és mások a 16. század második felében aktívan támogatták annak a kálvinizmus szimbólumaként való használatát. Számos esetben találkozhatunk vele a *Confessio* újrakiadásában és fordításában.³⁶ Beza is ismét felhasználta *Icones*-ében, az első protestáns embléma-gyűjteményben, amelyet 1580-ban nyomtattak ki,³⁷ és amelyet egy évvel később francia fordításban is megjelentettek.³⁸ Az ikonikus nőalak a dialógussal együtt a kálvinista hit jól ismert szimbóluma

³⁵ Domenico Vito: *Pictura Religionis* (1579). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2012-50; <http://www.teeuwisse.de/catalogues/selected-works-xii/pictura-religionis.html> (2013.11.02.).

³⁶ Théodore de Bèze: *Confession de la foy chrestienne*. Geneva 1563. Nota bene: a képet és a párbeszédet nem lehet mindegyik kiadásban megtalálni, az 1561-ben Jacques de Pan által megjelentetett változatban például egyik sem volt jelen, ahogy Conrad Badius 1559-es kiadásában sem. Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn G V 44. Ebben a kiadásban csak a párbeszéd található meg: *Théodore de Bèze: Confessio christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus, per Theodorum Bezam Vezelium*. Adjuncta est altera brevis ejusdem Bezae confessio. [Geneva] 1570. 18.

³⁷ Théodore de Bèze: *Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrium: Quorum Praecipue ministerio partim bonarum literarum studia sunt restituta, partim vera Religio in variis orbis Christiani religionibus, nostra patrumque memoria fuit instarata: additis eorundem vitae & operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant*. Geneva 1580. (Emblema XXXIX.) fol. Pp ij v.

³⁸ Théodore de Besze: *Les vrais povrtraits des hommes illvstres en piete et doctrine dv trauail desquels Dieu s'est serui en ces derniers temps, pour remettre sus la vraye Religion en diuers pays de la chrestienté : avec les descriptions de leur vie & de leurs faits plus memorables: plvs, quarantequatre emblemes chrestiens traduicts du latin de Theodore de Besze*. [Geneva] 1581. 297. (XXXIX. embléma). Ezt a munkát talán Simon Goulart fordította, lásd: *Strengolt, L.: De geschiedenis op. cit.* 297.

maradt a 17–18. századi Nyugat-Európában³⁹. Több variációban, számos nyelvre lefordítva megtalálható.⁴⁰

A Szenci Molnár által készített 1606-os változat a párbeszéd első magyar-latin nyelvű, bilingvis kiadása volt, magyar szövege és a kép – mint azt a későbbiekben bemutatom – hosszú távú hatással bírt a magyarországi és erdélyi kálvinista kultúrára.

Az Igaz Vallás holland képe (1576 után)

Noha a Beza-féle Religio-ábrázolás nagyon népszerű volt Szenci Molnár nyomtatványának megjelenésekor, sem azt, sem Ripa munkáját nem tarthatjuk a magyar Vallás-megszemélyesítés elsődleges ihletforrásának. Szenci Molnár vagy megbízója Hollandiából vette alapötletét, egész pontosan egy Antwerpenben, a spanyolok elleni holland felkelés idején kiadott munkából.⁴¹ A magyar filológus művének közvetlen előzménye egy szintén meglehetősen ritka nyomtatvány, amely az Igaz Vallás csaknem azonos ábrázolását, illetve a dialógust tartalmazza holland, latin és fran-

³⁹ S.N.: Acta ofte handelighen des Nationalen synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door autoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619. Dordrecht 1621; *Jacob Revijs*: Over-ysselsche sangen en dichten. Leiden 1634. 8–9; *Cornelis Pieterszoon Biens*: Handtboecxken der Christelijcke Gedichten, Sinne-beelden ende Liedekens. Hoorn 1635. 33–34; *Cornelis Pieterszoon Biens*: Profytelyck Cabinet, Voor den Christelijcken Jongelingh. Enkhuizen ²1642; S.N.: Kort verhael, Van den Elendigen toestant, van de Volckeren in de Valleyen van Piemont, beginnende van den Jaere 1655. tot den Jaere 1663. den 2. September. S.L. 1655–1665, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.836; Overwinning op de dood, 1601–1667, Rijksmuseum RP-P-OB-52.943; A. Hubert *Korneliszoon Poot*: Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel: Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Grieksche en Romeinsche zinnebeelden. II. Delft 1743. 519. Lásd még: *Strengholt, L.*: De geschiedenis op. cit. 289–303.

⁴⁰ *Clement Marot – Théodore de Bèze*: Dix Psalmes de David. Paris 1564; *Clement Marot – Théodore de Bèze*: Superius. Cent cinquante Psalmes de David, mis en rime. Geneva 1583. (Le pourtrait de vraye religion en forme de dialogue); *Clement Marot – Théodore de Bèze*: Les / psealmes / de David, / Mis en rime Française. Paris 1647 (címlap); *Pierre Mariete*: Religio Christiana (rézmetszet, 1600–1650). British Museum, Gg, 4I.37. Lásd is: *Ch. L. Frossard*: L'Emblème de la religion réformée. Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme français. 30. (1881) 179. Skóciából ismerünk egy egyetemi pecsétet is, amely a szimbólum mellett a következő szöveget tartalmazza: „S. Collegii S. Theologiae Dicati F. Andre. Relligio Summi Sancta Patris Soboles”. *James Maitland Anderson*: The Heraldry of St Andrews University. Edinburgh – London 1895. 10–12.

⁴¹ *Vásárhelyi J.*: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása op. cit. 13–24; *Kovács G.*: Németalföldi párhuzam op. cit. 2–3, 100–102.

cia nyelven.⁴² (lásd 5. kép) Ezt 1576 után adták ki Antwerpenben, és a flamand festő, költő és kiadó, Pieter Balten(s) (1525–1584) készítette, akit Petrus Baltazar Custosként is ismerünk.⁴³ Ő volt az apja – mint azt már fentebb említettük – az augsburgi Dominicus Custosnak, a Szenci Molnár nyomtatványon látható kép metsző-jének.

A nyomtatvány szövege nyilván Beza munkájából eredeztethető, ám nagyon valószínű, hogy annak alapja Balten saját holland fordítása, mivel utóbbi költő is volt.⁴⁴ A Religio képét a flamand Hieronymus Wierix (1553–1619) metszette, a flamand festő, Maerten de Vos rajza (1531/1532–1603) alapján.⁴⁵ Mindkét művész Antwerpenben élt és alkotott. Nagyon valószínű, hogy De Vos ismerte Beza allegóriáját és azt dolgozta fel rajzában, ezt pedig később Wierix metszette rézbe. Sajnos a metszet alapjául szolgáló rajzot nem ismerjük, de fennmaradt De Vos egy másik, csaknem azonos témát feldolgozó és ugyanebben az időszakban keletkezett rajza, a rotterdami Atlas van Stolk gyűjteményben.⁴⁶

Az Igaz Vallást ábrázoló holland kép valamivel kisebb volt, mint 1606-os másolata: méretei 314 mm x 228 mm. Custos Augsburgban nem használhatta az eredeti antwerpeni réz nyomólapot Szenci Molnár verziójához, helyette teljesen új rézmetszetet ké-

⁴² Tsamensprekinghe den mensch en religie / Relligionis et hospitii colloquium / Dialogue de la religion en du passant. (1576–1579) Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.659; Atlas van Stolk, Historisch Museum, Rotterdam, 607; Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Maarten de Vos. Christiaan Schuckman – Dieuwke de Hoop Scheffer eds. Vol. XLVI. Amsterdam 1998. no. 1335, 178; *Marie o Mauquoy-Hendrickx*: Les Estampes des Wierix conservees au Cabinet des Estampes de la Bibliotheque Royale. II. k. Brussel 1979. 1655.

⁴³ *Dominicus Custos*: Atrium heroicum Caesarum, regum, [...] imaginibus [...] illustr[at]um]. Augsburg 1600. fol. A.

⁴⁴ Erről lásd a metszetet, amelyet Lucas Kilian készített Baltensről 1609-ben: *Lucas Kilian*: Petrus Custos, vulgo Baltens, Pictor, et Poeta Antuerpianus. In gratiam piae memoriae Parentis carissimi F.C. Dom. Custos chalcographus, et Civis Aug. Vind. 1609. Augsburg 1609. Herzog Anton Ulrich-Museum, LKilian AB 3.80.

⁴⁵ Maerten de Vosról, lásd: Hollstein's Dutch and Flemish etchings op. cit.; Christopher Plantin and engraved book illustrations in sixteenth-century Europe. Eds. Karen L. Bowen – Dirk Imhof. Cambridge 2008. 87–91. Hieronymus Wierixről: *James Clifton*: Adriaen Huybrechts, the Wierix Brothers, and Confessional Politics in the Netherlands. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 52. (2001) 104–125.

⁴⁶ In thiam pontificiam tyrannidis Romae. (ca. 1580) Atlas van Stolk, Historisch Museum, Rotterdam. 343. Más hasonló rajzok: Saint Catharine (1584–1589), Rijksmuseumban, RP-T-00-567. Egy másik De Vos által készített Religio-figura, más kontextusban: Louvre, Páris, d0110795-000 (1586).

szített apja nyomtatványa alapján. Lehetséges, hogy Szenci Molnár a képet Custos műhelyében egy katalógusból választotta ki, már ha valaha is találkoztak. Szintén valószínű, hogy Custos vagy közvetítője javasolta a szöveg magyarra fordítását és annak felhasználását a kép és az eredeti latin szöveg mellett.

Balten nyomtatványának megjelentetése szorosan kötődik az 1576 utáni viharos hollandiai politikai eseményekhez.⁴⁷ Nyolc évnyi sikeres spanyolelleses fegyveres felkelés után Németalföld északi tartományait a felkelők szilárdan tartották a kezükben. A spanyol csapatok továbbra sem tudták megszerezni az ellenőrzést a két legfontosabb déli tartomány, Flandria és Brabant felett. 1576-ban ideiglenes békeszerződés jött létre egyik részről Orániai Vilmos herceg, illetve Holland és Zeeland, másik részről pedig a további tartományok többségének képviselői között. Ezt az ún. *pacificatiót* („megbékélést”) a déli Ghent városában írták alá, 1576. november 8-án. A megegyezés közvetlen előzménye az ún. „spanyol düh” kitörése volt, a spanyol katonák lázadása, Antwerpen feldúlása és a lakosai körében végbevitt mészárlás, mindössze négy nappal a dokumentum aláírása előtt.⁴⁸ Minden jelenlévő képviselő egyetértett abban, hogy a spanyol csapatokat ki kell vonni a tizenhét tartomány területéről, és ugyanitt a valláskülönbségek tolerálása is elengedhetetlenül szükséges. A megegyezés lehetővé tette, hogy Holland és Zeeland tartományok ragaszkodjanak a kálvinizmushoz mint bevett vallásukhoz, de kikötötte, hogy azok jogait is tiszteletben kell tartani, akik katolikusok maradtak. Don Juan d’Austriát, II. Fülöp új németalföldi helytartóját kötelezték arra, hogy tegyen esküt a *pacificatio* betartására. Úgy tűnt, Németalföld tartományait sikerült újraegyesíteni és a felkelők elérik legfőbb céljait, a vallási türelem és az önkormányzat biztosítását. A terület feletti szuverenitást mindazonáltal továbbra is a spanyol korona gyakorolta, amelyet a Habsburg dinasztia spanyol ága viselt.

⁴⁷ *Frederik Muller*: De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten. Vol. IV. Amsterdam 1882. 77, 723D; *Daniel Horst*: De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566–1584]. Zutphen 2003. no. 271 és 357, 87. kép.

⁴⁸ A genti békéről lásd: *Herbert H. Rowen*: The Low Countries in Early Modern Times: A Documentary History. New York 1972. 59–64; *K. W. Swart*: William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572–84. Edited by R.P. Fagel. M.E.H.N. Mout and H.F.K. Van Nierop. Translated by J.C. Grayson. Aldershot and Burlington, VT 2003. 109–114.

Az Igaz Vallás ábrázolása és jelentése kapcsolatban áll más Wierix által metszett allegóriákkal, amelyek Balten antwerpeni műhelyében készültek ebben az időszakban. Ezek mindegyike Németalföldnek a *pacificatio* előtti szenvedéseit, illetve az azt követő felszabadulását mutatja be egy allegorikus kép, illetve időnként szöveg felhasználásával. Ezek egyike *Patientia* (türelem) ábrázolása: egy félmeztelen nő, háttérében egy lángokban álló várossal, illetve hajókkal, akárcsak az Igaz Vallás képén.⁴⁹

Ugyanabban az évben egy Perszeuszt és Andromédát ábrázoló politikai allegória is napvilágot látott.⁵⁰ Orániai Vilmos látható rajta, aki Perszeuszként megmenti Hollandiát mint Andromédát a tengeri szörnyként ábrázolt spanyol zsarnokságtól. Egy újabb nyomtatványon allegorikus győzelmi kocsit láthatunk, amely a ghenti *pacificatió*t ünnepli,⁵¹ egy másik pedig az *Arbor pacis* (A béke fája) címet viseli, és szintén a hollandiai helyzet allegóriája.⁵² A nyomtatványok mindegyikén látható a háttérben egy lángokban álló város, amely Antwerpen spanyolok általi kifosztását szimbolizálja. Balten tollából latin, holland és francia magyarázatok is olvashatók mellettük. Nagyon valószínű, hogy az Igaz Vallást ábrázoló nyomtatvány, a fentiekkel együtt egy, a ghenti *pacificatió*ról szóló 1576-os sorozat részeként jelent meg. Mindegyik a békeszerződés más aspektusát emelte ki és más-más irányból reflektált rá.

Bár az Igaz Vallásról készült kép és a hozzátartozó dialógus Bezánál még erős kálvinista háttérrel rendelkezik, Balten nyomtatványában ez nem ennyire egyértelmű. Sem De Vos, sem Wierix nem tekinthető valódi kálvinista művésznek. Mindketten sok katolikus témájú munkát készítettek és műveik mind katolikus, mind protestáns körökben népszerűek voltak. Katolikus körökben is keresett alkotóknak számítottak: De Vost kapott megbízást az antwerpeni katolikus templomok újradíszítésére is az 1566-os képrombolás után.⁵³ Hieronymus Wierix és bátyja, Antonius, a

⁴⁹ Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands (1577), British Museum, 1932,0213.303

⁵⁰ Oranje redt de Nederlanden van het Spaanse zeemonster, ca. 1577, Rijksmuseum, RP-P-1944-1711.

⁵¹ Pacis triumphantis delineatio (1577), Rijksmuseum, RP-P-1911-744.

⁵² Arbor Pacis. Als Liefde met Trouwe vast door Concordantie... (1576), British Museum, 1882,0812.369.

⁵³ Armin Zweite: Marten de Vos als Maler. Ein Beitrag zur Geschichte der Antwerpener Malerei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Berlin 1980. 24.

jezsuitáknak is sokat dolgoztak, 2331 ismert metszetükből 231-nek jezsuita témájú.⁵⁴ A Wierix-testvérek képeit még a 18. század végén is használták a katolikus vallás terjesztésére.⁵⁵ Egy jezsuita költő egy 1640-ben kiadott emlékkönyvben a következő szavakat adta Plantin nyomdász szájába: „Mijn pers die is vermaert door al de fijnste plaeten / Die ons oft Albert Dver, oft VVierickx heeft ghelaeten.”⁵⁶ „Nyomdám a legszebb nyomólapok miatt híres / amelyeket Albrecht Dürer vagy Wierix hagyott ránk.” Ezen sorok felett egy nyomdász képe látható, aki az egyik Wierix testvér rézmetszetének kinyomtatása körül serénykedik. Az a tény tehát, hogy De Vos, a Wierix testvérek és Balten 1576 után katolikus- és spanyolelles munkákat rajzoltak, metszettek és nyomtattak, a korszak viharos politikai körülményeinek tudható be, illetve az antwerpeni polgároknak a „spanyol düh” felett érzett nagy elkeseredésének.⁵⁷

Itt az idő, hogy figyelmünket a holland nyomtatvány szövegére fordítsuk, amely a kép jelentésének magyarázatát adja. A párbeszéd tartalma nemcsak a kép és a szöveg között sejtet szoros kapcsolatot, hanem a nyomtatvány szemlélője és olvasója, illetve a Vallás szimbolikus figurája között is. Így azt mondhatjuk, hogy a szöveg alanya maga a nyomtatvány olvasója vagy szemlélője, a Homo (ember) figurája a szövegben az ő megszemélyesítője. A fikatív párbeszéd azért készült, hogy megfelelő sorrendben hívja fel a szemlélő figyelmét a kép részleteire. A szöveg szerzője „olvassa” a szemlélő feltételezett gondolatait és a képhez intézett kérdésekké alakítja őket. Így az olvasót a szöveg végigvezeti az allegórián, az egyes részletek politikai vagy vallási értelmének mélyebb megértéséig. A cél, érthető módon, nem más, mint hogy az olvasó tanítást kapjon az Igaz Vallás természetéről. A módszernek köszönhetően

⁵⁴ *Paul Begheyn*: The collection of copperplates by members of the Wierix family in the Jesuit church 'De Krijtberg' in Amsterdam. *Quaerendo* 31. (2001) 194–204.

⁵⁵ *Gauvin Alexander Bailey*: Art on the Jesuit Missions in Asia and Latin America. 1542–1773. Toronto 1999. 10, 74, 77; *Begheyn, P.*: The collection op. cit. 196.

⁵⁶ *S.N.*: Af-beeldinghe van d'eerste eevwe der societeyt Iesv / Voor ooghden ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver Societeyt. Antwerpen 1640. 398. Lásd még: *Begheyn, P.*: The collection op. cit. 196.

⁵⁷ Van még egy kép az Igaz Vallásról Beza alapján, amit a katolikus művész Philips Galle (1537–1612) készített Antwerpenben 1595 és 1603 között. *Typus verae Religionis*, c. 1595/1600. Brussels, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet. *Manfred Sellink*: Philips Galle (1537–1612). Engraver and Publisher in Haarlem and Antwerp. Doctoral Thesis, Vrije Universiteit Amsterdam. 1. k. Amsterdam 2007. 119; *ibidem*, IV. k. 449, illustration 115.

nemcsak mélyebben megérthetjük a kép kora újkori allegorikus jelentését eredeti szerzőjének szemén keresztül, hanem betekintést nyerünk abba is, hogyan értelmezhetett egy korabeli szemlélő egy kortárs allegóriát, vagy legalább is milyen értelmezés szeretett volna annak készítője elérni.

A képnek a dialógus szövegén keresztüli értelmezését nemcsak az nehezíti, hogy az eredeti szöveg fordításait látjuk, hanem hogy a különböző nyelvű fordítások kis mértékben eltérnek egymástól. (Lásd 1. melléklet.) Balten kiadásában a párbeszéd latinul, franciául és hollandul olvasható, de a holland és francia tartalma eltér a latin eredetiétől. A dialógus tartalmából egyértelmű, hogy Balten újraírta Beza párbeszédét úgy, hogy az megfeleljen a Religio képen De Vos által eszközölt változtatásoknak. Az első sorok a Vallás fején látható csillagkorona jelentésével foglalkoznak, amely az eredeti képen még nem látható. A háttérben csatasorban vonuló sereg magyarázatára szintén kitér a párbeszéd vége. Amikor az Ember a csatajelenetről kérdez, a női figura a spanyol katonák Vallással szembeni jogtalan cselekedeteire tesz utalásokat. Így a nyomtatvány olyan aktuális politikai jelentést kap, amely a ghenti *pacificatio* utáni holland politikai helyzetre utal.

Mivel az antwerpeni nyomtatvány latin, holland és francia szövegei eltérnek egymástól, lehetséges, hogy egynél több szerző dolgozott rajtuk. A holland szövegben az Ember figuráját felháborítja a Vallás fedetlen kebleinek látványa („T is scande dat ghy staet, met u borsten naeck”), az eredeti latin szöveg sokkal semlegesebb (*Cur nudum pectus?*) és a francia szövegbe ennek szó szerinti fordítása kerül be („Pourquoy le sein tout nud?”). A kérdésre adott holland válasz: azt akarom, hogy megízleljétek belső szeretetemet (“Ic begheer, dat ghy my inwendige liefde smaect”). Ezzel szemben a latin ismét sokkal egyszerűbb: így illik ahhoz, aki szereti a tisztaságot (*Decet hoc candoris amicam*). Valószínű, hogy Balten olyan közönséget célzott meg Németalföldön, akik más üzenetet akartak a Vallás szájából hallani. Mint tudjuk, a francia nyelv Németalföld déli tartományaiiban volt domináns, északon hollandul beszéltek, míg latinul csak az ország műveltebb lakosai tudtak.

A rajzoló Maerten de Vos, a metsző Hieronymus Wierix és a szöveget szerző Balten a holland felkelés politikai allegóriájává írták át az Igaz Vallás Halál feletti győzelmének eredetileg vallási szimbólumát. Az új allegorikus jelentés Beza eredeti emblémájának átdolgozása és a szöveg átírása révén teremődik meg.

Beza emblémája és a nyomtatvány között a legfontosabb különbség a háttérben látható égő város, amely Custos 1606-os képén is jelen van. Maerten de Vos korábbi képein kívül a korszakban más művészeti alkotásokon is láthatunk hasonló panorámát. A háttérkép meglehetősen hasonlít a Jeruzsálem óvárosáról készült 16. századi térképekre. Eredetileg a város és környékének képe Sénakhérib király Jeruzsálem elleni ostromára utalt (2 Kir. 19), amikor is a király seregeit Isten egy angyala szórta szét. A holland felkelés alatt számos alkalommal – többek között 1574-ben Leiden ostromával kapcsolatban – használták ezt a képet annak allegóriájaként, hogy egy-egy holland várost a Gondviselés segítségével sikerült a spanyolokkal szemben megvédeni.⁵⁸ (Lásd 6. kép) Balten nyomtatványán a szent város ég, de nem az asszírok, hanem a spanyolok miatt, utalásként az 1576-os antwerpeni „spanyol dűhre”. A holland háttér értelme még világosabban kitetszik, ha a nyomtatványt összehasonlítjuk egy hasonló háttérű rajzzal, amelyet De Vos nagyjából ugyanebben az időszakban (1580 körül) a római zsarnokság pápai tiarájáról készített.⁵⁹ A képre a feliratok 1605 után kerültek fel, talán azért, hogy előkészítsék annak rézbe metszését. Ezek a betoldások az adott időszak szemlélőinek magyarázzák el a mű jelentését, nagyon hasznosnak bizonyulhatnak azonban Balten és Custos képei háttérének értelmezésében is. A lángokban álló városhoz fűzött kommentár „az antwerpeni árulásra és dúlásra” (*proditiones et direptiones Antverpianae*) utal, a seregeket a spanyol inkvizícióval (*inquisitio Hispanica*) azonosítja, a hajókat pedig mint a szabad kereskedelmet (*commercia libera*) képviselőit jeleníti meg. A lángokban álló Jeruzsálemet Németalföld jelképének tarthatjuk, mely egyúttal az Igaz Egyház allegóriája is, amelyet nagyban veszélyeztetnek a katolikus erők által küldött spanyol csapatok. Maga a csataterábrázolása az antwerpeni „spanyol dűhről” készült korabeli leírá-

⁵⁸ Medál a következő szöveggel: VT. SANHERIB A IERUSALEM |2. REG. 19, hátul: : SIC. HISP. A. LEYD. NOCTV| .3. OCTO. 1574. Lásd: *Gerard van Loon: Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen of beknopt verhaal van 't gene sedert de overdracht der heerschappye van keyzer Karel den Vyfden op koning Philips zynen zoon, tot het sluyten van den Uytrechtschen vrede, in de zeventien Nederlandsche gewesten is voorgevallen.* I. k. 's-Gravenhage 1723. 194–195.

⁵⁹ In thiam pontificiam tyrannidis Romae. (ca. 1580). Atlas van Stolck, Historisch Museum, Rotterdam. 343.

sokat idézi fel a szemlélőben.⁶⁰ Nagyon hasonló képet látunk egy erről készült 1576-os medálon is (Lásd 7. kép).⁶¹ A különbség az, hogy a háttér a medálon Antwerpent, míg Balten képén Jeruzsálemet ábrázolja.

A németalföldi háború témája magában a párbeszédben is kifejtésre került. A holland szövegben az Ember megkérdezi a Vallást a háta mögötti háború okairól. Vallás azt válaszolja, hogy ahhoz semmi köze, mások élnek vissza vele és háborúznak az ő nevében saját érdekeikért. Ez rossz hatással van Religio tekintélyére és az iránta érzett tiszteletre, de a spanyol királyéra is. A latin szöveg még ennél is konkrétabb: az Ember egy megszegett szerződésről tesz fel kérdést, amellyel alighanem a ghenti *pacificatió*ra utal. A Religio kezében tartott könyvön olvasható szöveg – amely szintén megváltozott – ugyancsak erre a szerződésre céloz, amikor „az örök béke evangéliumát” hirdeti. A Vallás a spanyol katonákra mutat, akik felelősek a szerződés megszegéséért és az Igaz Vallás nevében elkövetett erőszakoskodásokért. A király, a Vallás és az ország egyaránt szenvednek a vallás nevében űzött hadakozás miatt. Balten azzal érvel, hogy a király németalföldi tekintélye súlyos károkat szenved a spanyol csapatok viselkedése és a helytartó rossz kormányzása miatt. Hasonló érveket használt már Orániai Vilmos herceg is az 1560-as évek végén az Alba herceggel szembeni ellenállása indoklásakor.⁶²

Beza eredeti kálvinista vallásos emblémája így olyan politikai allegóriává alakult, amely egy a ghenti *pacificatió*val kapcsolatos erőteljes politikai üzenet átadására volt hivatott. Fontos kiemelni, hogy sem a nyomtatvány szövege, sem a rajta lévő kép nem tartalmazott szándékos támadást a katolikus hittel, vagy egyházzal szemben. Célja nem a kálvinista ügy németalföldi előmozdítása volt. Németalföld déli része lakosságának többsége továbbra is katolikus volt, De Vos, Wierix és Balten pedig nem protestáns allegóriát készítettek: munkájuk elsősorban nyomtatott tiltakozás

⁶⁰ *Pieter Christiaenszoon Bor*: Oorspronck, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen, beroerten ende borgerlijcke oneenicheyden. Warachtighe ende historische beschrijvinge. Utrecht 1595. fol. 182–190; *Emanuel van Meteren*: Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden. Delft 1599. fol. 117–118; *Pieter Corneliszoon Hooft*: Neederlandsche hystoorien, sedert de ooverdraght der heerschappye van kaizar Karel den Vyfden, op kooning Philips zynen zoon. Amsterdam 1642. fol. 471.

⁶¹ *Loon, G. van*: Beschrijving op. cit. 225.

⁶² *Apologie ov defense de tresillustre prince Guillaume [...] contre le ban & edict publié par le roi d'Espagne*. Leyden 1581.

volt egy igazságtalan háború ellen, amelyet a katolikus hit álságos értelmezésének nevében folytattak.

Az Igaz Vallás magyar képe

A Balten és Szenci Molnár nyomtatványai közötti hasonlóság nem jelenti azt, hogy a magyar szerző szándékosan választotta ki fordításra és nyomtatásra éppen ezt az emblémát. Miért választotta ki Szenci Molnár, vagy megbízója éppen ezt a holland nyomtatványt, miért fordították magyarra tartalmának leírását és milyen politikai üzenetet hordozott annak publikálása?

A magyar nyelvű nyomtatvány egyik jellegzetessége a valódi cím hiánya, amely még megtalálható volt Balten verziójában. Helyette ezen a változaton egy Békési János kassai polgárnak és tanácsosnak szóló dedikációt találunk. Ez a mű fontos és jelentőséggel bíró része. Békési János gazdag protestáns kereskedő volt a Magyar Királyság északi részén fekvő szabad királyi városban, amely a Bocskai-felkelés (1604–1606) idején a fejedelem székhelye, a felkelés központja és a Habsburg uralommal szembeni magyar propaganda egyik legfontosabb forrásvidéke volt.⁶³ Békési Szenci Molnár patrónusaként és jótevőjeként – naplójának tanúsága szerint – tekintélyes összeget, száz aranyforintot fizetett neki 1600-ban németországi tanulmányainak támogatására.⁶⁴

Mindenesetre meglepő lenne, ha Szenci Molnár pusztán azért jelentette volna meg ezt a munkát, hogy egyetlen patrónusának kedvét keresse. Egy ilyen jelentős kálvinista szöveg magyarra fordítását és ilyen szokatlanul kis példányszámú kinyomtatását egy ilyen drága rézmetszettel biztosan többnek kell tartanunk, mint egyszerűen egy kassai patrónusával szembeni baráti gesztusnak.

⁶³ H. Németh István: Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700. Budapest 2006. 144. A Békési és Szenci Molnár közötti kapcsolatra lásd: Dézsi L.: Szenci Molnár op. cit. 88, 90.

⁶⁴ Szenci Molnár küldött egy könyvet is Békésinek: “Bekesi Janosnak Cassara Küldi Albertvs Molnar Heideibergabol”. In: *Pathai István: Az Sacramentomokrol in Genere*. Es kivaldkeppen az Vr Vachoraiarol valo köniueckke melben kerdezkeseknek es feleleteknek formaiban, az kereztyeni tökelletes es igaz vallas ... foglaltatik: es minden rendbeli teuelgesek ellen megh erőssittetik Pathai Istvan Papai Praedicator által. Anno MDXCIII. [Sicz] 1593. RMNy I. 705. Lásd: A magyar nemzeti múzeum könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállítása. Magyar Könyvszemle 2. (1877) 299.

A fordítás megjelentetése 1606-ban jelentős lépésnek számított Szenci Molnár az európai kálvinista közösség és a magyarországi – erdélyi kálvinisták közötti mediátorként befutott pályáján. 1600-tól kezdve tudatosan épített fel egy olyan oeuvre-t, amelyek ehhez a közvetítő szerephez kötődtek. Békési támogatása fontos szerepet játszott karrierje kezdeti szakaszában, a teológushallgatóként és magyar fordítóként töltött évei alatt.

Szenci Molnár pályáján újabb mérföldkő volt a zsoltárok magyar fordításának kiadása 1607-ben, egyetlen évvel az után, hogy az Igaz Vallás képe elhagyta a nyomdát. Ennek a műnek az előszavában visszatekintett a fordítás keletkezésének történetére.⁶⁵ A szöveget számvetésnek is tarthatjuk, amellyel patrónusának számolt be elvégzett munkájáról. Azt írta, hogy amikor Kassán járt, Békési megrendelt tőle egy „magyar könyvet”, amiért cserébe 150 aranyforintot kapott jótevőjétől.⁶⁶ Amikor Szenci Molnár 1600-ban Magyarországról visszaérkezett Heidelbergbe, neki is látott a kálvinista Daniel Toussaint (Tossanus) hugenotta menekült egyik, eredetileg francia nyelvű műve német verziójának magyarra fordításának – ezt akarta bemutatni Békésinek ígérete beváltásaként és hálája jeléül. Naplója szerint e „lelki iscola” fordítását 1600. augusztus 21-én kezdte, de sosem jegyezte fel annak befejezését, esetleg kiadását.⁶⁷

Ezt a fordítást alighanem sosem mutatta be Békésinek, ahogy az az előszóból is kiderül; munkája valószínűleg kéziratban maradt és elveszett.⁶⁸ Viszonya patrónusával megromlott, mivel Szenci Molnár nem tért vissza Magyarországra.⁶⁹ Az előszóban azzal mentegeti magát ígéretének megszegéséért, hogy rámutat, milyen nehéz feladatot jelentett számára a következő években a latin–magyar szótár összeállítása és a zsoltárok fordítása. A szó-

⁶⁵ *Szenci Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum, Szent David királynac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notaknac és verseknec módgyokra most uyonna magyar versekre fordittattac es rendeltettec az Szenci Molnar Albert által. Herborn 1607. 19-20. RMK I. 407; RMNy II. 962. “Éz előtt annakokaért hét esztendővel, midőn Cassán én tölem Magyar könnyvet kért volna az tiszteles Béksi János (Ki az én tanuságomra, az Istentől néki engedet jókból, más fél száz forintot adot, ki megfizet Isten ö Kegyelmednec.)”

⁶⁶ Naplójának már idézett passzusa szerint csak száz forintot kapott 1600. február 4-én. *Décsi L.*: Szenczi Molnár op. cit. 28.

⁶⁷ *Ibidem*, 30.

⁶⁸ *Thienemann Tivadar*: A XVI és XVII századi irodalmunk német eredetű művei. ITK 123. (1922) 80.

⁶⁹ *Heltai János*: Egy művelődéspártoló polgári kör. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 123.

tár már 1604-ben megjelent II. Rudolf császár támogatásával,⁷⁰ a zsoltárok fordítása pedig 1607-ben hagyta el a nyomdát.⁷¹ Megjelenését IV. Pfalzi Frigyes és Móríc hesseni fejedelem tette Molnár számára lehetővé.

Szenci Molnár első magyar fordításának mindig is Tossanus művének átültetését tartották. Mivel azonban ezt a munkát nem fejezte be, senki sem látta és elveszett, az újonnan felfedezett, Igaz Vallással folytatott dialógust tarthatjuk az első olyan Szenci Molnár-fordításnak, amely az utókor számára is fennmaradt. Az Igaz Vallást ábrázoló nyomtatvány dedikációja így a szerző köszönetnyilvánítása Békési felé fordítási munkájának támogatásáért, a nyomtatványt pedig az 1600-ban patrónusának tett ígérete részleges teljesítéseként is felfoghatjuk.

Mivel az Igaz Vallással folytatott dialógus Szenci Molnár első kiadott magyar fordítása, a szöveget úgy is tekinthetjük, mint fordítói képességeinek bizonyítékát. Egyúttal ez az első magyar nyelvű szöveggel megjelent egylapos nyomtatvány és a műfaj kevés Magyarországon kívül megjelent képviselőinek egyike.

Nem lehet véletlen, hogy ez a magyar szöveg 1606-ban jelent meg, ha figyelembe vesszük mindazokat a fordítási munkákat, amelyekhez Szenci Molnár ebben az időszakban támogatókat keresett. A zsoltárok magyar kiadását „Könyves” Móríc hessenkasseli tartománygrófnak (1570–1632) ajánlotta.⁷² Móríc csak 1605-ben tért át a kálvinista hitre, a hesseni ún. „második reformáció” során.⁷³ Ebben az időben már nagy érdeklődést mutatott a magyarországi és erdélyi kálvinisták sorsa iránt, Jacques Bon-

⁷⁰ *Szenci Molnár Albert*: *Dictionarium Latinoungaricum*. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae auctorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissime et exactissime sunt Ungarice reddita. Nomina item propria deorum, gentilium, regionum, insularum, marium, fluviorum, sylvarum, lacuum, montium, populorum, virorum, mulierum, urbium, vicorum et similium cum brevi et perspicua descriptione Ungarica sunt interspersa, quae singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera facile reperiantur. Noribergae [Nürnberg] 1604. RMNy II 919.

⁷¹ *Szenci Molnár A.*: *Psalterium Ungaricum* op. cit.

⁷² *Gömöri György*: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanaui Bibliia dedikációs példányában. *ITK* 104. (2000) 751–754.

⁷³ *Imre Mihály*: A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata. In: *Imre Mihály*: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról. Sárospatak 2012. 197–213; *Gerhard Menk – Birgit Kümmel*: Die Einführung der Zweiten Reformation und die Bilderfrage. In: Moritz der Gelehrte: ein Renaissancefürst in Europa. Hrsg. von Heiner Borggreffe – Vera Lüpkes. Eurasburg 1997. 87–100.

gars (Bongarsius, 1554–1612) francia diplomatán és humanistán keresztül, ahogy utóbbinak IV. Henrik királlyal folytatott levelezéséből értesülhetünk.⁷⁴ A tartománygróf különleges kapcsolata Magyarországgal és a magyarokkal nem volt véletlen. Családja kötelességének tartotta, hogy fenntartsa Magyarországhoz kötődő dinasztikus örökségét, hiszen ősük volt Thüningiai Zsófia (1224–1275) brabanti hercegnő, Magyarországi Szent Erzsébet leánya. Utóbbi Európában (és különösen Németalföldön) nagy népszerűségnek örvendett és a legtöbb dinasztia megkísérelte bebizonyítani vele való rokonságát.⁷⁵ Móric idejében a család magyar gyökeireit még mindig számon tartották, szélesebb körben is, ahogy az számos német és holland forrásból kiviláglik.⁷⁶

Szenci Molnár a zsoltárok fordításának előszavában latinul és magyarul azt írta, hogy a tartománygróf még magyarul is tudott. Állítását egy anekdotával támasztja alá, amelyet Thököly Miklós késmárki bárótól, patrónusának, Thököly Sebestyénnek fiától hallott: ő mesélte neki, hogy hallotta Móricot magyarul beszélni Dillenburbban, a Nassau család otthonában.⁷⁷ Szenci Molnár saját bevallása szerint amikor ezt meghallotta, megesküdt, hogy neki ajánlja a könyvet. Móric 1600-ban született fiának dedikálta új magyar nyelvtanát is.⁷⁸ Nagyon valószínű, hogy Móric szintén kapott egy példányt a magyar nyelvű Igaz Vallás-nyomtatványból, bár erre vonatkozó bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Az eredeti antwerpeni nyomtatványhoz hasonlóan az Igaz Vallásról szóló magyar kiadvány megjelenése is szorosan kötődik viharos politikai változásokhoz, az 1606-os magyarországi és erdélyi eseményekhez, amelyek nagy hatással voltak az ezeken a területeken élő kálvinista közösségekre. Ebben az évben ért véget az 1604-ben indult, I. Rudolf elleni magyarországi és erdélyi felke-

⁷⁴ Correspondance inédite de Henri IV, roi de France et de Navarre, avec Maurice-le-Savant, landgrave de Hesse; accompagnée de notes et éclaircissemens historiques. Accompagnée de notes et éclaircissemens historiques par M. de Rommel. Paris 1840.

⁷⁵ *Klaniczay Gábor*: Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe. Tr. by Éva Pálmai. Cambridge 2002. 123–134.

⁷⁶ Lásd: *Kees Tészelszky*: Crown and Kingdom in the Republic: the cultural construction and literal representation of Early Modern Hungary and the Hungarians in the Low Countries. (megjelenés alatt).

⁷⁷ "(...) Fogadást töttem hogy ha Isten kegyelméből ez könyv megkészülni, Te Feleségnek is offerálok. hogy a Te Feleséged a Nassoviai nevezetes Várban Dillenburbban Magyarol szolni hallotta. O sok tudomanju Fejedelem!" *Szenci Molnár A.*: Psalterium op. cit. 6.

⁷⁸ *Szenci Molnár Albert*: Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae libri II... Hanoviae 1610. RMK I. 422; RMNy II. 995.

lés, amelynek vezetője Bocskai István volt. A Bocskai-felkelés nem sokkal azután fejeződött be, hogy Szenci Molnár Albert munkája elhagyta az augsburgi nyomdát, hiszen erre 1606. május 14. és 28. között került sor, a Rudolf király és Bocskai fejedelem közötti bécsi békét pedig – az 1605. végén induló béketárgyalásokat követően – 1606. június 23-án írták alá. A Habsburg udvar elismerte Erdély különállását és teljes körű vallási jogokat biztosított a magyarországi protestánsoknak, köztük a kálvinista hit követőinek is.

Mielőtt sor került volna a bécsi béke 1606-os megkötésére, a Habsburg udvar és a magyar rendek propagandaháborút is vívtak egymással.⁷⁹ Mindkét oldal a német területeket akarta elérni üzenetével, céljuk azonban eltérő volt. A császár pénzügyi és katonai segítséget próbált szerezni a magyarok ellen a Német-római Császárság uralkodóitól és rendjeitől. Udvara kiemelte a magyar rendek királyi autoritással szembeni ellenállásának törvénytelenységét; az oszmán veszélyt azok Bocskaival kötött szövetsége és a magyaroknak adott katonai segélye miatt; Bocskai feltételezett arianizmusát, az eretneknek nyújtott áltólagos támogatását és a jezsuitákkal való bánásmódját. Bocskai a protestáns német választófejedelmek támogatását akarta megszerezni a császárral folytatott tárgyalásaihoz és az oszmánokkal való békekötéshez. Az érdekében megszólalók a Habsburg propagandával ellentétben megindokolták a királlyal szembeni ellenállást, megmagyarázták és legitimálták az oszmánokkal fenntartott kapcsolatait, felmentették a személyes hitével kapcsolatos vádak alól, és a kálvinista ügy elszánt támogatójaként ábrázolták. Bocskai támogatói több politikai szöveg kiadásával próbálták a Habsburg vádaskodásokat ellensúlyozni, amelyek különböző csatornákon terjedtek: az európai *respublica litterarián*, szövetségeseiken és az Európában élő magyar emigránsokon keresztül. A dokumentumok nemcsak Német-

⁷⁹ *Karl Vocelka*: Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612). Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, Bd. 9. Wien 1981; *G. Etényi Nóra*: Religió és rebellió. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 61–72; *Varga Benedek*: Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 29–41; *Péter László*: Ius resistendi in Hungary. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: commemorating 1956*. Edited by László Péter and Martyn Rady. (Studies in Russia and Eastern Europe No. 3.) London 2008. 41–56; *Martyn Rady*: Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary. Idem, 57–67; *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest 2011. 15–16, 38–40; *Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas* 27. (2012) 49–120.

országot, de Franciaországot és az Egyesült Tartományokat is elérték, sőt még Angliába is eljutottak. A legtöbb szöveg kéziratos formában terjedt, de némelyiket lefordították és kiadták, majd újrarendelték és újranyomtatták, anélkül, hogy magyar részből ebbe bárki belefolyt volna, vagy akár csak tudott volna róla. A Habsburg- és Bocskai-tábor közötti propagandaháború több fázison ment keresztül. A Bocskai-udvar propagandaszövegei mindig az aktuális politikai, katonai és diplomáciai szituációhoz kötődtek.

Az Igaz Vallásról szóló nyomtatvány megjelentetése szorosan kötődik az - elsősorban is a Bocskai feltételezett eretnek hitével kapcsolatos - Habsburg vádaskodások elleni védekezéshez. A bécsi udvar ebben az időszakban terjesztette el a német területeken, hogy Bocskai arianus hite miatt németeket, elsősorban lutheránus lelkészeket üldözött és gyilkoltatott le Magyarországon. Az ilyenféle híresztelésekkel szembeni reakcióként Alvinczi Péter, Bocskai udvari lelkésze apológiát írt a fejedelem védelmében a magyarországi kálvinista egyház képviselőinek és lelkészeinek nevében. A szöveg, amely Bocskait mint igaz kálvinista fejedelmet ábrázolja, az 1606. június 16-i dátumot viseli, ami csak egy hónappal későbbi annál, mint amikor az Igaz Vallás képe megjelent.⁸⁰

Szenci Molnár ugyanúgy terjesztette Alvinczi írását a német-földi protestánsok között, ahogy azt a magyar Igaz Vallás-nyomtatvánnyal tette. Az *Apologia* legalább három újbóli kiadását rendelte meg, amelyeket Hanauban nyomtattak ki, 1608-ban.⁸¹ Ahogy már jeleztem, az *Apologia* 1608-as kiadványának egy példányát 1609-ben együtt továbbította a magyar nyelvű Igaz Vallás-nyom-

⁸⁰ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratiae Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam, in odia et contemptum potentissimorum Germaniae Principum inducere, et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti. Barthphae, 1606. RMK II. 325A; RMNy II 941. Ennek még svéd fordítása is készült, valószínűleg Szenci Molnár egyik kiadása alapján: En försvarelseskrift och protestation, som församlingerne uti thet konungerijket Vngern och theses utskickede sendebudh, hafue giordt emoot munke jesuiternes osanfärdelige förwijtelser ... : Afsatt af latijnen vppåswenske ... Stockholm 1606.*

⁸¹ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hvngaricarum aduersus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus ... [Hanau], 1608. RMK III. 5767 (RMK III. Pótlások 2. füzet/Pótlások,iegészítések, javítások (5693–6385)); RMK III.5768; RMK III.5769. RMNy 4034, 5767, 5768, 5769.*

tatvánnyal.⁸² A képnek az volt a funkciója, hogy Nyugat-Európában a felkelés befejezése után is erősítse Bocskai imázsát mint az igaz kálvinista vallás keleti védelmezőjét. Az Igaz Vallás képének politikai jelentése így szorosan kötődött az 1606-os bécsi békéhez, akárcsak Balten kiadása az 1576-os *ghenti pacificatio*hoz; munka tiltakozás volt a katolikus hit álságos értelmezésének nevében viselt igazságtalan magyarországi és erdélyi háború következményei ellen.

Ha összehasonlítjuk Balten nyomtatványát azzal, amelyet Szenci Molnár és Custos 1606-ban készítettek, a következő különbségek tűnnek elő. Először is, a kép nem az eredeti réz nyomótábla újrafelhasználása, hanem egy teljesen új rézmetszet, amely nagy mértékben támaszkodik a régi képre. Custos csak kis részleteit változtatta meg apja művének. A szöveg a könyvön, amelyet Vallás a kezében tart, *Evangelium pacis*-ről (a béke jó híre / evangéliuma) *Evangelium pacis aeternae*-re (az örök béke jó híre / evangéliuma) változott, amely nyilvánvalóan értelmezhető a bécsi békére való utalásként is. Az eredeti holland, latin és francia címet Szenci Molnár lecserélte a Békési Jánosnak szóló dedikációra. Ahogy Viskolcz Noémi korábban felhívta rá a figyelmet, Szenci Molnár a dialógus Balten által közölt latin verzióját vette alapul Beza eredeti szövege helyett.⁸³ A magyar filológus azonban tudta, ki az eredeti szerző, hiszen a szöveg végén a „T.B.” monogram áll, amely a Balten-féle kiadásban nem található meg (a három kiadás összehasonlításáról lásd a függelék). Szenci Molnár ugyancsak átírta a katonákról szóló részt: természetesen nem utalt spanyol származásukra, de kijelentette, hogy a Vallás legyőzi az erőszakot (ti. a katonákét) és a mennybe megy Istenhez.

De miért épp ezt az emblémát és dialógust használta Szenci Molnár, hogy közzé tegye a Bocskai-felkeléssel kapcsolatos üzenetét? Az Igaz Vallás figurája és a hozzá kapcsolódó dialógus 1600 körül a kálvinista világ nagyon fontos politikai szimbólumává vált. Különösen igaz volt ez a pfalzi, hessen-kasseli, nassau-dillenburgi, brémai, brandenburgi és sziléziai kálvinista politikai, kulturális és felekezeti körökre, amelyekben Szenci Molnár otthon érezte ma-

⁸² Henisch György levele Szenci Molnárnak, 1606. március 2. MTAK Ms. K 787, fol. 220r; Dézsi L.: Szenczi Molnár op. cit. 301.

⁸³ Viskolcz N.: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” op. cit. 80–81. Lásd még: Waldapfel J.: Szenczi Molnár Albert op. cit. 431–432.

gát, és amelyek a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos politikai üzenet célközönségének számítottak.⁸⁴

A kálvinista embléma szimbolikus értékét meggyőzően illusztrálja az Igaz Vallás drágakövekkel övezett arany szobra, amelyet III. Frigyes pfalzi választófejedelem (1515–1576) kapott ajándékba 1574-ben⁸⁵ a kálvinizmusra való áttérése harmincadik évfordulója alkalmából. Az arany figura mellett kapott még egy protestáns versekből összeállított vaskos kötetet is, a francia protestáns Philippe de Pas, seigneur de Feuquières szerkesztésében.⁸⁶ A szobor jelentését a híres humanista, Joseph Justus Scaliger, Théodore de Sautemont költő és Johannes Saracenus magyarázták el verseikben.⁸⁷ Nemcsak maga a szobor, de a versek tartalma is Beza eredeti, Vallással folytatott dialógusán alapult. Az embléma eredeti vallásos jelentése így egy lutheránus fejedelemnek az Igaz Vallásra való, Gondviselés által ihletett áttérését ünneplő politikai képpé alakult át. A vallásos allegóriából a kálvinista hatalom arany szimbólumát öntötték.⁸⁸ Lehet, hogy hasonló kapcsolat áll fenn a hessen-kasseli Móríc 1605-ös áttérése és az Igaz Vallás Szenci Molnár-féle változatának egy évvel későbbi kiadása között is, hiszen Móríc a magyar humanista fontos patrónusa lett ebben az időszakban. Mindazonáltal nincs arról semmilyen információnk, hogy Móríc kapott volna egy példányt Szenci Molnár nyomtatványából. Csak annyi biztos,

⁸⁴ Imre Mihály: „Úton járának megírása” Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. Budapest 2009. 277.

⁸⁵ Strengholt, L.: De geschiedenis op. cit. 298; Sara Barker: Protestantism, poetry and protest: The Vernacular Writings of Antoine de Chandieu (c. 1534–1591). Farnham 2009. 236.

⁸⁶ Poemes chrestiens de B. de Montmeja, et autres diuers auteurs. Recueillis et nouvellement mis en lumiere par Philippe de Pas. [Geneva] 1574. „Or venant vers vostre grandeur, avec la figure d'or de la religion Chrestienne: i'ay pensé que ce liure contenant vne viue description des choses belles, que la main de l'orfeure vous propose en l'or & aux pierres precieuses, vous seroit tres agreable. Et pourtant, Monseigneur, comme ie m'asseure que prendrez plaisir à contempler l'excellente image de la Religion que vous avez saintement & affectueusement embrasse; j'espere aussi que gousterez quelquesfois les discours Chrestiens enclos en ce liure, lequel ie pense bien offrir à toute l'Eglise de Dieu en le presentant à l'excellence de vous (...).” De Pas, Ph.: Poemes chrestiens op. cit. Aiii v.

⁸⁷ Scaliger szövege: *Descriptio simvlacri Religionis in auro & gemmis, opere elegantissimo.*, in: ibidem, Aiiii r.-v.; Sautemont szövege: *Description d'une image de la religion chrestienne, excellemment elabouree en or, et enrichie de pierres precieuses.* In: ibidem, Aiiii v.- Aiiiix v.; Saracenus szövege: *In effigiem avream religionis: D. Comiti Palatino cum hoc Poemata oblatam.* In: ibidem, Aiiiix r.

⁸⁸ A Kurpfälzisches Museum Heidelberg szerint a szobrot elveszettnek kell tartanunk.

hogy az Igaz Vallás képét ténylegesen használták Móric mint az ideális kálvinista fejedelem reprezentációjában.⁸⁹

Az Igaz Vallás képének jelentése így a 16. század végén átalakult: közös vallási szimbólumból annak az eszmének megtestesítője lett, mely szerint az isteni Gondviselés a kálvinista ügy szolgáltatásban kész beleavatkozni a történelem alakulásába. Ez a felekezeti téma sűrűn feltűnik a kora újkori történetírásban más kálvinista szerzőknél, mint például a németalföldi Emanuel van Meteren-nél.⁹⁰ Van Meteren (1535–1612), a Londonban élő antwerpeni kereskedő szabadidejében történeti munkát állított össze a spanyol Habsburg hatalom elleni holland felkelésről, amelyben az eseményeket providencialista nézőpontból mutatta be.⁹¹ Első pillantásra a németalföldi zűrzavar egy hollandiai belháborúnak tűnhetett, vagy egy törvényes király elleni törvénytelen fellépésnek. De azáltal, hogy a holland felkelés különböző fázisainak végkifejletét a világ más részein történő eseményekhez hasonlította, Van Meteren a 16. század nagy politikai, vallási és társadalmi változásainak szélesebb keretébe helyezte a közelmúlt holland történelmét. Összekötötte a németalföldi felkelést az európai reformációval, a katolikus dominanciával szembeni protestáns ellenállással az egész világban és a Habsburg elnyomás elleni küzdelmekkel. Van Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti harcra redukálta, amelyben Németalföld jelentette a kozmikus háború legfontosabb harcterét. A háború egyik oldalán értelmezése szerint Isten, a holland nemzet és a protestánsok álltak, míg a másikon a pápa, a Habsburg dinasztia, a spanyolok és a katolikus világ.

Van Meteren művének üzenete az, hogy az európai kálvinisták, úgy is, mint az Igaz Vallás hívei a végén Isten segítségével győzedelmeskedni fognak. A történelem menete, különösen pedig a holland felkelés tanúsítja, hogy az isteni Gondviselés a kálvinista ügy mellett áll, ahogy ez a címoldalon látható allegorikus képen is

⁸⁹ Lásd a címlapot: S.N.: Monumentum Sepulcrale, ad Illustrissimi Celsissimique Principis ac Domini, Dn. Maurittii Hassiae Landgravii ... Memoriam Glorae Sempiternam Erectum. Casselis 1638.

⁹⁰ *Benjamin Schmidt*: Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670. Cambridge 2001. 337–339.

⁹¹ *Emanuel van Meteren*: Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden... Delft 1599. Van Meterenről, lásd: *L. Brummel*: Twee ballingen's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534–1608). Emanuel van Meteren (1535–1612) Den Haag 1972; *W. Verduyn*: Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk. Den Haag 1926.

látható.⁹² Ez sokban hasonlít a már említett antwerpeni rézmet-szet-sorozathoz, amelyet Balten a ghenti *pacificatio* után adott ki, illetve az Igaz Vallás képéhez. A holland városok szenvedéseit és a spanyol iga alóli felszabadulásukat ismét csak egy szimbolikus női figura személyesíti meg, háttérben pedig egy város és hajók látszanak. Az 1608-as kiadás címlapján egy Religio-figura a Belgica-figura lábánál ül.⁹³ Ne felejtjük el, hogy Van Meteren Antwerpenből származott, személyesen ismerte Baltent, és haláláig szoros szálak fűzték szülőhelyéhez.

Az Igaz Vallás képét mint a Gondviselés tetteinek reprezentációját megtaláljuk már egy 1603-ban kiadott, Németsalföld bőséget megjelenítő, kifinomult allegóriában, amelyet Henricus Hondius (1573–1650 körül) készített, Hans Jordaens (1555 körül–1630) vázlata alapján.⁹⁴ (Lásd 8. kép) A nyomtatványt a holland országgyűlés, a Staten-Generaal tagjainak ajánlották. Hondius 24 guildert kapott munkájáért, amikor a második kiadást is a Staten-Generaal elé tárta 1619-ben.⁹⁵ Az allegória középpontjában az Igaz Vallás szobra áll, amelyen keresztül az isteni Gondviselés megáldja az orániai herceget, a Holland Köztársaságot és lakóit („Nutu Dei” (Isten parancsa által) szöveggel). A háttérben ismét csak egy várost és hajókat látunk, de ez egy virágzó város, a hajók pedig árut szállítanak a partra. A hasonló háttér és az Igaz Vallás képének használata miatt lehetséges, hogy Jordaensnek Balten kiadványa is előképként szolgált. Az Igaz Vallás figurája újra feltűnik egy nagy térképen, amely Oostende város csataját ábrázolja 1603-ban.⁹⁶

⁹² Vö.: Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands (1577). British Museum, 1932,0213.303.

⁹³ *Emanuel van Meteren: Commentarien ofte Memorien van-den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen van onsen tyden, etc. Schotlandt buyten Danswyck [Amsterdam] 1608.*

⁹⁴ De gelukkige staat van de Nederlanden. (1603) Rijksmuseum, RP-P-OB-80.744A. Leírás: Rijksmuseum, RP-P-OB-80.744B; *Muller, F.: De Nederlandsche geschiedenis op. cit. 55. (nr. 1255).*

⁹⁵ “Hendrick Hondius krijgt 24 gld. voor zijn aanbieding van „een tafereelcaerte van den welstant der Vereenichde Nederlanden.” (Hendrick Hondius kapott 24 aranyforintot a térképért.) Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576-1625. Vierde deel 1619-1620. Bewerkt door J.G. Smit met medewerking van J. Roelevink. 's-Gravenhage 1981.150. (1619.06.04); Allegorie op de welstand van de Republiek in 1619, Hendrick Hondius (I) (1619), Rijksmuseum, RP-P-OB-77.33.

⁹⁶ Beleg van Oostende omstreeks het einde van 1603, Floris Balthasarsz. van Berckenrode, 1603. Rijksmuseum, RP-P-BI-1042.

Ugyanebben az időszakban az Igaz Vallás képe Angliában is megjelenik Jakab király Bibliájának címlapján.⁹⁷

Szerény magyar–latin nyomtatványával Szenci Molnár ahhoz hasonló üzenetet akart a protestáns világ számára eljuttatni, mint Van Meteren hatalmas történeti műve. A dialógus és a kép kombinációja olyan Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos politikai üzenetet hordoz, amelynek bele kellett illenie az európai konfeszcionális kálvinizmus kereteibe. Allegóriájával a szerző azt akarta megmutatni, hogy a Magyarországon folyó háború eseményei részét képezték az Európában a protestáns és katolikus erők között zajló szent háborúnak. A kép emellett azt is ki akarta fejezni, hogy az isteni Gondviselés a magyar történelem menetét is befolyásolja a kálvinistáknak adott támogatásán keresztül. A kálvinista Bocskai fejedelem békekötése Magyarországon és Erdélyben a Habsburg királlyal úgy tekintendő, mint az Igaz Vallás újabb győzelme Európában: a Gondviselés közreműködése nemcsak az Egyesült Tartományokban, de Magyarországon is érzékelhető.

⁹⁷ S.N.: The Workes of the Most High and Mighty Prince, James. London 1616.

2. Az Igaz Vallás alakja és recepciója

Szenci Molnár 1606 utáni munkái

Noha a Bocskai-felkelés kálvinista gyökerei külföldön nagy hangsúlyt kaptak, és 1606 körül sok kálvinista írást találhatunk a magyarországi és erdélyi Bocskai-mozgalomról, az Igaz Vallás képe 1606 után különös módon mégsem lett a bécsi béke szimbóluma ezeken a területeken. A nyomtatvány nyilván eljutott Szenci Molnár hazájába is. Mégsincs adatunk arról, hogy a szimbólumot bármilyen szövegben vagy képben újra felhasználták volna Magyarországon vagy Erdélyben a Bocskai-felkelést követő első néhány évben.

A kép használatának hiányát megérthetjük, ha egy pillantást vetünk a Habsburg uralom alatti területek megváltozott politikai viszonyaira a békeszerződés 1606-os aláírása után.⁹⁸ A Habsburg dinasztia mély válságba került 1600 körül, amelynek okai a császár gyengesége és betegsége, az örökösödés körüli vita, az európai protestáns és katolikus erők közötti konfliktus voltak, illetve a kálvinizmus növekvő jelentősége a Habsburg tartományokban. Eközben tört ki a Bocskai-felkelés. 1605 áprilisában, a testvéreivel tartott titkos linzi találkozótól Mátyás főherceg vette át a kezdeményezést, hogy megoldást találjon a krízisre. Megindította a tárgyalásokat Bocskaival és 1606 júniusában békét kötött a magyarokkal. Bocskai segítségével novemberben Mátyás képes volt rábírní az oszmánokat a zsitvatoroki béke megkötésére, bátyja, Rudolf tiltakozása ellenére. Bocskai 1606 december végén meghalt. Rudolf megtagadta az oszmánokkal kötött béke ratifikálását, mivel tartott az isteni Gondviselés bosszújától. Hajlott arra, hogy higgyen egyes katolikusok sugallatának, akik szerint a Csehországot sújtó pestisjárvány Isten büntetése volt a protestánsoknak ígért tolerancia miatt.⁹⁹ Vonakodása a militáns kálvinisták malmára hajtotta a vizet.

A Habsburg uralkodó és az ellene felkelt magyar rendek közötti bécsi szerződés sajnálatos módon nem hozott megoldást az insta-

⁹⁸ Victor-L. Tapié: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. Translated out of French by Stephen Hardman. London 1971. 86.

⁹⁹ Benjamin J. Kaplan: *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, Massachusetts – London 2009. 114.

bil magyarországi politikai helyzetben. A hajdúk, Bocskai korábbi segítői, 1607-ben szövetkeztek felkelésük folytatására. Mátyás főherceg 1608 januárjában kiegyezett a magyarországi protestáns rendekkel, és nyíltan fellépett bátyja ellen az ún. „Brüderzwist” során.¹⁰⁰ Ausztria és Morvaország rendjei követték a magyarok példáját. 1608 júniusában Mátyás vette át a hatalmat Magyarországon, Ausztriában és Morvaországban, és a Prága melletti Libenben megkapta a magyar szent koronát is. 1608 novemberében Mátyást Magyarország királyává koronázták. A protestáns és katolikus rendek, illetve a Habsburg király közötti politikai kiegyezés garantálta a lutheránusok és kálvinisták számára a vallásszabadságot, a katolikusok jogainak tiszteletben tartása mellett. Az Igaz Vallás képe helyett a magyar szent korona és a Szűzanya figurája lettek a protestánsok, a katolikusok és a Habsburg király közötti kiegyezés szimbólumai.¹⁰¹ A korona képét, leírását és történetének felelevenítését 1608 után Magyarországon számos esetben használták allegorikus módon mind protestáns, mind katolikus szerzők a kiegyezés legitimálására, így például Elias Berger (1608),¹⁰² Johannes Jessenius (1609),¹⁰³ Révay Péter (1613),¹⁰⁴ Christoph Lackner (1614)¹⁰⁵ és Bocatius János (1614).¹⁰⁶ Az 1608-as politikai kiegyezés és a koronázási ceremónia önmagukban is a magyar szent korona régi kultuszának felelevenítői és megújítói voltak.

Szenci Molnár Albert mereven ellenezte a szent korona és a Szűzanya kultuszának protestáns használatát, ahogy ezt le is írta

¹⁰⁰ *Pálffy Géza*: Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608. In: *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. Ed. Václav Bůžek. (Opera historica, 14.) České Budějovice 2010. 363–399.

¹⁰¹ *Kees Tszelszky*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma 2009. 83–215.

¹⁰² *Elias Berger*: D.O.M. Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae Hungariae Regni fortiss. ac feliciss. Praeterea corolla mixta ad faelicissimam ac meritiss: coronationem novi regis Hungariae pijšimè status. S.l. 1608. RMK III. 1054.

¹⁰³ *Johann Jessenius*: Regis Ungariae, Matthiae II. coronatio; Johan: Jessenio a Jessen, Regio Medico, Descriptore. Adiecta, regni, regumque Pannoniae, brevis Chronographia. Viennae 1609. RMK III 1071.

¹⁰⁴ *Petrus de Rewa [Révay Péter]*: De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra D C clarissimae, brevis commentarius. Augustae Vindelicorum 1613. RMK III. 1118.

¹⁰⁵ *Christophor Lackner*: Coronae Hungariae emblematicae descriptio. Lavingae Suevorum 1615. RMK III 1156

¹⁰⁶ *Joannes Bocatius*: Matthiados carmina heroica libri duo. Cassoviae 1614. RMNy II 1066; RMK II. 356a.

egy 1618-ban megjelent gyűjteményben.¹⁰⁷ A munka Abraham Scultetusnak 1617-ben, a reformáció százéves évfordulója alkalmából Heidelbergben elmondott ünnepi prédikációjának magyar fordítását tartalmazta, amelyet a fordító az 1613-ban erdélyi fejedelemnek választott Bethlen Gábornak ajánlott.¹⁰⁸ E fordítása Appendixeként jelentette meg Molnár más szerzőknek a bálványok és képek templombeli használatát, illetve a katolicizmus által jelentett veszélyeket tárgyaló írásait.¹⁰⁹

V. Frigyes pfalzi választófejedelem udvari lelkészeként Scultetus Európa egyik vezető kálvinista szószólója volt, és a protestánsoknak a katolikus dominancia ellen vívott küzdelmével kapcsolatos politikai üzenet harcos védelmezője. Scultetus prédikációiban maga is figyelmeztetett a katolicizmus fenyegetésére, amelyet kapcsolatba hozott a szobrok és képek használatával a protestáns templomokban.¹¹⁰ Szenci Molnár e prédikáció tartalmát használta fel utószavában, amelyet az 1613-ban erdélyi fejedelemnek választott Bethlen Gábornak ajánlott.

Molnár Appendixe előszavában óva intett a magyar szent korona és Szűz Mária mint Magyarország patrónusa (*Patrona Hungariae*) imádásától.¹¹¹ Szerinte Mária és a korona babonás kultuszának feléledése vissza fog vezetni a katolikus zsarnoksághoz, ahogy korábban is történt, a Magyar Királyság 1000 körüli megalapításának idején, Szent István király uralkodása alatt.

Miért szólalt fel Szenci Molnár ezen képek használata ellen? Rosszallása ahhoz a protestánsok és katolikusok közötti magyar-

¹⁰⁷ *Secularis concio euangelica*, az az jubileus esztendei praedikatio [!], mellyben az euangeliumnac ez előtt száz esztendővel Isten kegyelméből uyonnan kinyilatkoztatása [!], terjedése és megtartása örvendetes haláadással előszámáltatic es megdiczirtetic. Németül praedikáltatott Haydelbergában... az Sz. Lélec nevő öreg egyházban, Mindszent hónap 2. napján 1617. esztendőben Scultetus Abraham által. Szenci Molnár Albert ford. Oppenheimii 1618. RMNy II. 1166; RMK I. 482..

¹⁰⁸ *Szenci Molnár Albert*: Appendix de idolo Lauretani, quod Julium III. Romanum episcopum et quosdam ejus successores non puduit in tanta luce Evangelii, undique erumpente, velut in contemptum Dei atque hominum approbare. Cum monitione Petri Pauli Vergerii et aliorum. In: ibidem, 75–102.

¹⁰⁹ *Holl Béla*: Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest 1980. 79–83; *Vásárhelyi J.*: Eszmei áramlatok op. cit. 58–62; *Bene Sándor*: A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei 10. (2002) 39–80.

¹¹⁰ *Abraham Scultetus*: Evangelische Jubel-Jahrs-Predigt: zu Heidelberg den 2. Novembris anno 1617 in der Kirche zum H. Geist gehalten. Heidelberg 1617.

¹¹¹ *Szenci Molnár, J.*: *Secularis* op. cit. 3r.

országi politikai vitához köthető, amelyben ezen szimbólumok értelmezése nagyon fontos szerepet játszott. A polémia arról szólt, melyik vallás volt felelős a Magyar Királyság területének szánalomra méltó állapotáért, és hogyan értelmezhető legmegfelelőbb módon az isteni Gondviselés szerepe a magyar történelemben.

A vita Magyar István (?–1605) lutheránus lelkész az „országokban való sok romlásoknak okairól” szóló traktátusának megjelentetésével kezdődött.¹¹² Ez 1602-ben jelent meg, valószínűleg a nagyhatalmú magyar lutheránus mágnás, Nádasdy Ferenc támogatásával, sőt lehetséges, hogy a munka a patrónus nézeteit tükrözi. Magyar, Nádasdy udvari lelkésze válaszként írta azokra a katolikus vádaskodásokra, amelyek azt sugallták, hogy az országban uralkodó anarchia és erkölcsi romlás abból származott, hogy lakosainak nagy része áttért a protestáns hitre.¹¹³ Magyar a protestáns eszkatológikus diskurzust kombinálta a magyar történelem lutheránus interpretációjával: legfontosabb érve, hogy inkább a katolikusok tehetők felelőssé az ország romlásáért, mert eltávolodtak az igaz vallástól, valamint szenteket és képeket imádnak.

A jezsuita Pázmány Péter (1570–1637), a magyarországi ellenreformáció ideológiai vezetője elfogadta Magyar kihívását és választ írt neki, amely 1603-ban jelent meg.¹¹⁴ Átvette Magyaritól annak providencialista gondolati keretét és Krisztus Igaz Egyházának védelmére használta fel azt. Érveinek fókuszában a Magyar Királyság dicsőséges középkori katolikus múltjának felmutatása állt, amelyet a protestánsok által okozott jelenlegi, szánandó helyzettel vetett össze. Pázmány a jelen protestáns providencialista interpretációjával azt állította szembe, hogy Isten és a magyar nemzet között a közvetítést a szentek kultusza, illetve olyan, a katolicizmussal összefüggésbe hozott nemzeti szimbólumok használata jelentette, mint a magyar szent korona.

A protestánsok, katolikusok és a Habsburg-ház közötti sikeres magyarországi kiegyezést, illetve az oszmánokkal 1606-ban kötött

¹¹² *Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való meg szabadulásnak io modjáról mostan vyonnan irattatott és sok bölts embereknek irasokból szerezetet hasznos könyuetske.* Magyar Istvan sarvari praedicator által. Sárvár 1602. RMNy II. 890; RMK I. 379.

¹¹³ *Bitskey István: Hitviták tüzeiben.* Budapest 1978. 178–179; *Makkai László: Magyar és műve.* In: Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Szerk. Katona Tamás. Budapest 1979. 187–206.

¹¹⁴ *Pázmány Péter: Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére.* Nagyszombat 1603. RMNy 833; RMK I. 385.

békét az isteni Gondviselés jóváhagyásának jeleként is lehetett értelmezni. De a kálvinisták nem voltak megelégedve a végkifejlettel. Kálvinista nézőpontból tekintve a katolikus eredetű magyar politikai szimbólumok újbóli felélesztése lutheránus szerzők műveiben visszalépésnek tűnt a királyság katolikus gyökerei irányába. A kálvinista Szenci Molnár nem állt egyedül ezzel a véleményével: barátja, Rimay János, a befolyásos lutheránus költő, diplomata és humanista Bocskai udvarából, hasonlóképpen lesújtó véleménnyel viseltetett Antonio Bonfiniak a korona „angyali eredetéről” szóló gondolatai irányában, ahogy azt saját Bonfini-kötetének margójára feljegyezte.¹¹⁵ Egy másik protestáns patrónus, Asztalos András egy Szenci Molnárnak írott 1610-es levelében fejezte ki a magyar nemzeti szimbólumok felélesztése felett érzett dühét.¹¹⁶

Ezen politikai szimbólumok funkciója és jelentése az 1608 utáni politikai kultúrában aláásta az európai keményvonalas kálvinisták, mint Scultetus és Szenci Molnár által terjesztett legfontosabb politikai üzenetet. Szerintük az európai válság megoldásának eszköze a kálvinizmus, és a Gondviselés csak azokat támogatja, akik az Igaz Vallást, a kálvinista hitet követik. Az 1608-as sikeres politikai kiegyezés és a Bergerhez, Jesseniushoz és Révayhoz hasonló magyarországi katolikus és lutheránus szerzők művei ezt cáfolták meg. Szenci Molnár támadása ezért elsősorban ezen szerzők és az általuk képviselt politikai program ellen irányult, mivel szerinte a katolikus és lutheránus magyarokat a béke álságos ígérete visszavitte a katolikus táborba. És tette ezt éppen 1618-ban, száz esztendővel a lutheri reformáció kezdete után!

Az Igaz Vallás képe mint vallási szimbólum (1608 után)

Bár nem olyan gyakran, mint Nyugat-Európában, az Igaz Vallás képe 1608 után is használatban maradt a magyarországi és erdélyi protestáns körökben. Ezt a már említett magyar humanista, a lutheránus Rimay által a keresztény vallás képéről írott vers illusztrálja.¹¹⁷ A datálatlan költemény kéziratban maradt a Rimay-Madách kódexben, amely az Országos Széchényi Könyvtárban

¹¹⁵ Ritoókné Szalay Ágnes: Rimaiana. ITK 6. (1986) 665–667.

¹¹⁶ Dézsi L.: Szenczi Molnár op. cit. 337–339.

¹¹⁷ Ács Pál: A hallgatás művészete. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Budapest 2010. 24.

található.¹¹⁸ A szöveg egy különálló kéziratos lapon van, amelyet egybekötöttek más, Rimay kezétől származó hasonló írásokkal. Említ ugyan egy képet, de az nem maradt fenn, vagy el sem készült.

Nincs perdöntő adatunk arról, mikor írhatta Rimay ezt a munkát és milyen alkalomra készült, vagy mi lehetett vele a szerző szándéka. Amikor Klaniczay Tibor megkísérelte a vers datálását, nem volt tudomása az 1606-os Igaz Vallás-nyomtatványról.¹¹⁹ Így amellett érvelt, hogy Rimay költeményét az 1624 utáni időszakra kell datálni, amikor Szenci Molnár ismét felhasználta az Igaz Vallás képét Kálvin *Institutió*jából készített fordításának kiadásához, amelyről később még ejtünk szót.

Arra mindenesetre nincs bizonyítékunk, hogy Rimayt Szenci Molnár nyomtatványa ihlette volna. Nagyon is valószínű, hogy a költő az allegória egy korábbi verzióját használta, mivel komoly eltérések vannak a Szenci Molnár-kiadvány vizuális tartalma és szövege, illetve Rimay leírása között. A legfeltűnőbb az, hogy Rimay nem ír a Religio fején látható koronáról, amely egy meglehetősen szembeszökő és fontos jelentéssel bíró eleme Balten és Custos metszetének, és amelyet mindkettő dialógusai érintenek. A Beza által inspirált egyik nőalaknak sincs koronája, kivéve Baltenét és Custosét. Ezért aztán valószínűtlen, hogy Rimay Szenci Molnár művét használta volna. Ahogy láttuk, Beza képe számos kálvinista variánst inspirált szerte Európában, Rimaynak nyilván ezek valamelyike volt a birtokában, vagy a francia teológus alkotásának egy későbbi kiadása került a kezébe. A vers mindenesetre nem használható fel annak bizonyítékeként, hogy Rimaynak birtokában lett volna Szenci Molnár nyomtatványának egy példánya.

Rimay munkájában az Igaz Vallás figurája eléggé eltérő jelentéssel bír, mint Szenci Molnáréban. Tartalma sokkal közelebb áll a bezai eredetihez, de a dialógus annál sokkal hosszabb. Rimay tiszta vallási allegóriává dolgozta át az eredeti témát, és egyetlen jel sem utal aktuális politikai jelentés lehetőségére. A leírás szerint a Religio figurája az egész keresztény vallás megtestesítője. Sajnos a politikai utalás hiánya miatt azt nem tudjuk megállapí-

¹¹⁸ OSZK Quart. Hung. 3245. fol. 57–70. Kiadva: Rimay János írásai. Szerk. Ács Pál. (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.) Budapest 1992. 159–162, 307.

¹¹⁹ Klaniczay Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 9. (1957) 323.

tani, pontosan mikor íródott Rimay verse. Mivel Beza munkáját Európa szerte már a 16. században olvasták, még az is könnyen lehet, hogy Rimay verse korábbi a Szenci Molnár-féle nyomtatványon olvasható szövegnél. A költő nem szolgál semmilyen adattal arról, miért írta meg ezt a művét, egy bizonyos közönségnek szánta-e vagy valamilyen alkalomra készült-e. Azt sem tudjuk, a kéziratos vers a maga korában megjelent-e nyomtatásban, és abban sem lehetünk biztosak, hogy más szerzők használták-e. Így aztán egy, az Igaz Vallás képéről készült elszigetelt munka marad, amely csak a szimbólum kora újkori magyarországi és erdélyi (újra)felhasználását dokumentálja.

Dialógus Religio és Bethlen Gábor fejedelem között (1620)

Az Igaz Vallás képe magyarországi politikai felhasználásának feléledése valójában Németországban kezdődött. 1620-ban megjelent egy egyleveles nyomtatvány, amely egy német nyelvű beszélgetést tartalmazott Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, a megismerésért Vallás és a magyarok között.¹²⁰ A nyomtatványt a *Religio*, a fejedelem, illetve magyar ruhába öltözött fegyveresek finoman kidolgozott ábrázolása díszítette. A háttérben egy rom, illetve kopár, sőt talán egyenesen füstölgő hegyek láthatóak. Sajnos nem tudjuk, hol jelent meg ez a nyomtatvány és az sem ismert, ki volt eredeti írója és rajzolója. Egyetlen fennmaradt példánya Göttingenből került elő.

A nyomtatvány képe és szövege egyaránt annak a politikai üzenetnek kifejeződései, amelyet Bethlen el akart terjeszteni Európában (lásd még a német szöveget és magyar fordítását a függelék-

¹²⁰ Wahre Contrafactur unnd Abbildung/ deß Durchleuchtigen/ Hochgebornen Fürsten und Herren/ Herrn Betlehem Gabor/ Fürsten in Siebenbürgen/ [et]c. : Sampt einem Gespräch zwischen demselben und der Religion/ sampt dero zugethanen gemeinen Landständen gegenwertiges Kriegswesen betreffend. [S.l.] 1620. Kiadva: Der Dreißigjährige Krieg: Eine Sammlung von historischen Gedichten und Prosadarstellungen. Hrsg. Julius Otto – Adolf Cohn. Halle 1862. 34–38; *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon. Kút 3. (2007) 132–177; *Darren Paul Foster*: Foreign Heroes and Catholic Villains: Radical Protestant Propaganda of the Thirty Years' War (1618–1648). Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Modern Languages, University of Exeter in April 2012. 84–94; *G. Etényi Nóra*: Politika és publicisztikai kontextus. Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619–1622). In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Budapest 2013. 271.

ben). Bethlen, Erdély fejedelme (1613–1629) 1619-ben indította meg hadjáratát a Habsburg uralkodó ellen a Magyar Királyság területén, azt állítva, hogy a királyság alkotmányos és vallási szabadságait akarja megvédelmezni Ferdinándnak a katolicizmust az országra erőltetni kívánó törekvéseivel szemben.

Bethlen propagandakampányba kezdett a protestáns vidékeken, ahhoz hasonlóba, amelyet Bocskai folytatott 1604–1606 során. Az egyik legfontosabb szövegnek a *Querela Hungariae* című kiáltvány számít, amely németül és latinul jelent meg, és amely Bethlent a magyarországi protestáns szabadságok védelmezőjének állította be.¹²¹ Ezt a pamfletet együtt terjesztették egy nyomtatvánnyal, amelyen egy hasonló tartalmú magyar, német és latin szöveg olvasható, valamint egy kép látható, amely Bethlent lóháton ábrázolja.¹²² Ezt Heidelbergben nyomtatták, ahol Szenci Molnár is tartózkodott, így könnyen lehet, hogy ő írta, illetve fordította a szöveget. Egy magyar nyelvű szöveget is tartalmazó nyomtatvány németországi megjelentetésének célja a magyar nyelven beszélő diákok és más, német területeken élő magyarok megszólítása lehetett.

A Religio, Bethlen és a magyarok beszélgetését tartalmazó nyomtatvány célközönsége nyilván a német protestáns közönség volt. Bethlen fejedelmet Religio mint a protestáns egyházaknak a pápával szembeni védelmezőjét mutatja be, utalás nélkül a fejedelem kálvinista hátterére. Ahogy Bethlen kiáltványában is olvasható volt, a katolikusok és a katolikus (Habsburg) uralkodók felelősek az ország romlásáért, amelyre a kép háttere is utal.

Első pillantásra a nyomtatvány tartalma távolinak tűnik az Igaz Vallás ábrázolásától és a közte és az Ember között zajló dialógustól. Nem tarthatjuk Szenci Molnár nyomtatványa átdolgozásának, hiszen a szöveg és a kép nem hordoz kálvinista üzenetet. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy a mű egy már jól ismert téma újabb – az 1620-as év elejének politikai szituációjára szabott – adap-

¹²¹ [Alvinczi Péter]: Qverela Hvngariae. Magyarország panasza. [Kassa 1619]. RMNy 4159; RMK I. 507. Magyar fordítás: Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása es válogatás prédikációiból. A kötetet válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, jegyzeteket összeállította és az utószót írta Heltai János. Budapest 1989. 8–129.

¹²² Gabriel Bethlen D. G. Princeps Transylvaniae part. Regni Hungariae Dominus et sicularum comes et Aetatis suae XXXVIII. Anno Christi MCCXIX. Heidelberg 1619. British Museum, 1850,0223.389. Lásd: G. Etényi N.: Politika és publicisztikai op. cit. 267; Varsányi K.: Bethlen Gábor op. cit. 168–170.

tációja. A Religiót ezúttal nemcsak a női alak személyesíti meg, de maga Bethlen, sőt még a magyarok is. Ez az oka annak, Bethlen miért került a kompozíció középpontjába, és a Vallás miért áll oldalt, a magyarok között. A katonák és Bethlen nem vonódnak be a háttérben folyó harcokba, hanem az előtérben Religióval közösen siratják hazájuk pusztulását. Nemcsak a Vallás, de Bethlen és a magyarok is az igaz protestáns egyház nevében szólnak az olvasóhoz. Bethlen szavai szerint a magyar hadsereg általa vezetett hadjárata a pápa és segítői ellen azonos Isten saját, a gonosszal az igaz vallás védelmében folytatott küzdelmével. Bethlen és a magyarok keresztény lovagokként mutatkoznak be, akik a Religio nevében harcolnak az igaz egyház és hazájuk megvédéséért. A magyarok panaszkodnak országuk pusztulása miatt, amelyet a kopár föld és a romok jelképeznek a háttérben, és amely a pápa és segítői, a katolikus Habsburg uralkodó és a katolikusok tevékenységének eredménye.

Ebben az esetben a mű nem tiltakozásként készült egy a katolikus hit álságos értelmezésének nevében vívott igazságtalan háború következményeivel szemben, hanem felhívásként a protestáns Bethlen fejedelem igazságos, az igaz egyház katolikusokkal szembeni megvédését célzó harcának megsegítésére. Ilyen módon a nyomtatvány pompásan beleillik a korszak európai protestáns közönsége széles köreibben terjesztett Bethlen-propaganda gondolati kereteibe.¹²³

¹²³ Vincze Hanna Orsolya: Piety and Industry. In: Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Ed. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. Leiden – Boston 2010. 338–339; Kees Teszelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626. In: Bethlen Gábor és Európa op. cit. 203–244; G. Etényi N.: Politika és publicisztikai op. cit. 245–276; Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban. In: ibidem, 275–310; Almási Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: ibidem, 311–366.

Az Igaz Vallás képe és Szenci Molnár Beza-fordítása Kálvin magyar nyelvű *Institutio*jában (1624)

Magyarországon az Igaz Vallás képe Kálvin *Institutio*jának magyar fordításának címlapján jelent meg újra, amelyet 1624-ben adtak ki.¹²⁴ Kálvinnak ez a főműve az Igaz Vallás, vagyis a kálvinizmus alapvetői dogmáinak alapos magyarázata volt hétköznapi emberek számára. Eredetileg 1536-ban jelent meg, de szövege több helyen kiegészült végleges, 1559-es kiadásának kialakulásáig. Szenci Molnár ez utóbbi kiadást fordította magyarra.

Az *Institutio* francia fordításának címlapjain többször is szerepel a Beza vershez tartozó Religio kép nyomdászjelvényként, sőt egyszer a vers is előfordul.¹²⁵ 1565-ben a Jean Martin nyomdász nevével jelzett lyoni és genfi, francia nyelvű *Institution*-kiadások címlapverzóján nem csak ez a Religio embléma látható, hanem a hozzátartozó vers is franciául páros rímű alexandrinusokban.¹²⁶ Molnár Albert előtt itt fordult elő, hogy Kálvin genfi utódjának, Bezának ezt az *Institutio* témájához nagyon is illő versét a kötetben bevezetéseképpen közreadják. Molnár tehát ismerhette valamelyik 1565-ös kiadást.

Szenci Molnár egy gazdagon díszített címoldalt illesztett *Institutio*-fordítása elé, amelyen látható a Vallás megszemélyesítése. (Lásd 11. kép) A Vallás és az Ember közötti párbeszéd a könyv egy más részén, külön lapon található. (Létezik egy „Descriptio Religionis” című kézirat Debrecenben. Ez a kézirat Molnár versfordításának ismeretében készült, de csak az utolsó hat sora egyezik Molnár Beza-fordításával.¹²⁷)

A címlap allegorikus kompozíciója a magyarországi és erdélyi katolikusok, lutheránusok és kálvinisták között a 17. század elején folyó, már említett ideológiai harc terméke.

¹²⁴ Jean Calvin: Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakul irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre forditottanac, mostan pedig az magyar nemzetnec isteni igassagban való épületire magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges registromockal egyetemben. Szenci Molnár Albert ford. Hanovia 1624. RMNy II. 1308; RMK I. 540.

¹²⁵ P. Vásárhelyi, J.: Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása. op. cit. 14.

¹²⁶ Jean Calvin: Institution de la religion chrestienne, nouvellement mise en quatre livres et distinguée par chapitre en ordre et methode bien propre. Lyon 1565.

¹²⁷ „Descriptio Religionis”. Beregszászi Tóth Péter gyűjtemény (1736–1738). Debrecen, Ref. Koll. R. 670/I–II., fol. 22a–b.)

Pázmány a jelen protestáns providencialista értelmezésével szemben arra mutatott rá, hogy az Isten és a magyar nemzet közötti közvetítés a szentek kultuszán, illetve olyan, a katolicizmus-hoz kötődő nemzeti szimbólumokon keresztül valósult meg, mint a magyar szent korona.

A magyarországi katolikus egyház ügyét Pázmány monumentális műve, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* összeállításával segítette elő, amely 1613-ban jelent meg.¹²⁸ (Lásd 9. kép) A könyvnek az Isten és a magyar nemzet közötti providencialista viszonyról szóló üzenetét allegorikus módon a címlap rézmetszete közvetítette az olvasó számára. Az allegóriának három szintje van: a nemzeté, az istené, illetve a menny és föld közötti szint, amelyen magyar szentek és a magyar nemzet katolikus szimbólumai jelennek meg. Magyarország címere a lap alján helyezkedik el mint a királyság és a magyarok szimbóluma. A könyv közepre helyezett címét az Árpád-ház négy szentje veszi közre. Személyükben Szent Istvánra, Szent Lászlóra, Magyarországi Szent Erzsébetre és Szent Imrére ismerhetünk. Mindkét király fején a szent korona látható. Felettük foglal helyet Szűz Mária mint Magyarország patrónusa. Fejét a jezsuiták IHS jele ékíti. A jel mellett két angyal imádkozik, mellettük Szent Márton és Szent Adalbert szobrai láthatók, akik a magyarországi területeken fontos szenteknek számítottak.

Ugyanabban az évben, amikor Pázmány könyve megjelent, egy magyar lutheránus politikus, Révay Péter (Petrus de Rewa) kiadta híres latin nyelvű művét a magyar szent koronáról, ugyanannál a kiadónál, ahol Szenci Molnár nyomtatványa is megjelent.¹²⁹ Az 1608-as, a Habsburg uralkodó és a protestáns magyar rendek között született kompromisszumot Révay a szent korona eredetéről, történetéről és jelentőségéről szóló allegorikus leírással legitimálta. A szerző szerint a magyar nemzetet – katolikusokat és protestánsokat, az egész királyságot és minden lakosát – az Isteni Gondviselés vezeti a szent korona jelentésén keresztül, amelyet történetének interpretálásán keresztül lehet megérteni. Révay ezt a címlapon elhelyezett allegorikus képpel fejezi ki, amelyet az augsburgi Wolfgang Kilian, Custos mostohafia metszett. (Lásd 10. kép) A szent koronát ezen az ábrázoláson angyalok tartják kezükben a menny (a nap) és a föld (a magyar címer) között. A korona

¹²⁸ *Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérleo kalauz. / Mellyet irt, Pazmany Peter jesuitak rendin valo tanito. Poson 1613. RMNy 1059; RMK I 443.*

¹²⁹ *Révay P.: De sacrae coronae op. cit.*

tele van katolikus és magyar szentek képeivel, amelyeket Révay részletesen le is ír könyvében. Ezek a tényleges koronaékszeren valóban nem találhatók meg, de a Révay koronatörténetéhez kapcsolódó elméletnek fontos részét képezik, amely a magyar nemzetnek nyújtott isteni iránymutatást szimbolizálja közös nemzeti jelképük politikai és vallási jelentésén keresztül. Révay politikai teóriájában alkalmazza ugyanazokat a katolikus szimbólumokat, amelyeket Pázmány is, de megpróbálja őket katolikusok és protestánsok számára egyaránt érvényes nemzeti jelképekké alakítani.

Pázmány nagy befolyásra szert tett munkája, amely a magyarországi ellenreformáció egyik fontos eszköze lett, bizonyára fontos motivációt jelentett Szenci Molnár számára a kálvini *Institutio* lefordításához és 1624-es publikálásához.¹³⁰ (Lásd 11. kép) A fordítás címodalának rézmetszetét úgy is tekinthetjük, mint a pázmányi ellenreformációs allegória kálvinista tükörképét, de úgy is interpretálhatjuk, mint Révaynak a szent koronát ábrázoló allegóriájára készült választ.¹³¹ Mindezek a munkák kiválóan illusztrálják a magyarországi katolikus, lutheránus és kálvinista szerzők közötti ideológiai harcot a 17. század elején. Szenci Molnár munkája és annak címodala egyben a szentekhez és szentséghez való új kálvinista viszony magyarországi és erdélyi megjelenését is mutatja, amely kapcsolatban áll az Európa más részein, így Hollandiában is megfigyelhető fejleményekkel.

Az *Institutio* címodala három részre van osztva, akárcsak a vele párhuzamosan megjelent katolikus és lutheránus alkotásoké, azonban egészen más szándékkal, mint a másik kettő. Az allegorikus kompozíció tetején Magyarország címere látható, amely a királyság és a magyar protestáns nemzet jelképeként fogható fel. Nem a szent korona van rajta, egy semleges koronaábrázolás díszíti. A címet két kép fogja közre, amelyek a közismert protestáns témát, a széles és keskeny ösvényről szóló példázatot dolgozzák

¹³⁰ Viskolcz N.: Vagyon egy kis Varos op. cit. 76–84; Szabó A.: Szenci Molnár op. cit. 31–51.

¹³¹ Figyelemre méltó Pázmány Péter közeli munkatársának, Balásfi Tamás boszniai püspöknek Szenci Molnár Alberttel folytatott polémiaja a Jubileus megjelenése után. Balásfi a korona szent voltát védi, Révay eszméinek felhasználásával: *Balásfi Tamás*: Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, pedagogi Oppenheimensis. In quo & Saecularis Concio Abrahami Sculteti Calvinistae Praedicantis, ex Germanico Idiomate in Hungaricum versa est; et Sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana, Idoli Lauretani convicio blasphemata. Viennae 1621. RMK III. 1321. 14–18.

fel. Ezek a kis allegóriák mutatják a két utat, amelyet a magyar nemzet választhat: az egyik a mennybe, a másik a pokolba vezet. A nemzet helyes útját két nőalak mutatja: a már jól ismert *Religio* mint az 'Igaz Vallás' megtestesítője és *Fides* (Hit). A magyar nemzetet csak az igaz vallás kálvinista ismerete és a hit vezetheti a mennybe. Ezt a eszmét Kálvin és Szenci Molnár közvetíti, az ő portréik láthatók a címlap alján. A magyar teológus-fordítót idős emberként ábrázolta a metsző. Portréjának háttérében azt a jelenetet láthatjuk, amikor Heidelberg elfoglalásakor, 1622-ben, Tilly katonái megkínózzák – Szenci Molnár megmutatja azt a keskeny ösvényt, amelyet saját életében követett. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a hozzákapcsolódó bibliai idézeteket sem. A szoros kapu, keskeny út ábrázolással Máté evangéliumát idézi (7:13); Molnár megkínzásának jelene felett pedig a Galatákhoz írott levélből (6: 14) vett idézet áll. Szintén fontos üzenetet hordoz a címlapon látható két könyv : az *Evangelium aeternae pacis* és a Molnár kezében lévő nyolcadrét alakú könyv, ami valószínűleg az ő Oppenheimeri Biblia-kiadása. A református vallás biblikussága – amit Kálvin az Institutio-ban részletesen kifejt és elemez – ezek által a jelzések által jut a címlapon is kifejezésre. Ezáltal a kompozíció Szenci Molnár életének és munkásságának allegóriájaként is felfogható.¹³²

Szenci Molnár a szentek és szimbólumok vallásos tisztelete miatt vádolta a magyar lutheránusokat és katolikusokat. Mindazonáltal a református tradíciónak is megvoltak a maga mini-pápai, szentjei és tisztelettel övezett szimbólumai, ahogy azt John Exalto holland történész meggyőzően bemutatta.¹³³ Ezek beférnek a protestáns egyházszervezeti struktúrákba és másképp hívják őket, ám természetükben és funkciójukban nem térnek el alapvetően a római katolikus alternatíváktól. A címlap kompozíciója ezt a hősökhöz és a saját tradíció allegóriáihoz való viszonyt demonstrálja Kálvin képével, az Igaz Vallás szimbólumával és a választott nemzet koncepciójával, amit Magyarország címere idéz fel.

A 17. század elején Magyarországon és Erdélyben lezajlott, képekkel kapcsolatos vitát így a kálvinista mozgalom önértékelésének egyik fázisaként kell értelmeznünk. Ahogy Willem van Asselt holland történész kimutatta, a Holland Köztársaságban és

¹³² Imre M.: Szenci Molnár op. cit. 58–59.

¹³³ John Exalto: Gereformeerde heiligen. Nijmegen 2005.

más kálvinista területeken hasonló mozgalmat láthatunk.¹³⁴ A reformáció képekkel kapcsolatos vitái nem korlátozódtak a képrombolásra, a képek anyagi mivoltának megsemmisítésére és a katolikus tradícióhoz kötődő szimbólumok elutasítására. Hozzájuk tartoztak a „képcsaták” is, amelyek az isteni és a szent különböző mentális képei és megjelenítési formái közötti ellentéteken alapultak. Ebben az értelemben a protestantizmuson belüli, a lutheránusok és kálvinisták közötti, képekkel kapcsolatos vita hozzájárult a különböző magyarországi és erdélyi protestáns identitások elhatárolásához.

A szentség ábrázolása emellett „a másikkal” szembeni negatív sztereotípiák kialakításának eszköze is volt. Felhasználható volt a katolikus egyház, annak hívei, illetve a katolikus Habsburg dinasztia autoritása ellen, amelyeket szembe lehetett állítani a „választott nemzetként” vagy „kiválasztott népként” értelmezett magyarok és hollandok pozitív sztereotípiájával. Alkalmazható volt emellett egyes etnikai csoportokkal, mint a spanyolokkal, törökökkel, vagy a (katolikus) németekkel szemben. A mások meg- és elítélésének igénye alapvetően szükségesnek tűnik a protestáns identitások kialakításában és megvédésében, nemcsak a Holland Köztársaságban és Németországban, hanem Magyarországon és Erdélyben is.¹³⁵

Az *Institutio* címlapja önmagában is ezt a megváltozott kálvinista világképet demonstrálja, Szenci Molnár szemén keresztül. Noha a teológus elutasította a magyarországi katolikus tradíció szentjeit és szimbólumait, allegorikus kompozíciója az európai kálvinizmus kialakulófélben lévő személyi kultuszainak számos elemét tartalmazza. A kultusz legfontosabb jellemzője a szentségnek a régi katolikussal szemben kialakuló új protestáns modellje, amelyre Exalto az „élő szentek” fogalmát használta.¹³⁶ Ezek olyan, még életben lévő, vagy a közelmúltban meghalt protestánsok voltak, akik erényes életükkel és tetteikkel szerepmoddelt nyújthattak a hétköznapi hívőknek. A protestáns szentek a katolikusokkal szemben nem részesültek imádásban, de követendő példának minősültek. Exalto az „élő szentek” három típusát különbözteti meg: a prófétát,

¹³⁴ Willem J. van Asselt: The Prohibition of Images and Protestant Identity. In: Iconoclasm and Iconoclasm: the Struggle for Religious Identity. W. van Asselt, P. van Geest, D. Müller, and T. Salemink eds. Leiden 2007. 308.

¹³⁵ Asselt, W. van: The Prohibition of Images op. cit. 310.

¹³⁶ Exalto, J.: Gereformeerde heiligen op. cit.

a királyt és a mártírt. Az erényes próféta, király vagy mártír bibliai modelljeit a reformáció atyáinak, kálvinista uralkodóknak és a protestáns hit ellenreformáció által sanyargatott mártírjainak élő példája vitte tovább.

Szenci Molnár az „élő szent” két típusát jelenítette meg címlapján: a prófétaét és a mártírét. Kálvin figurája a kálvinista próféta modelljét képviseli, aki megmutatja az Igaz Valláshoz és a Hithez vezető utat. Szenci Molnár Kálvin mellé helyezi magát mint magyar kálvinista mártírt: portréjának háttérében azt láthatjuk, amint kálvinista hite miatt kínozzák meg. A címlapot követő munkája annak bizonyítéka, hogy mindenek fölül kitartott vallása mellett. Művén és az allegorikus kompozícióban elhelyezett, saját sorsát ábrázoló képen keresztül Szenci Molnár az igaz kálvinista erényes életére ad példát. Sorsát tükrözi az Igaz Vallással folytatott párbeszéd egy része: „Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot / De szenvedvén erőt veszek / S végre Istenhez felmegyek.”¹³⁷

A címlapról hiányzik az ideális király ábrázolása, de a könyvben megtalálható. Szenci Molnár ugyanis Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek ajánlotta munkáját. A dedikáció közvetlenül a címlap után, az Igaz Vallásról folytatott párbeszéd előtt található, és a fejedelemhez mint a – Szenci Molnár szavai szerint – „anya szent Egyházban” összegyűlt magyar nemzet jószágos patrónusához szól.¹³⁸ Bethlen Gábor így mint Erdély élő kálvinista szent uralkodója jelenik meg a könyv lapjain.

A dedikáció így egy Pázmány allegóriájára és az abban szereplő katolikus eszmékre adott választ tartalmaz.¹³⁹ Szenci Molnár kálvinista szempontból foglalja össze Magyarország történetét, amely Magyar, Pázmány és Révay munkáira született reakcióként is felfogható. Szerinte Bethlen a magyar nemzet védelmezője (patrónusa), amelyet az egyház fog össze. A Gondviselés kivezette a nemzetet a sötétségből az Igaz Vallás fényére, ahogy azt Izrael népével is tette. Amikor a magyar nemzet kijött Szikániából, át kellett jutnia egy sötét időszakra, amelyben a katolikus egyház megpróbálta Szűz Mária, a szent királyok és más szentek képeivel

¹³⁷ „Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot / De szenvedvén erőt veszek / S végre Istenhez felmegyek.” *Szenci Molnár, A.: Az keresztényi religióra op. cit. E3r.*

¹³⁸ „A Magyar Nemzetségben gyueytoett Christus anya szent Egyházánac kegyes Patronusánac.” *Ibidem, A2.*

¹³⁹ *Ibidem, A2–A3.*

megtéveszteni. A nemzet akkor jött ki a sötétségből, amikor olyan nagy protestáns egyházi férfiak, mint Zwingli és Luther könyvei elérkeztek az országba. Kálvin *Institutiója*, amelyet Szenci Molnár lefordított, Isten ajándéka, amely fel fogja építeni a szent egyházat és egyben újabb támadás az ördög birodalma ellen.

A kép és az Igaz Vallásról szóló dialógus csatolása Kálvin eredeti munkájához Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos politikai üzenetet hordoz, amely ismét csak illeszkedik az európai kálvinista felekezeti gondolkodás keretei közé. A szerző arra akart rámutatni ezzel az allegóriával, hogy a magyarul beszélő lakosságú területeken élő kálvinista közösség fejlődési iránya szorosan kötődik a kálvinizmus sorsához az egész világon. A könyv kiadása ráadásul már önmagában is a kálvinista szolidaritás bizonyítéka, hiszen Európa szerte számos kálvinista támogatta a könyv lefordítását és megjelentetését. Szenci Molnár különösen hálásnak mutatkozott a holland kálvinisták irányában azért, hogy volt lehetősége a munka elvégzésére. Hálás szavai egyben azt is jól mutatják, milyen szoros volt a kapcsolat a holland és magyar kálvinisták között a korszakban.

Az orániai helytartó allegóriája (1624)

Már említettem, hogy az Igaz Vallás képének használata széles körben népszerűnek számított a 17. elejének Holland Köztársaságában. Különösen igaz volt ez arra az időszakra, amikor az *Institutió* megjelent. Az Igaz Vallás képét számos esetben használták az Egyesült Tartományok kálvinista erényeiről szóló allegorikus kompozíciókban. Mindenezek legitimálták a holland helytartó (*stadhouder*) mint igaz kálvinista fejedelem és a kálvinista nemzet vezetője hatalmát. Ne feledjük, a *stadhouder* nem szuverén uralkodója volt az országnak, bár a Köztársaság politikai életében fontos szimbolikus szerepet játszott: a Staten-Generaal rendjeinek szolgálatában állt. Mivel feladatai nagyrészt katonai természetűek voltak, a Köztársaság külpolitikájának formálásában és a nemzetközi kapcsolatok fenntartásában is befolyással rendelkezett. Személyes autoritása, amely sikeres hadjáratain nyugodott, mindezekkel együtt csaknem szuverén uralkodói státuszt biztosított a *stadhouder*nek a Köztársaságban.

Az Igaz Vallás képe az Igaz Fejedelem képével kombinálva szerepelt az arminianusok és ortodox kálvinisták közötti konfliktusban 1609 és 1618 között. Orániai Móríc herceg az ortodox kálvinistáknak adott támogatásáért hálából többször is megjelent mint az „élő szent” megtestesítője. Az Egyesült Tartományok úgy szerepelt, mint az ígéret földje a hollandok számára, amelynek virágzása annak volt köszönhető, hogy lakói a kálvinizmus Igaz Vallását követték.

Az Igaz Vallás képével ellátott allegorikus kompozíciók közül a legmeglepőbb ugyanabban az évben jelent meg, mint Szenci Molnár fordítása (1624), és Orániai Móríc herceg helytartót a Holland Köztársaság ideális kálvinista uralkodójának szimbolikus szerepében ábrázolja.¹⁴⁰ (Lásd 12. kép) Nagy méretű (77 x 44 cm), ún. „imperiaal” lapra nyomtatták, hogy falra lehessen akasztani.¹⁴¹ A kompozíciót Adrianus van Nieuwelandt (1586–1658) holland művész tervezte és rajzolta, a metszés a szintén holland Simon van de Passe (1595–1647) munkája. A kép mellett a híres holland költő, Daniel Heins (Heinsius, 1580–1655) verse olvasható.

Móríc herceg úgy jelenik meg a képen, mint a Holland Köztársaság és szövetségesei szabadságának és vallásának védelmezője. Egy letakart talapzaton ülve látjuk a kép közepén, lábainál az Egyesült Tartományok bőségét megjelenítő nőalakok. Felette két angyal fújja a trombitát, oldalán, koszorút tartva *Libertas* (Szabadság) és *Religio* (Vallás) láthatók. Amerikai őslakosok és a Holland-Indiák bennszülöttei állnak a Szabadság mellett és mögötte a jobb oldalon – ezeket a népeket a korabeli holland propaganda szerint a hollandok szabadították fel a spanyol iga alól.¹⁴² Egy turbános férfialak áll a Vallás figurája mellett, közöttük egy magyar ruhába öltözött férfi, aki a török vállára teszi a kezét és mintha elbújna a háta mögött. Külseje nagyon hasonlít a korabeli Bethlen Gáborról készült holland rézmetszetekre, kivéve, hogy nincs szakálla, ami pedig meghatározó jellemzője volt az erdélyi fejedelemnek.

A holland allegorikus kompozíció így azt a gondolatot közvetíti, hogy az „élő szent” Móríc herceg védelmezi a magyarok kálvinista vallását a holland–oszmán kapcsolatokon keresztül. Ez a holland–osz-

¹⁴⁰ Liberum Belgium, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-76.980.

¹⁴¹ *Ilja H. Veldman*: Chrispijn de Passe and his Progeny (1564–1670). A Century of Print Production. Translated from the Dutch by Michael Hoyle. (Studies in Prints and Printmaking, volume 3.) Rotterdam 2001. 250–254.

¹⁴² *Schmidt, B.*: Innocence Abroad op. cit. 74.

mán kapcsolatoknak azt az értelmezését tükrözi, amelyről Cornelis Haga konstantinápolyi holland követ diplomáciai levelezésében is olvashatunk. A dokumentum által a magyarokról bemutatott kép a következő legalább ötven évben része volt a holland propagandának, mivel van de Passe népszerű nyomtatványát legalább két alkalommal újra feldolgozták. Cornelis Danckerts nyomdász felhasználta Frigyes Henrik helytartó portréjához 1628-ban¹⁴³, majd ezt követően ismét Orániai III. Vilmos király ünneplésére 1672-ben.¹⁴⁴ Mindkét alkalommal csak az uralkodó arcképet cserélték ki, a háttér változatlan maradt.

A Magyar Királyság allegóriája (1665)

A hollandéhoz hasonló kompozícióban, de attól eltérő jelentéssel jelent meg egy Magyarország történetéről szóló könyv címlapjaként egy gazdag allegória 1665-ben. A mű Hieronymus Ortelius történeti munkájának folytatását tartalmazza, Martin Meyer történetíró (1630 körül – 1670 körül) tollából.¹⁴⁵ (Lásd a 13. képet) Sajnos a tervező és a metsző nevét nem ismerjük, de feltételezhető, hogy német művészről van szó. Biztosra vehetjük, hogy hatással volt rá a szent koronáról készült kép Révay munkájának 1652-es második kiadásából, de legalábbis ugyanennek a szerzőnek posztumusz munkája a magyar királyságról és a szent koronáról 1659-ből.¹⁴⁶ Ezek a nyomtatványok Bécsben, illetve Frankfurtban jelentek meg és mindkettő jól ismert volt Európa szerte. Mindkét könyvben szerepel a korona képe. Bár negyven évvel később készült a holland allegóriánál, érdemes itt foglalkozni vele, mivel a holland kálvinista allegorikus kompozíció Habsburg (magyar) katolikus tükörképének tarthatjuk.

Az allegória közepén a magyar szent korona áll, amelyet balról a Vallás megsemmisítője, jobbról pedig Concordiáé (Egyetértés) fognak közre. A korona alatt két embercsoport látható, az egyik a

¹⁴³ Liberum Belgium, Rijksmuseum, RP-P-OB-81.349.

¹⁴⁴ Wilhem Hendrick D.G. Prins van Oranje, Grave van Nassau ... Cap. en Admiraal Generael vande Vereenigde Nederlanden. Rijksmuseum, RP-P-OB-77.034.

¹⁴⁵ *Hieronymus Oertel [Ortelius]: Ortelius Redivivus et Continuatus oder Ungarische und Siebenbürgische Kriegs-Händel, so vom Jahr 1395. biß auf 1665. mit dem Türcken vorgelauffe.* Nürnberg 1665. (címlap). RMK III. 7685.

¹⁴⁶ *Petrus de Rewa [Révay Péter]: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvngariae Centuriae Septem.* Francofurti 1659. RMK III.2058.

pogány nemzetek képviselőivel, a másik a keresztényekével. A keresztény csoport előtt egy magyar látható, karddal a kezében, aki védelmezi a kereszténységet (akiket az osztrákok, franciák és mások reprezentálnak) a pogányokkal szemben. A magyarral szemben egy török figura áll a pogányok élén, aki megpróbálja a magyart átcsalogatni a másik oldalra. Ujját magasba emeli, mintha éppen a magyar meggyőzésére érvelne. A török mögött más emberek láthatók különböző kultúrákból, például egy kardot vonó tatár és egy amerikai őslakos. A jelenet alatt egy magyarországi hadszínteret látunk, szélén Idő Atyával és a Dicsőség perszifikációjával. Az allegória a Gondviselés befolyását ábrázolja az európai törökellenes háborúkra. Ha Magyarország kitart a katolikus oldalon és hűséges marad koronájához, illetve az általa képviselt eszmékhez, Ausztria segítségével felszabadul az oszmánok alól.

Vallás a keresztény szamaritánusok számára

Religio figurája még egyszer szerepelt a Szenci Molnárnál megfigyelhető helyzetben, a „Vallás a keresztény szamaritánusok számára” című vers magyar fordításában.¹⁴⁷ Ez egy, a harmincéves háború főbb szereplőit bemutató, verseket és metszeteket tartalmazó kézirat része volt, amely Johann Joachim Rusdorf (1589–1640) német humanista műveinek fordítását tartalmazza. Rusdorf V. Frigyes pfalzi választófejedelem diplomatája volt és száműzetésben halt meg Hágában.¹⁴⁸ A latin szöveg többször is megjelent fordításban Rusdorf az európai kálvinista körökben gyakorolt diplomáciai tevékenységének támogatására. Biztosan nem tudható, ki készítette a fordítást, de annak I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1593–1648) udvari köreiből kellett elkészülnie, valamikor 1629 és 1638 között.

Rusdorf művei eredeti latin kiadásainak célja az volt, hogy azok megnyerjék Európa protestáns uralkodóinak szívét és elméjét a katolikus Habsburgok elleni, közös céljaikat képviselő összefogás számára a harmincéves háború időszakában (1618–1648). A magyar fordítás a már Erdélybe visszatért, de korábban Heidelberg-

¹⁴⁷ Religio Ad Samaritanos Christiános. OSZK Oct. Hung. 69. Kiadva: A harmincéves háború op. cit. 56–158.

¹⁴⁸ *Johann Rusdorf: Elegidia et poematia epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus.* Uppsalaiae 1631. Lásd: A harmincéves háború op. cit. 184–185.

ben tanult értelmiségiek köreiből készült, annak érdekében, hogy az erdélyi fejedelem számára visszanyerjék a diplomácia támogatását. A Vallás-kép ismét alakot vált ebben a versben: panaszkodik a keresztények állhatatlanságáról és a színét változtató kaméleonhoz hasonlítja őket. Fazekas Sándor és Juhász Levente szerint a vers politikai üzenete az európai lutheránusok ellen irányul, akik magukra hagyják a kálvinistákat a katolikusok elleni harcban.¹⁴⁹

De ha ezt a verset összehasonlítjuk a kötet végén található többivel, az is feltűnik, hogy a szerző erősíteni akarta a holland és magyar kálvinisták közötti kapcsolatot. A gyűjteményben található egy vers Orániai Frigyes Henrik *stadhouder*ről is. A Vallásról szóló verset közvetlenül megelőző költeményben a hollandok úgy tűnnek fel, mint az egyetlen nép Európában, akik szembe tudnak szállni a katolikus veszéllyel és akik a kálvinista Európa védelmezői. Így a művet a korábban említett Simon van Passe 1624-es metszetén látható allegóriához hasonlatosnak tarthatjuk, de ebben az esetben írásos formát öltött és magyarra fordítva maradt fenn.

Lieuwe Aitzema (1600–1669), a híres holland politikus, diplomata, kém és roppant cinikus történetíró a következő sorokkal jellemezte a katolikusok és protestánsok közötti propagandaháborút a harmincéves háború idején: „Men bevocht den Vijande niet alleen met Schepen te Water / maer ook met allerhande Poesijen, ghedichten / figuyren / en Ambachten te Lande.”¹⁵⁰ (Az ellenséggel szembeni harc nemcsak a tengeren folyt hajókkal, hanem a szárazföldön is, mindenféle verssel, költeménnyel, allegóriával és más művészi alkotásokkal.) Az Igaz Vallás képe és a hozzá kapcsolt szöveg fontos fegyverként szolgált Szenci Molnárnak a katolikus ellenséggel szembeni harcában. Ahogy Imre Mihály már jelezte: a magyar teológus ismerte a képekben és az ikonografikus nyelven keresztül folytatott kommunikációban rejtőző lehetőségeket és maximálisan kihasználta őket.¹⁵¹ Az Igaz Vallás jól szolgált a Holland Köztársaság és Németország, illetve Magyarország és Erdély kálvinistái közötti összetartó erőként.

¹⁴⁹ Fazekas, S. – Juhász, L.: Ezerszínű kaméleon op. cit. 280–282; Fazekas, S.: „A soknyelvű tolmács” op. cit.; A harmincéves háború op. cit. 184–185.

¹⁵⁰ Lieuwe van Aitzema: *Saken van Staet en Oorlogh*. III. k. Den Haag, 1669. 781.

¹⁵¹ Bitskey, I.: Hitviták op. cit. 217–225. Imre, M.: „Úton járásnak megírása” op. cit. 36.

3. Kora újkori kulturális diplomácia a hollandok és magyarok között az Igaz Vallás jegyében

Pieter Brederode holland ágens

Szenci Molnár Albert műveivel, cselekedeteivel és kapcsolataival pozitív képet próbált terjeszteni a kálvinista Európában Magyarországról, a magyarokról és kultúrájukról.¹⁵² Azt is fel akarta mutatni, hogy a magyar kálvinista egyház az európai kálvinista kultúra részét képezte. Az Igaz Vallás képének publikálása fontos lépés volt ezen célok elérése felé. A magyar és erdélyi kálvinisták ügyének támogatására másfajta lehetőséget nyitottak azon törekvései, hogy kulcsszerephez jusson a kora újkori protestáns hálózatok, illetve az európai *respublica litteraria* keretében. Ahhoz, hogy megértsük az Igaz Vallás képének háttérét és azt, hogyan használhatták a magyarországi és európai kálvinisták ügyének előmozdítására, arra a kapcsolatra kell koncentrálnunk, amely Szenci Molnár és Pieter Corneliszoon Brederode, a holland Staten-Generaal német államokba küldött követe között alakult ki. (Lásd 14. kép)

Brederode 1558-ban vagy 1559-ben született Hágában egy tehető bádogos, Cornelis Sybrantszoon van Brederode fiaként.¹⁵³ A család tagjai büszkén viselték a közismerten arisztokrata „Brederode” nevet és a család címerét is használták, utalva arra, hogy (vitatott módon) annak egy fattyú tagjától származtatták magukat. Pieter apja tagja volt a „Geuzen” (koldusok) politikai csoportjának, amely gúnynev a németalföldi spanyol uralom ellen lázadó hollandokat fedte. A holland felkelés alatti sikeres politikai tevékenységének köszönhetően Cornelis magas körökben is

¹⁵² Ibidem, 203.

¹⁵³ R. Feenstra: Pieter Cornelisz. van Brederode (1558 [?] – 1637) als rechtsgeleerd schrijver. Een bio-bibliografische bijdrage. Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis 27. Leiden 1959. 413–468; Uwe Sibeth: Gesandter einer aufständischen Macht. Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602–09). Zeitschrift für historische Forschung 30. (2003) 19–52; Uwe Sibeth: Der „Friede” als Forsetzung des Krieges mit anderen Mitteln. Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz. Brederode. Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag. Hrsg. Stefan Ehrenpreis – Ute Lotz-Heumann – Olaf Mörke – Luise Schorn-Schütte. Berlin 2007. 479–502.

barátokat szerzett, és Hága, a holland politika központja polgármesteri címét is elnyerte. Brederode 1578. május 9-én iratkozott be Leiden nem sokkal korábban alapított egyetemére. Két évvel később Svájcba ment, ahol 1580 és 1586 között Genfben tanult a híres jogász, Dionysius Gothofredus (1549–1622) tanítványaként. Brederode maga a bázeli egyetemen tanított 1591 és 1593 között. Jogi íróként igen sikeres karrierje a genfi tanulmányi évek alatt kezdődött.¹⁵⁴

Brederode akadémiai pályafutása 1595-ben ért véget, amikor politikai pályára lépett és hivatásos diplomata lett belőle. Ebben az évben Párizsba költözött és feleségül vette Marie Guerreau-t, az említett Gothofredus unokahúgát.¹⁵⁵ Tanácsadóként Cathérine de Bourbon, a francia király protestáns nővére szolgálatába állt. Ugyanabban az évben felajánlotta szolgálatait a holland rendeknek, akik el is fogadták azt. Első feladatát Móríc hercegtől kapta, aki megbízta bizonyos ügyek elintézésével az orániai hercegség területén. Brederode eredményei a herceg nagy meglepésére szolgáltak. Ezek után lépett a Staten-Generaal szolgálatába 1602. október 17-én mint a német államokba küldött, Heidelbergben rezideáló diplomáciai ágensük, amely állást aztán több, mint harminc éven keresztül, 1637-ben bekövetkezett haláláig betöltött. Először, 1604-ben a sok holland menekült számára menedéket nyújtó Neu-Hanauban telepedett le, 1610 után vásárolt egy házat Heidelbergben, ahol Szenci Molnár is lakott 1619-től.

Németországi ügynökként Brederode az Egyesült Tartományok számára kulcsfigurává vált abban a rendszerben, amely a kora újkorban a közép-európai protestáns diplomáciai hálózat információinak, hatalmának, szolgáltatásainak és termékeinek elosztását szolgálta. Feladata – ahogy instrukciójában olvasható – a holland felkelés legitimálása volt Spanyolországgal szemben a protestáns választók és fejedelmek, grófok, urak és birodalmi városok körében.¹⁵⁶ Propagandájának legfőbb célja az volt, hogy a háborúhoz megszerezze a német protestáns uralkodók és rendek pénzügyi támogatását. Brederode ebben meglehetősen sikeresnek bizonyult: csupán 1605 során 229.000 guildershez jutott. Összehasonlításképpen: a Német-római Császárság teljes területe évi csaknem fél millió guildert fizetett a Habsburg Birodalom kele-

¹⁵⁴ *Feenstra, R.*: Pieter Cornelisz. op. cit. 449–458.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 437–440.

¹⁵⁶ *Resolutionen der Generalstaaten 1576–1625: niederländische Regesten zur späten Hansegeschichte.* Hrsg. Karl-Klaus Weber. Norderstedt 2004. 57–58.

ti határának a törökökkel szembeni védelméért.¹⁵⁷ Ez az összeg nemcsak azt mutatja, milyen fontosnak tartották a fejedelmek a németalföldi háború kimenetelét, de talán megfelelő bizonyítékul szolgál arra is, milyen képességekkel rendelkezett Brederode mint *fundraiser* és propagandista.

Brederode világképe, amely diplomáciai tevékenységét legitimálta, nagyon közel esett Szenci Molnáréhoz. A Németalföldön és Európa többi részén zajló politikai válságok és katonai konfliktusok számukra nem kevesebbet jelentettek, mint a Krisztus és Antikrisztus, a jó és a rossz erői, a fény és a sötétség gyermekei közötti eszkatológikus küzdelmet, ahogyan az az Újtestamentumban, a Jelenések könyvében olvasható.¹⁵⁸ A Brederode és Szenci Molnár korának számos protestáns uralkodójára és tanácsosaikra jellemző politikai aktivizmussal együtt ez az eszkatológiai interpretáció a Heinz Schilling által „konfesszionális fundamentalizmusnak” nevezett, meglehetősen elterjedt attitűdöt hozta létre.¹⁵⁹ Ennek a világnézetnek két fő jellemzője volt: a meggingathatatlanság meggyőződés, hogy az illető a jó és igaz oldalon állt, illetve az aktivizmus, amely annak tudatából származott, hogy a tét az üdvösség, és hogy ennek következtében Isten gyermekeinek ebben az utolsó ütközetben bármilyen eszközzel harcolniuk kell az Antikrisztus ellen, bármi legyen is annak ára a világi létben. Brederode írásait az európai hatalmi viszonyok és a köztük húzódó választóvonalak kiemelten felekezeti szemléletű felfogása hatotta át, akárcsak a már említett Van Meterenét.¹⁶⁰ A felekezeti kérdés minden esetben tárgyalásai és írásai központi elemét képezte. Cél-

¹⁵⁷ Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsak Tivadar – Berecz Mátyás. (Studia Agriensia 21.) Eger 2001. 183-219; Pálffy Géza: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 38.) München–Wien 2003. 20–44.

¹⁵⁸ Heinz Schilling: Early Modern European Civilization and Its Political and Cultural Dynamism. Lebanon 2008. 77. Lásd még: Kármán Gábor: A konfesszionális hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. Szerk. Lukács Anikó. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.) Budapest 2013. 27–40.

¹⁵⁹ Ibidem, 77–78.

¹⁶⁰ Sibeth, U.: Gesandter op. cit. 19–52.

ja a nemzetközi katolicizmussal szembeni ellenállás volt, amelyet a protestáns fejedelmek és államok egyre inkább a létezésükkel szembeni fenyegetésként érzékeltek. Hogy szembeszállhassanak a veszéllyel, Brederode egy hangsúlyosan protestáns ellenszövetség létesítésére hívott fel, amely Európa minden szegletéből egyesítene a protestánsokat, akik számára a pápa és Spanyolország jelenti az Antikrisztust és a közös ellenséget.

Brederode és a Bocskai-felkelés

Ebből a felekezeti nézőpontból szemlélve nem meglepő, hogy 1604 után Brederodét elkezdte érdekelni a Habsburg király elleni magyarországi és erdélyi felkelés. Már 1604-ben levelet küldött a Staten-Generaalnak Hágába a magyarországi és erdélyi felkelésről Prágából kapott információkkal.¹⁶¹ 1605. április 9-én Frankfurtból azt írta, hogy eljutott hozzá néhány igen fontos dokumentum a magyar felkeléssel kapcsolatban – ám ezek nem maradtak fenn a Holland Állami Levéltárban.¹⁶² Nagyon valószínű, hogy Brederode már ebben az időszakban is kapcsolatban állt heidelbergi vagy hanaui magyarokkal, talán magával Szenci Molnárral is.

1606 elején Brederode közvetlenül is összeköttetésbe került Bocskai diplomáciai próbálkozásaival, nem sokkal az Igaz Valóság képe – nyomtatvány kiadása előtt.¹⁶³ Bocatius János, Bocskai követ 1606 februárjában Brederode segítségével találkozott

¹⁶¹ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal [Ezután: NL-HaNAANL-HaNA], nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602-1613) (Prága, 1604.11.20)

¹⁶² Pieter Brederode levele a Staten Generaalnak, Frankfurt, 1605.04.09. NL-HaNA, 1.01.02, inv. 6016. Lias Duitsland 6016. (1602-1613).

¹⁶³ *Kees Teszelszky*: Some international aspects of the Bocskay-insurrection: the Dutch-Hungarian connection. In: Redite ad cor: tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Oborni Teréz – Krász Lilla. Budapest 2008. 273-280, *Kees Teszelszky*: Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Budapest 2008. 127-147; *Kees Teszelszky*: Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604-1606). In: Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk. Bozay Réka. Debrecen 2010. 59-89; *Kees Teszelszky*: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkor magyar politika szerepjátékai. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Budapest 2010. 125-145.

Heidelbergben a pfalzi választófejedelemmel.¹⁶⁴ Az alsó-lausitzi Vetschauban szorb anyától és német apától született Bocatius (Johann Bock, 1569–1621) a Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyság egyik legjelentősebb humanista írójának és poétájának számított.¹⁶⁵ Jó barátja volt Szenci Molnárnak, ahogy azt az utóbbi naplójából, levelezéséből és más forrásokból is láthatjuk.¹⁶⁶ Bocatius Drezdában és Wittenbergben tanult, és évfolyamának legkiválóbb tanulói közé tartozott. 1596-ban II. Rudolf *poeta laureatus caesareusszá* (császári babérkoszorús költővé) tette és 1598-ban Mátyás főherceg és néhány magyar arisztokrata kérésére nemesiséget adományozott neki. 1590-ben járt először Magyarországon és három évvel később telepedett le Eperjes városában. Az eperjesi, később a kassai városi iskola híres retorikatanára lett belőle, és a Bocskai-felkeléshez már mint Kassa bírása csatlakozott. Udvari történetíróként és a magyar fejedelem európai propagandistájaként igen fontos szerepet játszott. Ebben az értelemben funkciója hasonló volt Brederodéjéhez, bár csak rövid időre és csak egy meghatározott küldetés teljesítésében.

Hollandia első erőfeszítései a protestáns magyarok érdekében napjainkig ismeretlenek maradtak, mivel Brederode nem tett rólkuk említést a németalföldi Staten-Generaalnak írott jelentéseiben. Egyetlen utalása a találkozóra a nassaui gróf német titkárnak írott levélben olvasható, amelyben az írta, hogy bevonódott a magyarországi ügyekbe, amelyek meglehetősen fontosak Isten Egyházának megőrzése szempontjából.¹⁶⁷ A holland követtel való

¹⁶⁴ Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einfluss der Wittelsbacher. I. Die Gründung der Union, 1598–1608. Beab. von Moriz Ritter. München 1870 471–475; Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. Beab. von Felix Stieve. (Briefe und Acten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, 6.) München 1895. 46–63.

¹⁶⁵ Doris Teichmann: Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus. Lëtopsis 52. (2005) 48–72; Doris Teichmann: Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert. (Quellengeschichtliche Untersuchungen; Schriften des Sorbischen Instituts 16.) Bautzen 1998. 171–295.

¹⁶⁶ Dézsi L.: Szenci Molnár op. cit. 55, 61, 77, 374–376; Ioannes Bocatius: Hexasticha votiva vel Strena Poëtica, omnis boni gratia Anno Deo VoLente IrIt MeLIVs, distributa ac principaliter consecrata D. D. Regni Hungariae Palatino Ill[ustrissimo] Comiti ac D[omino] Georgio Thurzo de Bethlemfalva etc. Bartphae 1612. 108. RMK II. 345a

¹⁶⁷ „(...) J'avoys aussi touché quelque chose des affaires de Hongarie, qui ne sont pas de légere importance; et seroit a soushaitter que tous ceux qui ont désir de conserver l'eglise de Dieu, devroyent penser sérieusement aussi bien à cest affaire qu'à celluy de Messeigneurs les Estats, car il est certain que l'Espagnol amasse des gens de tous pais. (...)” Petrus Brederode levele E. Stövernek, Hanau 1606.03.16 In: Archives ou

találkozóóról Bocatius emlékiratában és más hozzá kapcsolódó dokumentumokban találunk részletes beszámolót.¹⁶⁸ Brederode megszervezte Bocatius találkozóját a német küldöttekkel, jelen volt ezeken a megbeszéléseken, és a magyar követ az ő vendégként tartózkodott Heidelbergben.¹⁶⁹ Bocatius ezután Brederode hanaui házában szállt meg három napra 1606 februárjában, ahogy arról emlékirataiban is megemlékezett.¹⁷⁰ A holland követ részletesen megbeszélte vendégével a magyarországi helyzetet és a Bocatius által hozott politikai dokumentumokat.¹⁷¹

Sajnos az első magyar–holland együttműködés nem ért jó véget: hazafelé úton Bocatius Habsburg kémek fogságába esett. A magyarok ágensét a császár emberei kivallatták, minden tulajdonát konfiskálták és Prágában több évre börtönbe vetették. 1606. február 3-án, a vallatás során a Bocatiusszal együtt utazó diákot megkérdezték, miről beszélt a követ Brederodéval, ám az utókor történészei számára meglehetősen sajnálatos módon az nem árult el semmit.¹⁷² Amikor újra szabadságra került, Bocatius kiadott egy rövid latin panegyricus-gyűjteményt, amelyben minden olyan embernek köszönetet mondott, aki a megelőző években segítséget nyújtott neki abban, hogy elhagyhassa a börtönt.¹⁷³ Ebben az egyik verset Brederodénak ajánlotta.¹⁷⁴

Bocatius nemcsak menedéket kapott Brederodétól, de néhány ajándékot is. Amikor a császáriak elfogták, Philippus Rust titkár 1606. február 26-án részletes jegyzéket készített Bocatius tulaj-

correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau: (1600–1625). 2. k. Recueil publié par G. Groen van Prinsterer. Den Haag 1858. 367.

¹⁶⁸ „(...) Qui me Haidelbergae, post Hannoviae hospes habebas (...)”. *Bocatius, I: Hexasticha Votiva* op. cit.

¹⁶⁹ *Ioannes Bocatius: Olympias carceraria*. In: *Ioannes Bocatius: Opera Omnia. Prosaica*. Edidit Franciscus Csonka. Budapest 1990. 120, 130.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 120.

¹⁷¹ *Ibidem*, 120.

¹⁷² 'Wohin der Bucati[us] von Haidelberg vorreisedt undt wass ehr zue Hanau midt dem Brederovio geredet?', in: '[Interrogatio Nicolai Schlüsler]' *Bocatius, I: Opera Omnia* op. cit. 464. A diák, Nicolas Schlüsler, azt válaszolta: 'Gen Hanau und wis niht, was er mit dem Brederodio, der stadischen Abgesandten daselbst gehandelt', in: '[Responsiones Nicolai Schlüsler] 3. Feb[ruarii] a[nn]o 1606. 1607', in: *Ibidem*, 465.

¹⁷³ *Bocatius, I: Hexasticha votiva* op. cit.

¹⁷⁴ '[Petro Brederodo] Petre, per imperium, Brederodi, muneri agenti / Principe pro Belga cui sua Mauricio, / Qui me Haidelbergae, post Hannoviae hospes habebad, / Magne vir, ut verus tu mihi Phoebus eras. / Quid tum? magna decet patriae servire volentes, / In morem Attili, ferre patique viros', in: *Bocatius, I: Hexasticha votiva*. In: *Ioannes Bocatius: Opera Omnia. Poetica*. Vol. II. Franciscus Csonka edidit. Budapest 1990. 693.

dontárgyairól.¹⁷⁵ A magyar diplomáciai ágens figyelemreméltó mennyiségű könyvet, levelet és más papírt vitt magával kocsján hazafelé. A listát látvaszembe ötlük, hogy a legtöbb helyet a felekezeti témájú szövegek és képek foglalták el. Szintén érdemes megjegyezni, hogy a jegyzék számos tétele, köztük könyvek, térképek és más nyomtatványok, Hollandiából származtak, vagy holland tematikájúak voltak.

A Bocatius utazótáskájában talált holland propagandaanyag tematikában, látókörében és szemléletében hasonló volt ahhoz, amit Szenci Molnár próbált Németföldön a Bocskai-felkeléssel kapcsolatban terjeszteni. Holland politikai apológiák mellett olyan nyomtatványokat vitt hazafelé, amelyek a *stadhouder* allegorikus ábrázolásait tartalmazták, politikai üzeneteket hordozó szövegekkel kombinálva.

Vessünk egy közelebbi pillantást ezekre a tételekre. Az első dokumentum, amely figyelmünkbe ötlük Bocatius „runden Wadt-sack”-jában egy anonim, kézzel írott pamflet, erősen felekezeti irányultságú témával.¹⁷⁶ A Brederode által írott szöveg arról szól, milyen fontos békekötés helyett folytatni a spanyolok elleni háborút, mivel az szent háború a katolikusok ellen az igaz protestáns vallás érdekében.¹⁷⁷ Pontosan abban az időszakban, amikor ez a szöveg íródott, vagy talán már kéziratban terjedt is, a spanyol követ arról panaszkodott a francia királynak, hogy „a hollandok a vallás védelmével igazolják lázadásukat, noha az nem más, mint egy tiszta *guerre d'état* vallásháborúnak maszkírozva, amely kizárólag az azt kirobbantók érdekét szolgálja.”¹⁷⁸

¹⁷⁵ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten. Miscellaneae Fasc. 433. Akten, betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36–37. Kiadása: II/B Inventaria 2-6. in: *Bocatius, I.: Opera quae exstant omnia. Poetica.* op. cit. 469–474.

¹⁷⁶ 'Memoriall des jenigen so der Herr General Stadtten der vereinigten Niederlendischen Provinzien, uf die praetendirte Spanische Monarchi in achtzunemen undt wol zu consideriren erachten, damit thun undt sunsten undt andern Stenden des Reichs ihnen zu einer Assistenz zu bewegen.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 471; *Sibeth, U.: „Der „Friede“* op. cit. 479–502.

¹⁷⁷ Nyomtatvány: [Pieter Cornelisz. Brederode]: *Repraesentatio Pacis Generalis, inter Orbis Christiani Reges, Principes Et Status: Pontificum & Sedis Romanae sollicitudine procurata.* S.l. 1608.

¹⁷⁸ "(...) que la guerre des Pais-Bas ne se faisoit pour la religion, que c'estoit une pure guerre d'estat, converte du masque de la religion, pour favoriser les parties qui la faisoit (...)." Entrevue du Roi de France avec l'Ambassadeur d'Espagne, September 1605. in: *Archives ou correspondance* op. cit. 362.

Brederode a német rendeknél és fejedelmeknél keres támogatást a katolikus Habsburg dinasztia ellen folytatott holland harc számára. Szerinte a katolikusok jelentik a protestáns Respublica Christiana és maga az igaz protestáns vallás számára is a legnagyobb fenyegetést, velük nem lehet kiegyezni, sem Hollandiában, sem máshol. A protestáns királyokat és más fejedelmeket az Igaz Vallás védelmezőinek látja a pápa és a katolikus erők támadásával szemben. Szembeötlő, hogy ez a kéziratos és nyomtatott formában egyaránt széles körben terjesztett nyomtatvány nemcsak a német protestánsok számára íródott, hanem Brederode hazájának közönségét is célozta. Szenci Molnárhoz hasonlóan ő is megpróbálta egyszerre meggyőzni honfitársait és a protestáns világ többi részét.

A többi tétel aláhúzza és kifejti a pamflet politikai üzenetét. Egyes nyomtatványok Orániai Móric herceg mint ideális protestáns uralkodó és az Igaz Vallás védelmezője hollandiai imázsát kívánják megtámogatni. Köztük egy Móric hercegről szóló nyomtatott német dal, amelynek három példányát találták meg Bocatius zsákjában.¹⁷⁹ A propagandadalok, amelyek kiadásán Móric herceg, illetve címerének képe látható, 1606-ban jelentek meg Heidelbergben, valószínűleg Brederode megrendelésére.¹⁸⁰ Mivel a nyomtatványnak legalább két variánsa létezett, lehetséges, hogy a Bocatius listáján látható tételek nem három azonos példányt takarnak, hanem két vagy akár három különbözőt. Tartalmukban a „Wilhelmus” című, Orániai Vilmosról szóló népszerű 16. századi dal átdolgozásai voltak, amely a múlt században Hollandia nemzeti himnusza is lett. A (dal)szöveg és kép ezen kombinációja kiváló módszer volt a hollandok ideológiai üzeneteinek külföldi terjesztésére, minthogy a dalt a piacokon és tereken hírolvasók énekelhették, de otthon, a család és barátok körében is elhangozhatott.¹⁸¹ A magyarok is követték hasonló propagandamódszereket hazájukban: 1605-ben egy Bocskairól szóló ének is megjelent nyomtatásban.

Más tételeket, amelyek a holland helytartóval és a németalföldi vallásháborúval kapcsolatos felekezeti üzenethez kötődtek, a Bo-

¹⁷⁹ 'Drei gedruckte Exemplaria jedes uf eines halben Bogen eine Seiten, deßen intitulator. Ein new undt Christlich Liedt Mauritio Graven von Naßaw.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 474.

¹⁸⁰ Ein new undt Christlich Liedt Mauritio Graven von Naßaw. S.n., [1608].

¹⁸¹ *Joannes S. Debreceñis: Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis: Ad Illustrissimum Principem et Dominum, Dn. Stephanum Botskai de Kis Maria...* Debrecen, 1605.

catius kocsiján elhelyezett nagy fekete ládában találtak meg.¹⁸² Bocatius több holland város és a körülöttük elterülő vidékek térképeit magával vitte. Ezekben a Móric herceg 1599 és 1604 közötti híres győzelmeiről szóló propagandanyomtatványokat („historiepren-ten”) azonosíthatjuk. Grave, egy kis kelet-németalföldi erősített város térképe arra a csatára utal, amelyben Móric 1602. szeptember 2-án győzedelmeskedett.¹⁸³ Egy másik Bommel 1599-es ostromát ábrázoló nyomtatvány, amely a sziget látképét mutatja márdártávlathból, feltüntetve a különböző csapatok vonulását, illetve az erősítményeket is.¹⁸⁴ Ezt 1600-ban adták ki, Amszterdamban. Az utolsó egy flandriai kikötő, Sluys 1604-es sikeres ostromának allegorikus ábrázolása.¹⁸⁵ Ez volt Móric utolsó katonai győzelme, amely feltette a koronát hadászati tevékenységére. Móric és a Staten-Generaal spanyolelleses hadjáratának célja az „Igaz Vallás” győzelmének kivívása volt, ahogy azt a térképen az olvasóhoz intézett magyarázat is kifejti.¹⁸⁶

Más hasonló tételek között találunk Hugo de Groot (Grotius) által szerzett latin verseket, szintén felekezeti témában. Grotius hasonló munkákat küldött a híres francia történétírónak, Jacques Auguste de Thou-nak, hogy az felhasználhassa történelmi munkái-

¹⁸² ‘Dicta Deo Vindici Mauritio principi assertori, ordinib[us] foederat. Anno 1604 Arnhem Geldriae excus[a].’ II/B Inventaria 5. II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478; ‘Item, Relation oder eigentliche Erzählung von dem hehrlichenn und wollgeordnetenn Feldtzuge etc. Herrn Mauritii Prince vom Orangien etc. neben einem darann gefasseten langen Kupfferstuck, gedrucktt zum Amsterdam durch Cornelium Nicolaum anno 1603; Ibidem, 479; ‘Effigies Mauritii D[ei] G[ratia] nati Auran[iae] Principis, Comitis Nassau anno 1599. abgedrucktt’, ibidem; ‘Effigies D[omini] Mauritii principis Auran[iae] noch eins, anno [15]98. abgedrucktt’, ibidem; ‘Item in patenti forma Curia Hollandiae, abgedrucktt im Kupffer Stuck’, ibidem.

¹⁸³ ‘Abunterfeitunge der Starcken Stadt Grave.’ ibidem, 478.

¹⁸⁴ ‘Ein grosse Mappa, quae inscribitur: Tabula Topographica, in qua pars magna insulae Bommeliae etc.; ibidem. = Tabula Topographica in qua, pars magna insulae Bommeliae, una cum circmiacentibus Brabantiae; et Bataviae pagis; nee non insula Vorenia accurate describuntur In qua Videre est; etc. [1599]

¹⁸⁵ ‘Item noch eine Mappa, inscribitur: Typus insignis Illustriss[imorum] D[ominorum] ord[inum] Foederatorum Provinciae Classis, qua Flandriam petierunt et Casandam appulerunt, anno 1604. April[is] 25, II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478 = Typus insignis Illustriss[imorum] D[ominorum] ord[inum] Foederatorum Provinciae Classis, qua Flandriam petierunt et Casandam appulerunt, anno 1604. April[is] 25. / FLORIS BALTASAR (...) (második kiadás). Leideni Egyetemi Könyvtár (UBL), COLBN Port 37 N 50.

¹⁸⁶ Warachtige afbeelding van de beleghering van de wiit vermaerde stercke stadt van Sluys. (1604) Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.656.

ban.¹⁸⁷ Ez az egyháztörténeti mű szintén szerepelt a Bocatius tulajdonában talált könyvek listáján.¹⁸⁸

Bocatius, beszámolója szerint, csupán három napot töltött Brederode szállásán. Ez nem tűnik túl soknak a számtalan könyv, pamflet, dokumentum és metszet összegyűjtéséhez, amelyek némelyikéből Bocatius több mint tizenöt példányt vitt magával. Nagyon valószínű, hogy ezt a rengeteg, felekezeti témájú információt Brederode már korábban előkészítette egy magyar ismerőse vagy egy magyarországi diák segítségével. Az anyag válogatásában fontos szempontnak számíthattak a magyarok ideológiai elvárásai, illetve Brederode propagandisztikus céljai. Emellett néhány tétel Bocatius mint humanista latin író személyes érdeklődését reprezentálja: a gyűjteményben híres holland költők, mint Grotius vagy Daniel Heinsius munkái is megtalálhatók voltak.

Pieter Brederode és Szenci Molnár Albert kapcsolata

1606 után Brederode továbbra is támogatta a magyarországi és erdélyi protestánsokat, de figyelme a területen élő kálvinisták felé fordult. Ettől kezdve a magyarországi kálvinisták nyílt támogatójának számított, és segítő tevékenységének eredményeiről rendszeresen beszámolt az otthoniaknak. Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy Brederode szerepe megváltozott a Spanyolország és Németalföld közötti fegyverszünet és a Holland Köztársaság független államként való elismerése után.¹⁸⁹ Brederode már nem a németalföldi lázadók követe volt, hanem nyilvánosan is a Köztársaság ágenseként mutathatta meg magát.

Brederode az egyik legfőbb támogatójává vált Szenci Molnár szellemi tevékenységének, amely a kálvinizmus magyarországi és erdélyi terjesztését célozta. A holland ágens Szenci Molnár több fontos publikációjának megjelentetését is segítette. Ezek közül az

¹⁸⁷ *Arthur Eijffinger*: Prent en punttdicht (Grotius' Maurits-Epigrammen). Oud Holland 92. (1978) 164–166; *Irene Schrier*: Boeckvercooper ende Constdrucker' De Delftse boek-en prentuitgever Nicolaes de Clerck (1599–1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2010. 161.

¹⁸⁸ 'Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temp, pars I. Pariis anno 1604 excus[a], in groß 8. Pars altera Thuani etc. Ist sonderlich gedruckt.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478 = *Jacques Auguste de Thou*: Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temporis. Pariis 1604 [1603].

¹⁸⁹ *Sibeth, U.*: Gesandter op. cit. 22–23.

első a magyar kálvinista bibliafordítás volt, amelyből 1500 példányt nyomtattak ki 1608-ban Hesseni Móric herceg és maga Brederode anyagi támogatásával.¹⁹⁰ Ez a kiadás a második nyomtatásban megjelent fordítás volt az 1590-es Károlyi-biblia után, és a kálvinista vallás magyarországi és erdélyi terjesztésének egyik legfontosabb eszközévé vált. Nemsokára követte második, javított kiadása 1612-ben.¹⁹¹ Szenci Molnár mindazon munkái közül, amelyeket Brederode támogatott, a legnagyobb vihart a már említett *Jubileus esztendei prédikáció* Függeléke kavarta, amelyet 1618-ban nyomtattak ki. A könyv politikai üzenete nagyon hasonlított a korábban említett pamfletéhez, amelyet Brederode név nélkül adott ki 1608-ban és amelyből Bocatius próbált meg egy példányt hazavinni. Az utolsó Brederode által támogatott kiadvány a Heidelbergben 1621-ben megjelenő háromnyelvű, latin, görög és magyar szótár volt.¹⁹²

Brederode tevékenységével párhuzamosan nőtt a Holland Köztársaságban az érdeklődés a keleten élő kálvinisták iránt. A harmincéves háború korai szakaszában a hollandok nagy figyelmet fordítottak Magyarországra és Erdélyre, amelyekről úgy tűnt, központi hadszínterekké lesznek, ahol az Európa katolikusai és protestánsai közötti harc eldőlt majd. A Magyarországhoz és Erdélyhez kötődő felekezeti gondolkodás fontos mérföldköve volt Hieronymus Ortelius Magyarország-történetének hollandra fordítása 1619-ben.¹⁹³ Az előszóban a holland fordító, Petrus Neander kálvinista prédikátor azt állította, hogy Istennek a hollandokkal kapcsolatos tervei megérthetők azáltal, ha Magyarország megelőző éveinek történetét tanulmányozzuk.¹⁹⁴ Könyvét mint egyfajta Orániai Móric számára készült királytükroöt mutatta be. A németalföldi herceg feladata Bocskai és Bethlen fejedelmek példájának követése, akik a vallást és népük szabadságát megvédelmezik a pápista ördöggel szemben. A magyar fejedelmek így ideális kálvinista uralkodóként és az Igaz Vallás védelmezőiként kerültek bemutatásra.

¹⁹⁰ Hermann Wolf levele Szenci Molnárnak (1608.05.22). *Dézsi L.*: Szenczi Molnár op. cit. 263.

¹⁹¹ *Peres Imre*: Szenci Molnár és a vizsolyi Biblia első revíziója. In: *Eruditio – Educatio* 1. (2006) 14–21; *Peres Imre*: Szenci Molnár Albert exegetikai munkássága. In: *Eruditio – Educatio* 2. (2006) 57–63.

¹⁹² *Szenci Molnár Albert*: *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum...* Heidelberg 1621. RMK I. 513.

¹⁹³ *Hieronymus Ortelius*: *De chronycke. van Hungarië ofte. Warachtige beschryvinghe van alle de vreeslicke oorlogen ende Veltslagen tusschen de Turckë ende christen princen.* Amsterdam 1619.

¹⁹⁴ *Ibidem*, fol. ij.

Szenci Molnár a magyarországi és erdélyi kurrens eseményekkel kapcsolatban fontos információs ügynökként (*information broker*) funkcionált Németföldön.¹⁹⁵ Hírekkel és információkkal látta el a protestáns *Respublica litteraria* kulcsfiguráit, mint a holland Brederodét, Jacques Bongars francia ágenst, Georg Michael Lingelsheimot, a pfalzi választófejedelem heidelbergi tanácsosát, később Ludwig Camerariust, a cseh király hágai kancellárját és másokat. Információit aztán ezek a személyek saját csatornáik felhasználásával a protestáns világ minden zugába továbbították. Molnár a magyarországi híreket saját információs hálózatának többi tagjától, például Bocatiustól, valamint a Német-római Birodalmat, illetve Hollandiát bejáró kálvinista diákoktól kapta.¹⁹⁶ A magyar filológus-teológus a magyarországi és erdélyi magyarok informátoraként is működött: talán éppen miatta ment olyan sok magyar diák tanulmányok céljából Hollandiába.¹⁹⁷

Az információ ezeken a csatornákon keresztül folyó áramlásának jellegzetességeit jól megfigyelhetjük egy az erdélyi fejedelemségben lezajlott sikertelen merénylet vizsgálatával, melyet a katolikus erdélyi főurak 1610-ben Báthori Gábor ellen szerveztek Kendi István vezetésével.¹⁹⁸ Debreceni Szappanos János magyar költő, Bocskai korábbi udvari történetírója hosszú magyar nyelvű verset írt erről az eseményről. Szenci Molnár ezt latinra fordította és – naplója tanúsága szerint – elküldte Brederodénak 1610. augusztus 25-én.¹⁹⁹ Vagy ő, vagy Brederode küldte tovább a szöveget Bernbe Bongars-

¹⁹⁵ Az információs ügynökökről lásd: Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe. Eds. Marika Keblusek – H. Cools – Badeloch Noldus. Hilversum 2006; Emissaries in Early Modern Literature and Culture. Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700. Eds. Brinda Charry – Gitanjali Shahani. Farnham – Burlington 2009. 95–129; Double Agents. Cultural and political brokerage in Early Modern Europe. Eds. Marika Keblusek – Badeloch Noldus. Leiden – Boston 2011.

¹⁹⁶ *Vásárhelyi J.*: Eszmei áramlatok op. cit. 24.

¹⁹⁷ *Csipkay Sándor*: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei (Laskai János). Budapest 1935. 8; Lásd is: *Willem Frijhoff*: Gelovig of geletterd? Nederlands-Hongaarse betrekkingen in de Republiek der Letteren van de 16e tot de 19e eeuw. In: János Apáczai Csere 1625–1659. Bundel inleidingen bij de onthulling van een plaquette op woensdag 17 oktober 2001 ter herinnering aan de promotie van János Apáczai Csere aan de universiteit van Harderwijk, 350 jaar geleden. Harderwijk 2001. 3–12.

¹⁹⁸ A merényletről lásd: *Horn Ildikó*: Öngyásága merényleti (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In: *Historia manet: Volum omagial / Demény Lajos / emlékkönyv*. Szerk. Violeta Barbu és Tüdös Kinga. Bukarest 2001. 237–256; Újrakiadása: *Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történetéhez*. Budapest 2005. 166–187.

¹⁹⁹ *Dézsi L.*: Szenci Molnár op. cit.; Szenci Molnár Albert válogatott művei op. cit. 521; *Vásárhelyi J.*: Eszmei áramlatok op. cit. 21–25.

nak, akinek valahai könyvtárában még mindig megtalálható. Az információ segített a hírhálózat tagjainak abban, hogy felmérjék az Európa keleti részén a kálvinistákat fenyegető katolikus veszélyt.

Hasonló játszódott le a katolikus táborban is, így például a brüsszeli Habsburg udvar naprakész információkat kapott a magyarországi és erdélyi protestánsokkal kapcsolatos fejleményekről.²⁰⁰ A Magyarországról és Erdélyről szóló, felekezeti tartalmú holland információk északról hömpölygő áradatát Dél-Németalföldön a Habsburg propaganda kálvinistaellenes nyomtatványai ellensúlyozták. Abraham Verhoeven (1575–1652) antwerpeni nyomdász 1605 után hírleveleket, egyleveles nyomtatványokat és más, a katolikus Habsburg álláspontot közvetítő propagandaanyagot publikált csaknem heti rendszerességgel.²⁰¹ 1620-ban privilégiumot kapott (más országok mellett) a magyarországi hírek nyilvánosságra hozatalára.²⁰² Verhoeven valóban folyamatosan, aprólékos figyelemmel követte a magyarországi és erdélyi fejleményeket, és gyakran illusztrálta is híreit. Ezen hírlevelek célja nemcsak az volt, hogy előmozdítsa a Habsburg dinasztia és a közép-európai katolikusok ügyét, hanem az is, hogy fiatal flamand és vallon katonákat arra bírjon, hogy fogjanak fegyvert Európa keleti felének protestánsai ellen, ahogyan az a Bocskai-felkelés idején is történt. A háborús propaganda egy másik hasonló darabja a dél-németalföldi katonának a protestánsok elleni bátor tetteit bemutató verses mű volt.²⁰³ A közép-európai felekezeti háborúskodás Németalföld északi és déli részén is a mindennapok szereplőjévé vált.

Az Erdély és Németalföld területén zajló politikai események közötti szoros összefüggést feltételező gondolkodás a holland–oszmán diplomáciai kapcsolatoknak is egyik oszlopává vált a 17. század elején.²⁰⁴ Brederodének nagy szerepe volt abban,

²⁰⁰ Luc Duerloo: *Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*. Farnham, England 2012. 232–266.

²⁰¹ Stéphane Brabant: *L'imprimeur Abraham Verhoeven (1575–1652) et les débuts de la presse «belge»*. Paris et Bruxelles 2009.

²⁰² Ibidem, 281. (1620.01.28.).

²⁰³ Denis Coppée: *Chant triomphal de la victoire a iamais memorable de Statlo, obtenue le 6. d'Aoust l'An M.DC.XXIII. par le Comte Tserclaes de Tilly, Baron de Marbais, Seigneur de Balastre, & Montigny, General de l'Armée de sa Maiesté Imperiale : Et de Son Alteze le Ser[eniss]ime Electeur de Baviere, &c.* Luik 1624; *O. de Wree*: *De vermaerde Oorlogh-stucken, vanden wonderdadighen Velt-heer...* Brugge 1625.

²⁰⁴ Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel 1590–1826. I. Ed. Klaas Heeringa. Den Haag 1910. 155; *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Vol. X. Ed. P.C. Molhuysen – P.J. Blok. Leiden 1937. 319; *Alexander H. De Groot*: *The Ottoman*

hogy 1612-ben Cornelis Hagát nevezték ki az első konstantinápolyi holland követnek – ahogy arról a Staten-Generaalnak írott tanácsaiból értesülünk.²⁰⁵ Haga instrukciójának megfogalmazása szerint a Holland Köztársaság sorsa szorosan összekapcsolódott a magyarországi és erdélyi oszmán és Habsburg politikával.²⁰⁶ Hagának arról kellett gondoskodni, hogy a Habsburgok erejét továbbra is lekössék a Magyarországon és Erdélyben zajló konfliktusok, hogy annyiival is kevesebb Habsburg katona és hadieszköz álljon rendelkezésükre egy esetleges jövőbeli, a Holland Köztársaság ellen irányuló offenzívához. Haga ezt a programot úgy valósította meg, hogy az isztambuli oszmán udvarban támogatást szerzett az erdélyi fejedelmek, elsősorban is Bethlen Gábor (1580–1629) politikájához, annak 1613-as trónra lépése után.

Instrukciójának értelmében akárcsak Brederodének, Hagának is meg kellett küldenie minden, a kelet-európai politikai fejleményeket érintő releváns információt Hágába, a Staten-Generaalnak. Emellett Haga – ugyancsak Brederode korábbi tevékenységéhez hasonlóan – elősegítette az információ eljutását a szélesebb holland közönséghez is.

William Baudartius teológus 1620-ban folytatta Van Meteren korábban említett történeti munkáját, forrásként használva politikai traktátusokból, pamfletekből, hírlevelekből álló gyűjteményét, illetve a Hagától kapott információkat.²⁰⁷ Más szerzők, mint Nicolaes van Wassenauer szintén Hagát használták a Magyarországgal kapcsolatos információk forrásaként.²⁰⁸ De ha közelebbről megnézzük Haga a holland kormányzatnak küldött leveleinek tartalmát és Baudartius, illetve Van Wassenauer műveit, kiderül, hogy Haga tulaj-

Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630. Leiden – Istanbul 1978, revised edition. (PIHANS CCXXII.) Leiden 2012.

²⁰⁵ NL-HaNA, 1.01.02, inv. nr. 6016. Lias Duitsland 6016. (1602–1613) fol. 459–487.

²⁰⁶ Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576–1625. Vol. IV. Ed. N. Japikse. 's-Gravenhage 1915. 326.

²⁰⁷ *Willem Baudartius*: Memorien, ofte kort verhael der ghedenckweerdighste gheschiedenissen van Nederlandt ende Vranckcryck principalijck. Als oock van Hooghduitschland, Groot-Britanien, Hispanien, Italien, Hungarien, Bohemen en Savoyen, Sevenborgen, und Turkijen. Van den iare 1612 (daer het de vermaerde historie schrijver Emanuel van Meteren ghelaten heeft) tot het begin des iaers 1620. Arnhem 1620, Zutphen 1620.

²⁰⁸ *Nicolaes Jansz van Wassenauer*: Historisch verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenisse, die hier en daer in Europa, als in Duijtsch-lant, Vranckrijck, Enghelant, Spaengien, Hungarijen, Polen, Sevenberghen, Wallachien, Moldavien, Turkijien en Neder-Lant, ... voorgevallen syn. 21 kötet. Amsterdam 1621–1635.

donképpen az erdélyi udvar propagandáját továbbította a Holland Köztársaságba. Mivel az erdélyi fejedelem politikai céljai egyeztek a Staten-Generaaltól kapott instrukcióival, Haga az erdélyi fejedelem érdekeinek konstantinápolyi szószólójaként láttatta magát Hollandiában. Mondani sem kell, hogy ez saját meglehetősen szerény szerepének messzemenő túlértékelése volt – távol hágai közönségétől. Az erdélyi udvar kálvinista üzenete mindenesetre Haga és Brederode üzenetein keresztül az európai diplomácia szívében is hallható volt.

Brederode mint a magyar kálvinisták érdekében működő információs ügynök szerepe megváltozott Heidelberg 1622-es elfoglalása után. Ha összehasonlítjuk a Brederode, illetve Haga leveleiben szereplő, Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos információkat, arra jutunk, hogy ebben az időszakban már több érkezett belőlük a Köztársaságba Konstantinápolyból, mint Hanauból vagy Heidelbergből. Ez a fejlemény oda vezetett, hogy a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos hollandiai attitűd megváltozott, ahogy az a korszakban megjelent irodalomból érzékelhető. 1623-ban Van Wassenauer kiadta Hieronymus Ortelius Magyarország-történetének (1619) bővített holland változatát.²⁰⁹ A szöveg pontosan ugyanazzal a tartalommal, ám új címlappal jelent meg, amely már „török krónikának” címkézi.²¹⁰ A magyarországi és erdélyi eseményeket Hollandiában ekkorra már oszmán történelemként is el lehetett adni. Az Oszmán Birodalomról alkotott kép a konstantinápolyi holland diplomáciai háttérnek köszönhetően összeolvadt Magyarországgal és Erdéllyel. Korábban már láttunk példát erre a jelenségre, a Móric herceg az előzőekben elemzett, 1624-es allegóriáján látható magyar és török figurák esetében.

²⁰⁹ *Nicolaes Jansz van Wassenauer: Het vyfde Deel tvervolch vande Hongarische Oorlogen, in t'welcke ghetrouwelick verhaelt wert, wat grouwelijcke Velt-slaghen tusschen de Turcken, en Christenen, t'sedert den Jaere 1607 voorgevallen zijn: en voorts watter na de ghetroffen Vreede, in de Naburighe Coninckrijcken/ als Spaengien, Vranckrijck, Enghelandt, Bohemen, Moldavien, Walachien, Duytschlant, Sevenberghen, ende Barbarien, tot den Jaere 1623, voorgevallen is. Amsterdam 1623.*

²¹⁰ *Nicolaes Jansz van Wassenauer: Turcksche chronyck. Oft de memorabelste oorloghen, ende ghedenckweerdighste gheschiedenissen, die in de heftighste velt-slaghen ende belegheringhen der Turcken ende Christen koninghen voor-ghevallen zijn. Midtsgaders t'ghene in Hongarien, Moldavien, Walachien, Sevenberghen, Polen, Sweden, Moravien, Bohemen, Oostenrijck, ende in 't Pfaltzgraven lant, tot het teghenwordighe jaer 1623 toe, gheschiedt is. Amsterdam 1623.*

Ahogy azt fentebb láthattuk, az Igaz Vallás közös ügye szoros kapcsolatokat hozott létre a kálvinista *respublica litteraria* tagjai között. Szenci Molnár Heidelberg 1622-es eleste után Hanauba menekült. Amikor a katolikus csapatok elfoglalták a pfalzi választófejedelem székvárosát, Szencit is megkínózták, elveszítette házát és könyvtárát. Ugyanerre a sorsra jutott Brederode háza és híres könyvgyűjteménye is. Szenci Molnár 1623 nyarán Németalföldre távozott, ahol meglátogatta Leident, Hágát, Harderwijket,²¹¹ Rotterdami, Dordrechtet, valamint Utrechtet és számos ajándékot kapott.²¹² 1623-as leideni tartózkodása alatt Festus Hommius prédikátortól kapott egy katekizmust, Marnix van St. Aldegonde munkáját, amelyet magyarra fordított és 1625-ben Kassán kiadott, de sajnos egy példány sem maradt fenn belőle.²¹³

Hollandiai tartózkodása alatt Szenci Molnár számos barátot szerzett, és Brederodével továbbra is szoros baráti viszonyt ápolt. A holland követnek nem voltak gyermekei, de Szenci Molnár egyik nevelt lányának, Magdalena Vietornak ő lett a keresztapja. A kislány egy darabig Brederode házában élt, apjának 1624. március 3-i, Ludwig Camerariushoz írott levele szerint.²¹⁴ Ugyanebben a levélben adta hírül Szenci Molnár, hogy Erdélybe fog költözni, Bethlen Gáborhoz. Szót ejtett ezen kívül a könyvről is, amelyet hamarosan befejez (ami nem más, mint az Institutio) és terveiről, hogy újra Hollandiába utazik – ehhez kért volna ösztöndíjat a Staten-Generaaltól.²¹⁵

Az *Analecta aenigmatica* című szöveggyűjtemény az egyetlen Szenci Molnár által írt munka, amit holland nyelvre lefordítottak.²¹⁶ 1608-ban jelent meg Johan Heidfeld (Heidfeldius) német lelkész rendkívül népszerű *Sphinx philosophica* című könyvének mellékleteként.²¹⁷ Heidfeld kiadványát a klasszikus és a kora újkori iroda-

²¹¹ *Vásárhelyi J.*: Szenci Molnár Albert válogatott művei op cit.: 398-399; Album amicorum van E. Brinck, 2.k., Koninklijke Bibliotheek Den Haag, fol. 124r. (1623.06.27).

²¹² *Dézi L.*: Szenczi Molnár op. cit. 86

²¹³ *Dézi Lajos*: Szenczi Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiushoz. ITK 18. (1918) 224-225; Catechismus Philips van Marnix nyomán. Szenci Molnár Albert ford. Kassa 1625[?] RMNy 1336.

²¹⁴ Szenci Molnár Albert válogatott művei op. cit. 624.

²¹⁵ *Ibidem*, 625.

²¹⁶ *P. Vásárhelyi Judit*: Szenci Molnár Albert hollandul. In: Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai. P. Vásárhelyi Judit szerk. Budapest 1993. 71-81.

²¹⁷ *Albert Szenci Molnár*: *Analecta aenigmatica*, ab ornatissimo viro, dn. Alberto Molnaro Ungaro authori nuper admodum transmissa, quae huc sub calcem collocari necesse fuit, cum seriùs reddita essent, quàm ut quodque suae classi ac tribui adscribi potuisset,

lomból származó, szórákoztató rejtvény-gyűjteménynek tekinthetjük. Az 1608-as kiadást latinból hollandra Pieter Jacobi fordította.²¹⁸ Először 1612-ben, majd ezt követően 1627-ben és 1658-ban adták ki.²¹⁹ Ez lett Szenci Molnár legnépszerűbb munkája, ami összesen nyolc kiadást ért meg. Szenci Molnár utolsó hollandiai vonatkozású munkája Marnix van St. Aldegonde fent említett művének magyarra fordítása volt. 1625-ben Bethlen Gábor meghívására végleg visszatért Magyarországra. 1634. január 17-én, Kolozsváron halt meg.

Az Igaz Vallás képének története dióhéjban mutatja meg, milyen fontos szerepet játszott Németalföld a kora újkorban mint a vallási és politikai eszmék és ábrázolásai keresztezédesi pontja, és a világ különböző részeinek – köztük Magyarországnak és Erdélynek – találkozási helye. Az utakon, amelyek itt kereszteződtek, az egyik legfontosabb utazó Szenci Molnár Albert volt, a vándortudós, a magyarok és hollandok közötti legjelentősebb közvetítő. Munkássága tanúsítja a magyarországi és erdélyi kálvinista kultúra nyitottságát a külföldi hatások befogadására. Az Igaz Vallás képének egyetlen megmaradt példánya a Rijksmuseumban látható és kézzelfogható bizonyítékként a hollandok, flamandok és magyarok közötti gazdag kora újkori szellemi kapcsolatokra.

operis typographicis iam in excudendo libro occupatis. In: *Joannes Heidfeldius*: Quintum renata, renovata, ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper, exulta Sphinx theologico-philosophica : promens ac proponens pia, erudita, ac arguta aenigmata sive scrupos, ex variis & quamplurimis, tum sacris tum profanis authoribus sedulo comportatos, qui mirifice faciunt ad comparandam sapientiam, ad exercenda & acuenda liberalia ingenia, ad formanda iudicia ingenuamque delectationem philologorum omnium. Herbornae Nassoviorum 1608. 713-731. RMK III. 6118.

²¹⁸ *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Dirck Pietersz. Pers] Amsterdam 1612. 656-669. Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, 484 F 19.

²¹⁹ *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Dirck Pietersz. Pers] Amsterdam 1627. 656-669. Vrije Universiteit, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, XI.06563; *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Abraham van Blancken] Amsterdam 1658. Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, 759 F 8.

True Religion: a lost portrait by Albert Szenci Molnár (1606)

or

Dutch-Flemish-Hungarian intellectual relations
in the early-modern period

1. The Hungarian broadsheet of True Religion

The Life of Albert Szenci Molnár

Albert Szenci Molnár (Albert, Miller of Szenc, in Latin Albertus Molnar Ungarus, in Hungarian Szenci Molnár Albert) was one of the most fascinating and important scholars and humanists who lived in early-modern Hungary.¹ (See image 1.) He was born on 30 August 1574 in Szenc (nowadays Senec, Slovakia), a small market town near Pozsony (Pressburg, nowadays Bratislava), the capital of that part of the early-modern kingdom of Hungary which was under Habsburg rule. His father was a wealthy miller, originally from Transylvania, who became impoverished at the time that his son was growing up. Albert wanted to be a Protestant preacher, but the family was not able to support their talented son's studies. Nevertheless, he began his schooling in Szenc and continued it in Győr.

All his life Szenci Molnár combined his intellectual studies with other, more practical activities. He arrived in the town of Gönc in 1586, just when Gáspár Károlyi had started the major task of printing the first complete Hungarian translation of the Bible, which had been made under his direction. As a student, Szenci Molnár assisted Károlyi in his printing work and in so doing learned the skills of book-printing in Hungarian. Two years later he left Gönc to study in Debrecen, the famous centre of Hungarian Protestantism. After a brief career as a schoolteacher in Kassa (nowadays Košice, Slovakia), he went in 1590 to Dresden to study Theology, and after that moved on to Wittenberg and Heidelberg. He finally appeared in Strasbourg in 1593, where he finished his studies in 1595 and took the degree of *Baccalaureus*. He was forced to leave the town because of his Calvinist beliefs and set off on his *Grand tour* to Switzerland and Italy.

¹ Tibor Klaniczay: *Reneszánsz és Barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest 1961. 324, 334; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Tibor Klaniczay ed. Budapest 1961. 67-81. On Szenci Molnár's life, see: *Lajos Dézsi: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Budapest 1898; *Szenci Molnár és a magyar késő-reneszánsz*. Sándor Csanda – Bálint Keserű eds. Szeged 1978; *Sándor Iván Kovács: Szenczi Molnár redivivus*. Budapest 2000.

He next visited the famous Calvinist theologian Théodore de Bèze (Theodorus Beza, 1519-1605) in Geneva, centre of European Calvinism. He always considered Beza his spiritual father. Two years later, in 1597, he appeared in Heidelberg, where he lapsed into poverty. For a couple of months in 1599 he returned to Hungary, but was unable to find financial support there for his literary plans and therefore returned to Germany. This was the beginning of the most productive period in his life. For more than ten years he studied Theology and Philology at the schools of Herborn, Heidelberg, Altdorf and Marburg and wrote, translated and published his most important works, which were the source of his later fame.²

Szenci Molnár played a crucial role in establishing links between the Hungarian Calvinist Church and kindred spirits in the German lands, France, Switzerland and the Dutch Republic.³ After returning to Heidelberg in Germany in 1600 he became a part of the *respublica litteraria*, the congenial network of European intellectuals.⁴ Because of his support for the Calvinist cause through his translations and publications he was admitted to the ranks of those who committed themselves to confessional politics in Europe. The Hungarian preacher, teacher and translator became a crucial part of the invisible network of Protestant intellectuals which stretched all over Europe from the western shores of England as far as the Carpathian mountains of Transylvania. The publication of his works was generously sponsored by German aristocrats who supported the promotion of Calvinism abroad. This support was also the result of his fruitful connections with the contem-

² For a modern edition of the works of Szenci Molnár, see: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit. Budapest 1976; Szenci Molnár Albert naplója. András Szabó ed. Budapest 2003. A new edition of his letters is in preparation, see: András Szabó: Szenci Molnár Albert levelezésének új kiadása. In: „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Ágnes Stemler - Varga Bernadett eds. Budapest 2010. 21-30.

³ Graeme Murdock: Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford 2000. 54.

⁴ Lajos Dézsi: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest 1898; József Turóczi–Trostler: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. In: József Turóczi–Trostler: Magyar irodalom—világirodalom. Vol. 2. Budapest 1961. 109–155; Judit P. Vásárhelyi: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Budapest 1985. (Humanizmus és reformáció, 12), 58–62; Jörg Dötsch: Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600. Studia Caroliensia 4. (2004) 5–16.

porary West European intelligentsia, especially with the Dutch. Hence one cannot find a better example of the early-modern intellectual communication between Dutch and Hungarian humanists than that of Molnár and his Dutch friends in Germany and the Netherlands.

Description of the recently found broadsheet *Icon religionis* (1606)

Théodore de Bèze – Szenci Molnár Albert (transl.): *Icon religionis*. Augustae Vindelicorum, 1606, impensis Dominici Custodis Christophorus Magnus.

The engraving and the text on the broadsheet in the Rijksmuseum measure 410 mm by 241 mm (41 cm by 24, 1 cm).⁵ (See image 2.) The text, in Latin and Hungarian, is printed in letterpress in black and red. The picture features a half nude, winged female personification of True Religion. She is dressed in rags and wears a crown of stars on her head, which is encircled by a star-shaped halo. Clouds can be seen around the upper part of her body, as if to emphasise her role as intermediary between heaven and earth. Under her bare feet lies the personification of Death, depicted as a cowed skeleton. In one hand he holds a broken scythe, while the other he raises defensively against Religion. She leans her left arm on a rough-hewn cross, while in her right hand she holds an open book displaying the text: *Evangelium pacis aeternae* (The Gospel of eternal peace). In her left hand she holds an empty bridle, which hangs almost to the ground. The background of the picture

⁵ [Albert Szenci Molnár]: Praestanti virtute ac vitae integritate conspicuo viro Dn. Ioanni Bekesi, ciui & negotiatori Cassouiensi : Dño & Benefactori suo Colendo et amando, Albertus Molnar Szenciensis, officij ergò D D. dö [!]. Augustae Vindelicorum [Augsburg] 1606. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-31.624. Neither the picture, nor the broadsheet is catalogued in the Hollstein edition of Custos' works. *Friedrich Hollstein*: German engravings, etchings and woodcuts. Cranach – Drusse. Vol. VI. Amsterdam 1959. It is neither listed in: *Károly Szabó – Árpád Hellebrandt*: Régi magyar könyvtár. [Hereafter: RMK] I-III. Budapest 1879-1898, nor in: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601-1635. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla szerk. Budapest 1983. [Hereafter: RMNy]. Little has been published about the Hungarica in the Rijksmuseum. One example: *Cornelius Adriaan Burgers*: De verovering van Boeda-Pest en de geschiedenis van een damastpatroon. In: Bulletin van het Rijksmuseum 17. (1969) 126-134.

is filled by a battlefield, with massed ranks of soldiers, a coast with a naval battle, and a city in flames. The soldiers drawn up can be identified as Spanish, thanks to their characteristic “Morion” helmets and their tents with the Spanish armour, which are placed in front of them. A Latin dialogue, consisting of the questions of Homo (Man) and the answers of Religio, is printed beneath the picture, with a Hungarian translation next to it. The work is dedicated to Iohannes Békési (Békési János), citizen and councillor of Kassa.

According to the title, the well known artist of Flemish descent, Dominicus Custos of Augsburg (Antwerp, 1560- Augsburg, 1615) engraved both picture and text. In the early 1580s Custos moved for what were probably religious reasons from Antwerp to Augsburg, where he married the widow of an engraver, Bartholomäus Kilian, in 1588.⁶ He set up a strictly run engraving workshop there, based on the Antwerp model of his father, Pieter Balten(s) or Petrus Baltazar Custos, employing his sons Raphael, David and Jacob as assistants. His stepsons, Lukas and Wolfgang Kilian, were also apprenticed to him and became famous engravers themselves. The flourishing workshop of Custos played a seminal role in the spread of engraving in Germany. He was also the first engraver to produce a series of images of European rulers.⁷ His publishing company issued engravings of individuals, emblem books and illustrated literary and theological works. Custos’ engraving technique, as can be observed in the picture on the broadsheet, reveals the influence of the Prague style and Dutch Mannerism, especially the example set by the Dutch artist Hendrick Goltzius.

Fortunately, we know quite a lot of detail about the creation of this print and its makers. From Szenci Molnár’s extant correspondence we can state that the print itself was called *Icon religionis* at the time that it was composed, and that it was intended as a gift to his patrons. Its genesis can also be dated quite exactly: between 14 and 28 May 1606. The German humanist Joannes Thomas Freigius wrote in a letter to Szenci Molnár, dated 14 May

⁶ <http://www.teeuwisse.de/catalogues/selected-works-xii/a-fantastic-head-in-the-style-of-arcimbollo.html> (Accessed on 1 November 2013.)

⁷ *Maria Maria Lanckoronska*: Die Augsburger Druckgraphik des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Augusta 955-1955. Hermann Rinn ed. München 1955. 347.

1606, how much fifty copies of this print would cost.⁸ Christophorus Magner (Magnus), a printer who also worked in Augsburg like Custos, published the broadsheet. Two weeks later, on 28 May, Custos wrote that the work was finished, and sent Szenci Molnár an example as proof.⁹

An edition of fifty prints is an unusually small amount for a publication of an early-modern broadsheet, especially with such an elaborate, quite large, and thus rather expensive engraving. We have no information on whether this print ran to more than fifty copies or whether Custos re-used or re-worked the original copper plate afterwards. Nor do we know what became of this plate, or if it ever came into the possession of the author himself. Some prints of the original edition were still in the possession of the author three years later, because on 2 March 1609 he sent one to Georg Henisch, an Augsburg teacher and physician of Hungarian descent.¹⁰ We have no information about the fate of any of the other copies.

Nothing remains to tell us about the provenance of the print in the Rijksmuseum. It is possible that it came to the Netherlands as a gift from Szenci Molnár to one of his many Dutch acquaintances or that he presented it to someone during his visit to the country in 1624, but we have no proof of this. We can state on the basis of an old accession mark that the art work became a part of the collection of the Rijksmuseum some time in the 19th century, but we possess no other information about the exact date of acquisition.¹¹ Nor do we know if other examples of this broadsheet remain in Dutch or foreign collections. As far as we know, the print in the Rijksmuseum is the only remaining copy.

⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára [Hereafter: MTAK], Ms. K 787, fol. 135. Published as: *Décsi, L.: Szenci Molnár op. cit.* 192. Custos and Molnár could have worked together as early as 1605. See the letter of Georg Remus to Szenci Molnár, 1605. MTAK Ms. K 787, fol. 119v.; *Décsi, L.: Szenci Molnár op. cit.* 190. See also: *Mihály Imre: Szenci Molnár Albert arc(kép)másai.* Debrecen 2009. (Református Művelődéstörténeti Füzetek 2. szám) 34.

⁹ Letter of Georg (György) Henisch to Szenci Molnárnak, 2 March 1606. MTAK Ms. K 787, fol. 220r.; *Décsi, L.: Szenci Molnár op. cit.* 301.

¹⁰ Letter of Dominicus Custos to Szenci Molnár, 28 May 1606. MTAK Ms. K 787, fol. 138r.; *Décsi, L.: Szenci Molnár op. cit.* 194.

¹¹ R: MVS = 's Rijks Prentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. = Lugt 2228. About the mark: *Frits Lugt: Les Marques de Collections de Dessins & d'Estampes.* Amsterdam 1921. <http://www.marquesdecollections.fr> (Accessed on 13 September 2011.)

The broadsheet in literature history

The recently discovered broadsheet is an exceptional piece, as it can be considered one of the oldest Hungarian language broadsheets printed in Western-Europe. There are very few similar broadsheets, pamphlets or prints with a Hungarian text known to us from the beginning of the 17th century, which were printed outside Hungary. As an exception we can note the portrait of Szenci Molnár, engraved by Heinrich Ullrich in 1604, which bears the text *Hogy ha az Vr Isten Vagyon mivelünc, Vallyons Kiczoda támadna ellenünk?*¹² (If God is with us, who can be against us?) (See image 1.) The oldest known print of a picture with a text in German, Latin and Hungarian is a map of the siege of Esztergom (1594).¹³ The text was written by János Ruda (Ioannes Ruda), the Hungarian herald and court historian of King Rudolf I of Hungary (1572-1608), who made the original drawing for the map,¹⁴ which was also engraved by Custos in Augsburg. Because of its large production of prints related to Hungary and Transylvania we can consider Custos' workshop one of the main sources of the image of early modern Hungary in Western Europe. He was encouraged in this by his patrons, the Fugger family, who sponsored the war against the Turks in Hungary, and by Archduke Ferdinand Habsburg, who took part in this war himself.¹⁵

As a famous but lost work of Szenci Molnár, in the last two centuries many Hungarian scholars have written about it or tried to trace a copy. Péter Bod wrote about its existence in an unpublished study about Szenci Molnár as early as the 18th century.¹⁶ As he wrote about a picture with verses it is possible that he was the last in

¹² Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Inv.-Nr. A 14275, Magyar Történelmi Képcsarnok, 91/1911.Gr. See also: *Gizella Cennerné Wilhelmb*: Magyarország történetének képeskönyve, 896-1849. Budapest 1962.123.

¹³ Aigentliche Contrafactur, und warer Bericht des königlichen Schloss Gran ... wie diss Orth und Vestung ... diss jetzt lauffenden 1594. Jahrs beläget worden. Országos Széchényi Könyvtár [Hereafter: OSZK] App. M. 235. See: *Gizella Wilhelmb Cennerné*: Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn. in: *Folia Archeologica* 67. (1966) 227-249.

¹⁴ Ibidem; *Károly Lyka*: Adatok művészetünk történetéhez. *Művészet* 4. (1905) 346.

¹⁵ *Wilhelmb Cennerné*, G.: Der Augsburger op. cit. 229-230.

¹⁶ *Péter Bod*: Gellius Molnarius, Teleki Téka, Marosvásárhely, Romania, 1511 4r. Manuscript, quoted by: *Dézsi, L.*: Szenczi Molnár op. cit. XVII.

Hungary ever to see it. However, it is more likely that he based his description on the content of Szenci Molnár's extant correspondence, which he had studied thoroughly. In 1898 Lajos Dézsi published this correspondence and pointed out the references to this print in Szenci Molnár's letters. Other Hungarian scholars, such as József Waldapfel¹⁷, Judit Vásárhelyi¹⁸, András Szabó¹⁹, Noémi Viskolcz²⁰, Gábor Kovács²¹ and Levente Juhász, together with Sándor Fazekas²² and others, analysed the text and the picture on the broadsheet, without ever having the chance of studying it. They were, however, all convinced that it was a key work for the understanding Szenci Molnár's oeuvre and its influence on early-modern Protestant culture in Hungary and Transylvania.

The main question of this study will be: Why did Szenci Molnár issue this broadsheet? What were the background and meaning of this picture and text? What was the reception of this work? What can it and its reception tell us about the development of early-modern political and cultural relations between the Dutch, the Flemish and the Hungarians in the Dutch Republic, the kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania?

The background to the figure of True Religion

The *emblema* or emblem known as the “image of True Religion” was an important and frequently used symbolic figure in early-

¹⁷ József Waldapfel: Szenczi Molnár Albert Religio-emblémája. Irodalomtörténeti Közlemények [Hereafter: ITK] 42. (1932) 431–432.

¹⁸ Judit P. Vásárhelyi: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása. In: *Albert Szenci Molnár: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia MDCXXIV. (facsimile edition, Bibliotheca Hungarica Antiqua; 43.) Budapest 2009. 5–29.

¹⁹ András Szabó: Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap. In: Szenci Molnár, A.: *Az keresztyéni religióra*. op. cit. 31–51.

²⁰ Noémi Viskolcz: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (2005) 80–81.

²¹ Gábor (Váci) Kovács: Németalföldi párhuzam Rimay „religio”-emblémájához. Irodalomismeret 9. (2000) 2–3, 100–102.

²² Sándor Fazekas- Levente Juhász: Ezerszínű kaméleon. (A Sebes agynak késő sisak forrásai) ITK 3. (2004) 280–282; Sándor Fazekas: „A soknyelvű tolmács” – A Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj- és esztétörténeti jellemzői – (Dissertation, University of Szeged, 2006). 133–139; Sándor Fazekas- Levente Juhász: A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrása. (Fiatal filológusok füzetek kora újkor 6.) Szeged 2010. 184–185.

modern art.²³ The best-known example is the one found in Cesare Ripa's (1560?-1623?) dictionary of iconography, *Iconologia*, which was published for the first time in 1593.²⁴ Ripa gives an exact description of the image of True Christian Religion (*Religione vera Christiana*). In the edition of 1603 he adds a dialogue in Latin verse similar to that found on Szenci Molnár's broadsheet.²⁵ After its publication the image of Religion in Ripa's work became extremely influential in Catholic art during the Baroque period. It decorates many Catholic churches and can even be found in St Peter's Basilica in Rome. It is notable, nonetheless, that Ripa did not reveal the name of the original author of the dialogue, although he described him as someone "with a good brain" (*un bell' ingegno*).²⁶

But what was Ripa's source for the image of Religion? Text and image have a quite unexpected Calvinist background.²⁷ The dialogue between Religion and Man was published for the first time in 1548 as a Latin poem with the title: *descriptio virtutis* (description of virtue). It was one of a collection of poems by the French reformer Theodore Beza (De Bèze, 1519-1605), the successor to Calvin in Geneva.²⁸ As far as we know, Beza did not add a picture of True Religion to this poem. This is quite remarkable, as the verse is a description of a picture. It is therefore possible that there existed an even earlier version of this work which is not known to us.

The dialogue with the figure of True Religion, now translated into French, was published for the first time in 1561 in combination with the image of True Religion in the famous and influential Protestant work: "*Confession de la foy chrestienne*" (Confession of

²³ Leendert Strenghtolt: De geschiedenis van een emblema. De Nieuwe Taalgids. 51. (1958) 296.

²⁴ Cesare Ripa Perugino: Iconologia overo descrittione dell'imagini universali cavate dall'antichità et da altri luoghi. Roma 1593. 136-137.

²⁵ Cesare Ripa Perugino: Iconologia. Roma 1603. Dutch translation: Cesare Ripa: Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands. Amsterdam 1644. 173: „t'Saemenspraecck, de Mensch en Religie", with the image of „Religione". Hungarian translation: Cesare Ripa: Iconologia. ford., a jegyzeteket és az utószót írta SajóTamás. Budapest 1997.

²⁶ Ripa Perugino, C.: Iconologia. op. cit. 493.

²⁷ Strenghtolt, L.: De geschiedenis op. cit. 296.

²⁸ Théodore de Bèze: Poemata. Paris, 1548. 68. See also: Monica Breazu: La marque typographique à la Vraie Religion – la fortune d'un emblème protestant. Lucrarile simpozionului international cartea. Romania. Europa. Julieta Rotaru ed. Bucharest 2010. 45

the Christian faith).²⁹ The picture, the work of an unknown artist, bears the title “*pourtrait de la vraye Religion*”.³⁰ (See image 3.) True Religion is presented here by Beza as the personification of Calvinist belief. With this Calvinist background in mind, we can understand why the Catholic Ripa remained silent about the origin of this *emblem*.

The original source of the image of True Religion and the name of its original inventor remain unknown. The emblem of 1561, however, is remarkably similar to a female figure in a woodcut in the “Twonderboeck” of the Dutch prophet, spiritualist and Anabaptist leader David Joris (David Joriszoon, 1501-1556), which was published in 1542 and again in 1551.³¹ (See image 4.) The female figure is nude, winged and crowned, and tramples on a skeleton under her feet. In the background a burning town, perhaps Jerusalem, is visible. This illustration was originally designed by the author himself, who was a gifted artist well known as a painter of windows. This woman represents the “Bruyts Christi” (Bride of Christ) or the new Eve, as is explained in the text accompanying the picture. She plays an important role in Joris’s religious ideas. According to book historian Monica Breazu, the appearance and meaning of this picture are very close to Beza’s emblem, which was only published for the first time in 1561.³² There is a direct link between Joris’s image and that produced in Balten’s workshop, as the Flemish artist Hieronymus Wierix (1553-1619), who worked for Balten, re-worked Joris’s original woodcut into an engraving for two later editions of the Wonderboek issued in 1584 and about 1595, after the image of True Religion also engraved by Wierix left the printer’s in 1576.³³ However, we have no proof

²⁹ *Théodore de Bèze: Confession de la foy chrestienne, faite par Theodore de Besze, contenant la confirmation d’icelle, et la refutation des superstitions contraires. Quatrieme edition, reveuë sur la latine, et augmentée: avec un abregé d’icelle.* [Genève] 1561.

³⁰ *Ibidem*, 12*.

³¹ *David Joris: T’Wonder-boeck: waer in dat van der werltd aen versloten gheopenbaert is.* S.L. 1542-1544, ²1551. AAAiv. See also: *Samme Zijlstra: Nicolaas Meynderts van Blesdijk. Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme.* Assen 1983; *Samme Zijlstra: David Joris en de Doperse Stromingen (1536-1539).* In: *Historisch Bewogen.* M.G. Buist ed. Groningen 1984. 125-138; *R. P. Zijp: Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets.* In: *Ketters en papen onder Philips II.* Utrecht 1986. 75-82.

³² *Breazu, M.: La marque typographique op. cit.* 45

³³ *David Joris: Twonderboek: waer in dat van der vwerltd aen versloten gheopenbaert is.* [Vianen 1584]; *David Joris: T’wonder-boeck: waer in dat van der uwerltd aen versloten*

that there was any connection between Joris's woodcut (1542) and Beza's original emblem (1561). Although the former lived for fifteen years in disguise in Basel, Beza's home town, till his death in 1556, the latter attacked his ideas fiercely.³⁴ It is therefore unlikely that Beza would have used so important and meaningful a symbol taken from a hated opponent to promote the ideas of Calvinism.

We must, nevertheless, bear in mind that the Catholic Ripa re-used this image from the hand of the Calvinist Beza in 1603. Even earlier, the Catholic Italian engraver Domenico Vitus (a monk at the Vallombrosa Benedictine Abbey in Tuscany, active 1576–1586.) used exactly the same image by Beza for his engraving titled *Pictura Religionis* (1579).³⁵ Vitus played a very active role in enforcing the major ecclesiastical reforms introduced by Pope Gregory XIII (1502-1585) during the Counter-Reformation. The picture, which as far as we know was not accompanied by a dialogue, was to promote the unity of the Catholic faith. This is clear from the text of the Gospel held by the figure of Religion: *unum colere deum* (to worship one God).

The image of True Religion became very important in Calvinist literature and art after 1561, as Beza and others actively encouraged the use of it as a symbol of Calvinism in the second half of the 16th century. We encounter it several times in reprints and translations of the Confession.³⁶ He again used it in his *Icones*, the first

gheopenbaert is. Rotterdam [ca 1595?]. See also: *Blouw Valkema*: Printers to the 'arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works. *Quaerendo* 21. (1991) 163-209. About the creation of this image by Wierix, see: *S.N.*: Keuze uit de aanwinsten. *Bulletin van het Rijksmuseum*. 51. (2003) 388-389.

³⁴ David Joris fled to Basel in 1544. Only after his death in 1559 did it become known who he really had been. His death body was exhumed and burned together with his books. *Jan Pieter de Bie - Jacob Loosjes*: Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Vol. IV. 's-Gravenhage 1931. 577-579.

³⁵ *Domenico Vito: Pictura Religionis* (1579). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2012-50; <http://www.teeuwisse.de/catalogues/selected-works-xii/pictura-religionis.html> (Accessed 2 November 2013.)

³⁶ *Théodore de Bèze*: Confession de la foy chrestienne. Geneva 1563. Nota Bene: the combination of the image and the text is not present in every print. In the edition of Jacques de Pan (1561), there was neither an image, nor a dialogue, neither in the edition of Conrad Badius (1559). Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn G V 44. In one edition, there was only a dialogue: *Théodore de Bèze*: Confessio christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus, per Theodorum Bezam Vezelium. Adjuncta est altera brevis ejusdem Bezae confessio. [Geneva] 1570. 18.

Protestant collection of emblems, which was printed in 1580.³⁷ It was translated into French and published one year later.³⁸ The iconic figure of this woman in combination with a dialogue thus became the well-known symbol of the Calvinist faith in Western Europe throughout the 17th and 18th centuries.³⁹ It can be found in many variants and the dialogue was translated into several languages.⁴⁰ That made by Szenci Molnár in 1606 was the first version to be published in Hungarian. As such, it had a lasting influence on Calvinist culture in Hungary and Transylvania, as I will show later.

³⁷ *Théodore de Bèze*: Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrium: Quorum Praecipue ministerio partim bonarum literarum studia sunt restituta, partim vera Religio in variis orbis Christiani religionibus, nostra patrumque memoria fuit instarata: additis eorundem vitae & operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant. Geneva 1580. (Emblema XXXIX.) fol. Pp ij v.

³⁸ *Théodore de Bèze*: Les vrais povrtraits des hommes illvstres en piete et doctrine dv trauail desquels Diev s'est serui en ces derniers temps, pour remettre sus la vraye Religion en diuers pays de la chrestienté : avec les descriptions de leur vie & de leurs faits plus memorables: plvs, qvaranteqvatre emblemes chrestiens traduicts du latin de Theodore de Besze. [Geneva] 1581. 297. (emblem XXXIX). Probably Simon Goulart translated this work, see: *Strenghtolt, L.*: De geschiedenis op. cit. 297.

³⁹ S.N.: Acta ofte handelighen des Nationalen synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door authoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619. Dordrecht 1621; *Jacob Revius*: Over-ysselsche sangen en dichten. Leiden 1634. 8-9; *Cornelis Pieterszoon Biens*: Handtboecxken der Christelijcke Gedichten, Sinne-beelden ende Liedekens. Hoorn 1635. 33-34; *Cornelis Pieterszoon Biens*: Profytelyck Cabinet, Voor den Christelijcken Jongelingh. Enkhuizen ²1642; S.N.: Kort verhael, Van den Elendigen toestant, van de Volckeren in de Valleyen van Piemont, beginnende van den Jaere 1655. tot den Jaere 1663. den 2. September. S.L. 1655-1665, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.836; Overwinning op de dood, 1601-1667, Rijksmuseum RP-P-OB-52.943; A. *Hubert Korneliszoon Poot*: Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel: Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Grieksche en Romeinsche zinnebeelden. II. Delft 1743. 519. See also: *Strenghtolt, L.*: De geschiedenis op. cit. 289-303.

⁴⁰ *Clement Marot - Théodore de Bèze*: Dix Psalmes de David. Paris 1564; *Clement Marot - Théodore de Bèze*: Superius. Cent cinquante Psalmes de David, mis en rime. Geneva 1583. (Le pourtrait de vraye religion en forme de dialogue); *Clement Marot - Théodore de Bèze*: Les / psealmes / de David, / Mis en rime François. Paris 1647 (title page); *Pierre Mariete*: Religio Christiana (engraving, 1600-1650). British Museum, Gg,4I.37. See also: *Ch. L. Frossard*: L'Emblème de la religion réformée. Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme français. 30. (1881) 179. There exists a university seal in Scotland with the symbol of Religion and the following text: „ S. Collegii S. Theologiae Dicati F. Andre. Relligio Summi Sancta Patris Soboles”. *James Maitland Anderson*: The Heraldry of St Andrews University. Edinburgh - London 1895. 10-12.

The Dutch image of True Religion (after 1576)

Although the depiction of Religion by Beza was very popular at the time of the publication of the work of Szenci Molnár, it cannot be considered as the direct source of inspiration for the Hungarian personification of Religion, nor the image used by Ripa. The idea for Szenci Molnár's broadsheet came from the Netherlands – to be exact, from a Flemish work originally published in Antwerp during the revolt of the Dutch against Spanish rule.⁴¹ The direct predecessor of Szenci Molnár's work is also a quite rare broadsheet with an almost identical image of True Religion and a dialogue in Dutch, Latin and French.⁴² (See image 5.) It was published in Antwerp sometime after 1576 by the Flemish painter, poet and publisher Pieter Balten(s) (1525-1584), also known as Petrus Baltazar Custos.⁴³ He was the father of the previously mentioned Dominicus Custos of Augsburg, the engraver of the picture on Szenci Molnár's broadsheet.

The text on the broadsheet must have been derived from Beza's work and rewritten, but it is the Dutch translation was very probably made by Balten himself, as he was a poet too.⁴⁴ The Flemish artist Hieronymus Wierix (1553-1619) engraved the figure of Religion after a drawing by the also Flemish painter Maerten de Vos (1531/1532-1603).⁴⁵ Both artists lived and worked in Antwerp. It is very likely De Vos knew of Beza's allegory and reworked it into

⁴¹ *Vásárhelyi, J.*: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása op. cit. 13-24; *Kovács, G.*: Németalföldi párhuzam op. cit. 2-3, 100-102.

⁴² *Tsamensprekinghe den mensch en religie / Relligionis et hospitis colloquium / Dialogue de la religion en du passant.* (1576-1579) Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.659; *Atlas van Stolk*, Historisch Museum, Rotterdam, 607; *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, ca. 1450-1700. Maarten de Vos. Christiaan Schuckman – Dieuwke de Hoop Scheffer eds. Vol. XLVI. Amsterdam 1998. no. 1335, 178; *Marie o Mauquoy-Hendrickx*: Les Estampes des Wierix conservees au Cabinet des Estampes de la Bibliotheque Royale. Vol. II. Brussel 1979. 1655

⁴³ *Dominicus Custos*: Atrium heroicum Caesarum, regum, [...] imaginibus [...] illustr[at]um]. Augsburg 1600. fol. A.

⁴⁴ See the engraving which Lucas Kilian made of Balten in 1609: *Lucas Kilian*: Petrus Custos, vulgo Baltens, Pictor, et Poeta Antuerpianus. In gratiam piaie memoriae Parentis carissimi F.C. Dom. Custos chalcographus, et Civis Aug. Vind. 1609. Augsburg 1609. Herzog Anton Ulrich-Museum, LKilian AB 3.80.

⁴⁵ About Maerten de Vos, see: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings op. cit.*; Christopher Plantin and engraved book illustrations in sixteenth-century Europe. Karen L. Bowen - Dirk Imhof eds. Cambridge 2008. 87-91. About Hieronymus Wierix: *James Clifton*:

a drawing, which was engraved on copper by Wierix. Unfortunately, the original drawing which served as a model for the print has not been preserved. A drawing by De Vos from the same period with an almost identical theme can be found in the Atlas van Stolk collection in Rotterdam.⁴⁶

The Dutch picture of True Religion was a little smaller than its copy made in 1606: it measures 314 mm by 228 mm. The originally copper plate from Antwerp cannot have been re-used by Custos in Augsburg to make the picture for Szenci Molnár. Instead, Custos prepared a complete new engraving, based on his father's original print. It is possible that Szenci Molnár chose this image from a catalogue at Custos' work-place, if he ever met him. It is also likely that Custos, or an intermediary, suggested the translation of this text and the use of this image to Szenci Molnár.

The publication of Balten's Dutch broadsheet is closely connected to the turbulent political events in the Netherlands after 1576.⁴⁷ After eight years of successful armed revolt against Spanish power in the Low Countries, the northern counties were firmly in the hands of the rebels. The Spanish troops were still not able to gain control over the two most important Southern provinces, Flanders and Brabant. In 1576 a cease-fire was agreed between the representatives of Prince William of Orange and the Estates of Holland and Zeeland on the one hand, and the delegates of most of the remaining provinces of the Netherlands on the other. This so-called Pacification was signed at the city of Ghent in the south on 8 November 1576.⁴⁸ The immediate cause of this agreement was the outbreak of the so-called "Spanish Fury", the mutiny of the

Adriaen Huybrechts, the Wierix Brothers, and Confessional Politics in the Netherlands. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 52. (2001) 104-125.

⁴⁶ In thiam pontificiam tyrannidis Romae. (ca. 1580) Atlas van Stolk, Historisch Museum, Rotterdam. 343. Other similar drawings: Saint Catharine (1584-1589), Rijksmuseum, RP-T-00-567. Another similar Religio figure made by Vos with a different background: Louvre, Paris, d0110795-000 (1586).

⁴⁷ *Frederik Muller*: De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten. Vol. IV. Amsterdam 1882. 77, 723D; *Daniel Horst*: De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566-1584]. Zutphen 2003. no. 271 and 357, image 87.

⁴⁸ About the Pacification of Ghent, see: *Herbert H. Rowen*: The Low Countries in Early Modern Times: A Documentary History. New York 1972. 59-64; *K. W. Swart*: William of Orange and the Revolt of the Netherlands, 1572-84. Edited by R.P. Fagel. M.E.H.N. Mout and H.F.K. Van Nierop. Translated by J.C. Grayson. Aldershot and Burlington, VT 2003. 109-114.

Spanish soldiers and the sacking and massacre in Antwerp, which took place only four days before the signing of the Pacification. It had been mutually agreed by the representatives that the Spanish troops should be withdrawn from the Seventeen Provinces and that religious differences on Dutch territory should be tolerated. This agreement allowed the provinces of Holland and Zeeland to retain Calvinism as their established religion, but also that the rights of those who remained Catholic should be respected. Don Juan of Austria, King Philip II's new Spanish governor of the Low Countries, was required to swear to uphold the Pacification. Thus it appeared that the provinces of the Netherlands were now reunited and that the rebels' main aims, religious toleration and local self-government, would be realised. Legal sovereignty over the Low Countries, however, remained with the Spanish crown, worn by a member of the Habsburg dynasty in Spain.

The appearance and meaning of the picture of True Religion is related to other allegories engraved by Wierix and issued by Balten's Antwerp workshop in the same period. All of these represent the sufferings and liberation of the Netherlands before and after the Pacification of Ghent through an allegorical image and sometimes a text. One of these is an allegorical depiction of *Patentia* (Patience).⁴⁹ The centre of the image is formed by a half nude woman as the personification of Patience, with a city in flames and ships in the background, just as in the picture of True Religion. In the same year, a political allegory about Perseus and Andromeda was published.⁵⁰ It is a depiction of William of Orange as Perseus, who saves the Netherlands, in the form of Andromeda, from Spanish tyranny, which is represented as a sea monster. Another broadsheet bears a depiction of an allegorical triumphal carriage celebrating the Pacification of Ghent.⁵¹ A corresponding print titled *Arbor Pacis* (Tree of peace) is also an allegory of the situation in the Netherlands.⁵² All these prints have a burning town in the background, which symbolises the sacking of Antwerp by the

⁴⁹ Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands (1577), British Museum, 1932,0213.303

⁵⁰ Oranje redt de Nederlanden van het Spaanse zeemonster, ca. 1577, Rijksmuseum, RP-P-1944-1711.

⁵¹ Pacis triumphantis delineatio (1577), Rijksmuseum, RP-P-1911-744.

⁵² Arbor Pacis. Als Liefde met Trouwe vast door Concordantie... (1576), British Museum, 1882,0812.369.

Spanish troops. They also carry an explanation in Latin, Dutch and French by Balten. It is very likely that these broadsheets, including the one about True Religion, formed a series about the Pacification of Ghent in 1576. Each highlighted a different aspect of the peace settlement and reflected on it in a slightly different way.

Although Beza's original image of True Religion and its dialogue have a strong Calvinist background, Balten's print does perhaps not. Neither De Vos nor Wierix can be considered a true Calvinist artist. Both produced many art works on Catholic themes and their work was popular among Catholics as well as Protestants. They were much sought-after in Catholic circles: De Vos was responsible for the redecoration of the Catholic churches in Antwerp after the iconoclasm of 1566.⁵³ Moreover, Hieronymus Wierix and his brother Antonius worked extensively for the Jesuits: of their 2331 known engravings, 231 have Jesuit themes.⁵⁴ The Wierix brothers' images were still used till the end of the 18th century to spread the Catholic faith worldwide.⁵⁵ A Jesuit poet put the following lines in the mouth of printer Platin in a commemorative book issued in 1640: "Mijn pers die is vermaert door al de fijnste plaeten / Die ons oft Albert Dver, oft VVierickx heeft ghe-laeten."⁵⁶ (My press is famous because of the finest plates / Which have been left to us by Albrecht Dürer or Wierix.) An image of a printer can be seen above these lines, busy printing an engraving of one of the Wierixes. The making, engraving and publication of anti-Catholic and anti-Spanish prints by De Vos, the Wierix brothers and Balten after 1576 must therefore be viewed from the angle of the turbulent political circumstances of that time and the great anger of the citizens of Antwerp that had been provoked by the Spanish Fury.⁵⁷

⁵³ *Armin Zweite*: Marten de Vos als Maler. Ein Beitrag zur Geschichte der Antwerpener Malerei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Berlin 1980. 24.

⁵⁴ *Paul Begheyn*: The collection of copperplates by members of the Wierix family in the Jesuit church 'De Krijtberg' in Amsterdam. *Quaerendo* 31. (2001) 194-204.

⁵⁵ *Gauvin Alexander Bailey*: Art on the Jesuit Missions in Asia and Latin America. 1542-1773. Toronto 1999. 10, 74, 77; *Begheyn, P.*: The collection op. cit. 196.

⁵⁶ *S.N.*: Af-beeldinghe van d'eerste eevwe der societeyt Iesv / Voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver Societeyt. Antwerpen 1640. 398. See also: *Begheyn, P.*: The collection op. cit. 196.

⁵⁷ There also exist one copy of another slightly adapted image of True Religion, based on the original of Beza with a text and made between 1595 and 1603 by the Catholic artist Philips

It is time to turn our attention to the text of the Dutch broadsheet, in which the meaning of the picture is explained. The content of the dialogue suggests not only a strong link between picture and text, but also between the reader or viewer and the subject of the broadsheet, the symbolic figure of Religion. We can thus state that the subject of the text is the spectator and reader of the broadsheet himself. The figure of *Homo* (Man) in the text can thus be understood as the personification of the reader of the broadsheet. This fictive dialogue is constructed in order to draw the spectator's attention to specific details of the image in a certain order. The author of the text "reads" the supposed thoughts of the reader and translates them into questions to the figure. Thus, the spectator is guided through the allegory towards a deeper understanding of the political or religious meaning of its specific details. The goal is, quite understandably, to teach the reader about the nature of True Religion. In this way, we gain not only a better understanding of the allegorical meaning of this picture in the early-modern period through the eyes of the original author, but also an insight into how a certain allegory might have been viewed by a contemporary spectator, or at least how the creator wanted him to see it.

The difficulty with understanding the picture through the content of the dialogue is not only that the original text is translated into other languages, but also that these translations differ slightly from each other. (See the appendix.) The dialogue in Balten's edition is published in Latin, French and Dutch. Balten altered Beza's Latin text slightly, but what is more the content of the Dutch and French translations differs from the Latin original. It is clear from the content of the dialogue that Balten rewrote Beza's dialogue so it should conform to the changes of the image of Religion done by De Vos. The first lines deal with the meaning of the crown of stars on the head of Religion, which is missing in the original picture. The new background with the army in battle order is also explained at the end of the dialogue. When Man asks about the war scene in the background, the female figure refers to the illegal deeds committed against Religion by the Spanish soldiers. In this way

Galle (1537-1612) in Antwerp. Typus verae Religionis, c. 1595/1600. Brussels, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet. *Manfred Sellink*: Philips Galle (1537-1612). Engraver and Publisher in Haarlem and Antwerp. Doctoral Thesis, Vrije Universiteit Amsterdam. Vol. 1. Amsterdam 2007. 119; *ibidem*, vol. IV. 449, illustration 115.

the broadsheet acquires a topical political meaning, which alludes to the Dutch political situation and the Pacification of Gent.

As the Latin, Dutch and French texts on the Antwerp broadsheet differ from each other, it is also possible that more than one author worked on it. In the Dutch text the figure of Man is shocked at the sight of Religion's naked breasts. (T is scande dat ghy staet, met u borsten naeckt.) The original Latin text sounds much more neutral: *Cur nudum pectus?* (Why is the breast naked?), which is literally translated in French: (Pourquoy le sein tout nud?). The Dutch answer to that question is: I want you to taste my inner love. (Ic begheer, dat ghy my inwendige liefde smaekt.). The Latin is again much simpler: *Decet hoc candoris amicam.* (It suits the one who loves purity.) It is also likely that Balten was aiming at different target audiences in the Netherlands who wanted to hear different messages from the mouth of Religion. As we know, French was dominant in the south of the Low Countries while the north spoke Dutch. Latin was the language of the better educated inhabitants of the whole country.

The designer Maerten de Vos, the engraver Hieronymus Wierix and the writer Balten re-worked the original religious picture and text about the victory of True Religion over Death into a political allegory about the Dutch Revolt. The allegorical meaning appears from the adaptations of Beza's original emblem and the re-working of the text.

The most striking difference between Beza's emblem and the broadsheet is the burning city in the background, which is also visible on the later picture by Custos (1606). A similar city can be found in many earlier pictures by Maerten de Vos and in other contemporary art works. The background is quite similar to 16th century maps of the old town of Jerusalem. Originally, this image of the town and its surroundings was meant as a depiction of King Sennacherib's siege of Jerusalem (II. Kings 19.), when the kings' troops were dispersed by an angel sent by God. During the Dutch Revolt this image was used many times as an allegory of the successful defence of a Dutch town against the Spaniards with help of Providence, for instance on a medal struck after the siege of Leyden in 1574.⁵⁸ (See image 6.) In Balten's print the holy city is

⁵⁸ Medallion with the text: VT. SANHERIB A IERUSALEM | 2. REG. 19, on the reverse Leiden and Spanish fortresses with the text: SIC. HISPA. A. LEYD. NOCTV | 3. OCTO. 1574. See: *Gerard van Loon*: Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen of

burning, not because of the Assyrians, but because of the Spanish troops during the Spanish Fury at Antwerp in 1576. The meaning of this Dutch background becomes even clearer if we compare this print with a drawing with a similar background which De Vos made at roughly the same time (circa 1580) about the pontifical tiara of the Roman tyranny.⁵⁹ The inscriptions were added to this drawing after 1605, perhaps to prepare the drawing for engraving on copper. These additions explain the allegorical meaning of this work for the spectator at that time. They can be also very helpful in understanding the background of Balten and Custos's images. The city in flames is described as *proditiones et direptiones Antverpianae* (the treason and plunder of Antwerp), the troops as *inquisitio Hispanica* (Spanish inquisition) and the ships as *commercia libera* (free trade). Moreover, the burning Jerusalem can be viewed not only as a symbol of the Netherlands but also as an allegory of the True Church, which is seriously damaged by the Spanish troops sent by Catholic forces from Spain.

The scene in the engraving itself, with the attack of the Spanish troops and the ships, is very much like contemporary descriptions and depictions of the Fury of Antwerp.⁶⁰ A similar scene is visible on a medal commemorating the Fury of Antwerp, produced in 1576.⁶¹ (See image 7.) The difference is that the city on the medal is a reproduction of the skyline of Antwerp, while in Balten's print it is Jerusalem.

The theme of the war in the Netherlands was also elaborated in the dialogue itself. In the Dutch text, Man asks if Religion is the cause of the war behind her. Religion answers that she has nothing to do with it, but that others are fighting in her name and abusing it for their own purposes. The authority and respect of

beknopt verhaal van 't gene sedert de overdracht der heerschappye van keyzer Karel den Vyfden op koning Philips zynen zoon, tot het sluyten van den Uytrechtschen vrede, in de zeventien Nederlandsche gewesten is voorgevallen. Vol. I. 's-Gravenhage 1723. 194-195.

⁵⁹ In thiarum pontificiam tyrannidis Romae. (ca. 1580). Atlas van Stolk, Historisch Museum, Rotterdam. 343

⁶⁰ *Pieter Christiaenszoon Bor*: Oorspronck, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen, beroerten ende borgerlijcke oneenicheyden. Warachtighe ende historische beschrijvinge. Utrecht 1595. fol. 182-190; *Emanuel van Meteren*: Belgische ofte Nederlantsche historie, van onsen tijden. Delft 1599. fol. 117-118; *Pieter Corneliszoon Hooft*: Nederlandsche hystoorien, sedert de ooverdraght der heerschappye van kaizar Karel den Vyfden, op kooning Philips zynen zoon. Amsterdam 1642. fol. 471.

⁶¹ *Loon, G. van*: Beschrijving op. cit. 225.

Religion and the Spanish king are affected by this behaviour. The Latin text is even more specific: Man asks about a violated treaty, by which he must refer to the Pacification of Ghent. The text on the book which Religion holds in her hand and which was also changed, also refers to this treaty, as it proclaims the 'gospel of eternal peace'. Religion points to the Spanish soldiers responsible for the violation of the treaty and to the violence in name of the True Religion. King, religion and country suffer because of the war fought in name of religion. The argument used here by Balten is that the authority of the king in the Netherlands is seriously damaged by the misconduct of the Spanish troops and the bad governance of the governor. The same argument had already been used by Prince William of Orange in the late 1560s in his defence of his opposition to the Grand Duke of Alba.⁶²

Beza's originally Calvinist religious emblem was thus turned into a political allegory to support a strong political message about the Pacification of Ghent. It is important to state that neither the text nor the picture on the broadsheet was directed on purpose against the Catholic faith or the Catholic Church. Nor were they meant to promote the Calvinist cause in the Netherlands. The majority of the inhabitants of the southern part of the Low Countries were still Catholic. De Vos, Wierix and Balten did not devise a Protestant allegory. Their work was first and foremost a protest in print against the consequences of an unjust war fought in the name of a sanctimonious interpretation of the Catholic faith.

The Hungarian image of True Religion (1606)

The similarity between Balten's broadsheet and Szenci Molnár's rather suggests that the Hungarian deliberately chose this picture and text for translation and publication. Why did Szenci Molnár, or someone acting on his behalf, pick this Dutch broadsheet, why was its content translated into Hungarian, and what kind of political message did this publication contain?

A distinctive feature of the Hungarian broadsheet is the lack of a proper title, which was present in Balten's version. Instead, the

⁶² Apologie ov defense de tresillustre prince Guillaume [...] contre le ban & edict publié par le roi d'Espagne. Leyden 1581.

work bears a dedication to Iohannes [János] Békési, citizen and councillor of Kassa. This dedication is an important and meaningful part of the work. Békési was a wealthy Protestant merchant of this 'free royal' town in the north of Royal Hungary, nowadays *Košice* in Slovakia.⁶³ At the time of the Bocskai uprising (1604-1606), it was the seat of Prince Bocskai, the centre of the rebellion and one of the main sources of the Hungarian propaganda related to the uprising against Habsburg rule in Hungary. Békési acted as Szenci Molnár's patron and benefactor, and according to the notes in his diary he paid the considerable sum of 100 Gold Florins for his academic studies in Germany in 1600.⁶⁴

Nevertheless, it would be surprising if Szenci Molnár published this broadsheet merely out of gratitude and for the pleasure of one benefactor alone. The translation and publication of such an important and meaningful Calvinist text into Hungarian, in unusually small impression and accompanied by an expensive engraving, must have been more than just a friendly gesture towards his Hungarian patron in Kassa.

The publication of this translation in 1606 was a decisive stage in Szenci Molnár's career as a mediator between the Calvinists of Hungary and Transylvania and the Calvinist community in Europe. Between 1600 and 1608 Szenci Molnár deliberately build up a corpus of works related to this developing intermediary role. Békési played an important role in supporting him in the initial stage of his career, when he was starting as a student of Theology and as a translator into Hungarian.

Another milestone in Szenci Molnár's career was the publication in 1607, only a year after the image of True Religion left the printer, of a Hungarian translation of the Psalms. In the foreword of this work he looked back on how this translation came into

⁶³ *István H. Németh*: Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500-1700. Budapest 2006. 144. About the relation between Békési and Szenci Molnár, see: *Dézsai, L.*: Szenczi Molnár op. cit. 88, 90.

⁶⁴ In addition, Szenci Molnár also sent a book to Békési, inscribed. "Bekesi Janosnak Cassara Küldi Albertvs Molnar Heideibergabol" in: *István Pathai*: Az Sacramentomokrol in Genere. Es kivaldkeppen az Vr Vachoraiaiarol valo köniueckke melben kerdezkeseknek es feleleteknek formaiaban, az kereztyeni tökelletes es igaz vallas ... foglaltatik: es minden rendbeli teuelgesek ellen megh erőssittetik Pathai Istvan Papai Praedicator által. Anno MDXCIII. [Sicz] 1593. RMNy I 705. See: A magyar nemzeti múzeum könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállítása. Magyar Könyvszemle 2. (1877) 299.

being.⁶⁵ This text can also be considered an account of his past work rendered to his patron. He wrote that when he visited Kassa, Békési ordered a “Hungarian book” from him and that he received 150 Gold Florins from his benefactor on account.⁶⁶ When Szenci Molnár arrived in Heidelberg he started to translate into Hungarian a German translation of a French work of the Calvinist Huguenot Daniel Toussaint (Tossanus, 1541-1602), which he intended to present to Békési to fulfil his promise and as a token of his gratitude. According to his diary, he began the translation of this ‘*lelki iscola*’ (School of the soul) on 21 August 1600, but he never mentioned either finishing it or its publication.⁶⁷

He probably never presented the translation to Békési, as can be understood from the foreword to the Psalms. It is likely that it remained in manuscript and has been lost.⁶⁸ Meanwhile, the relationship with his patron deteriorated, as Szenci Molnár did not return to Hungary.⁶⁹ He excuses himself in the foreword for breaking this promise to his patron by pointing to his hard work during the following years on the composition of a Latin-Hungarian dictionary and the Hungarian translation of the Psalms. The dictionary was published as early as 1604 with the support of the Habsburg Emperor Rudolf II.⁷⁰ The Hungarian edition of

⁶⁵ *Albert Szenci Molnár: Psalterium Ungaricum, Szent David kiraly nac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notaknac és versek nec módgyokra most uyonnan magyar versekre fordittattac es rendeltettec az Szenci Molnar Albert által. Herborn 1607. RMK I. 407; RMNy II. 962. 19-20. “Ez előtt annakokaért hét esztendővel, midőn Cassán én tölem Magyar könyvet kért volna az tiszteles Békési János (Ki az én tanuságomra, az Istentől néki engedet jókból, más fél száz forintot adot, ki megfizet Isten ö Kegyelmednec.)”*

⁶⁶ According to the already mentioned note in his diary, he received only 100 Florins on 4 February 1600. *Décsi, L.: Szenczi Molnár op. cit. 28.*

⁶⁷ *Ibidem, 30.*

⁶⁸ *Tivadar Thienemann: A XVI és XVII századi irodalmunk német eredetű művei. ITK 123. (1922) 80.*

⁶⁹ *Janos Heltai: Egy művelődéspártoló polgári kör. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 123.*

⁷⁰ *Albert Szenci Molnár: Dictionarium Latinoungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae autorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissime et exactissime sunt Ungarice reddita. Nomina item propria deorum, gentilium, regionum, insularum, marium, fluviorum, sylvarum, lacuum, montium, populorum, virorum, mulierum, urbium, vicorum et similium cum brevi et perspicua descriptione Ungarica sunt interspersa, quae singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera facile reperiantur. Noribergae [Nürnberg] 1604. RMNy II. 919.*

the Psalms left the printer in 1607.⁷¹ The printing of this book was sponsored by Frederick IV, Elector Palatine of the Rhine, and Count Maurice of Hesse.

The translation of the work of Tossanus has always been considered the first translation into Hungarian by Szenci Molnár. As this work was possibly never finished, no one has ever seen it, and it has become lost, the newly discovered Dialogue with True Religion can be considered the earliest known Hungarian translation by the hand of Szenci Molnár to have come down to us. The dedication on the broadsheet of True Religion is therefore a sign of gratitude of the author to Békési for his support of his translation work. The print can thus also be viewed as the partial fulfilment of the promise made in 1600 to deliver a 'Hungarian book' to his patron.

As the Dialogue with True Religion was the first published Hungarian translation by Szenci Molnár, this text can also be seen as a proof of his talent as a translator. Moreover, it is also the earliest known Hungarian-language broadsheet ever published and one of the few broadsheets in Hungarian to have been published outside Hungary.

The publication of this Hungarian text in 1606 cannot be a coincidence, if we consider the many translation projects for which Szenci Molnár sought support in this period. The Hungarian edition of the Psalms was dedicated to Maurice the Learned, Landgrave of Hesse-Kassel (1570-1632).⁷² Maurice converted to Calvinism only in 1605, during the so-called *Zweite Reformation* or Second Reformation in Hesse.⁷³ By that time he was deeply involved with the fate of Calvinists in Hungary and Transylvania through his contact with the French diplomat and humanist Jacques Bongars (Bongarsius, 1554-1612), as we can read in his

⁷¹ *Szenci Molnár, A.: Psalterium Ungaricum op. cit.*

⁷² *György Gömöri: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanaui Bibliia dedikációs példányában. ITK 104. (2000) 751-754.*

⁷³ *Mihály Imre: A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata. In: Mihály Imre: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról. Sárospatak 2012. 197-213; Gerhard Menk – Birgit Kümmel: Die Einführung der Zweiten Reformation und die Bilderfrage. In: Moritz der Gelehrte: ein Renaissancefürst in Europa. Hrsg. von Heiner Borggreve - Vera Lüpkes. Eurasburg 1997. 87-100.*

correspondence with the French king Henri IV.⁷⁴ This Landgrave's special relation with Hungary and the Hungarians was no mere chance. His family considered it a duty to honour and maintains the dynastic heritage related to Hungary, as their ancestress, Sophie of Thuringia (1224-1275), Duchess of Brabant, had been the daughter of St Elisabeth of Hungary (1207-1231), a saint well known all over Europe, especially in the Netherlands, and from whom most of the royal houses of Europe sought to prove their descent.⁷⁵ At the time of Maurice the Learned the Hungarian roots of the family were still cherished and known by the public, as we can learn from many German and Dutch sources.⁷⁶

Szenci Molnár wrote in the foreword (in Latin and Hungarian) to the translation of Psalms that the Landgrave even mastered the Hungarian language. He proved this by an anecdote which he had heard from Baron Miklós Thököly of Késczmark, the son of Sebestyén Thököly, one of Szenci Molnár's patrons. While Szenci Molnár was translating the Psalms, he told him that he heard Maurice speaking Hungarian in Dillenburg castle, the home of the Nassau family.⁷⁷ On hearing this, Szenci Molnár pledged himself to dedicate this book to Maurice. He even dedicated his new Hungarian grammar book to Maurice's son, who was born in 1600.⁷⁸ It seems very likely that Maurice also received a copy of the Hungarian broadsheet, although we have no proof of this.

Like the original Antwerp print, the publication of the broadsheet in Hungarian about True Religion is closely related to the turbulent political circumstances of 1606 in Hungary and Transylvania, which affected the Calvinist community there severely. This year saw the conclusion of the rebellion against the Habsburg Emperor Rudolf II (Rudolf I of Hungary, 1572-1608) in the King-

⁷⁴ Correspondance inédite de Henri IV, roi de France et de Navarre, avec Maurice-le-Savant, landgrave de Hesse; accompagnée de notes et éclaircissemens historiques. Accompagnée de notes et éclaircissemens historiques par M. de Rommel. Paris 1840.

⁷⁵ *Gábor Klaniczay*: Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe, tr. by Éva. Pálmai. Cambridge 2002. 123-134.

⁷⁶ *Kees Teszelszky*: Crown and Kingdom in the Republic: the cultural construction and literal representation of Early Modern Hungary and the Hungarians in the Low Countries. (in print)

⁷⁷ "(...) Fogadást töttem hogy ha Isten kegyelméből ez könyv megkészüln, Te Feleségnek is offerálom. hogy a Te Feleséged a Nassoviai nevezetes Várban Dillenburgban Magyarol szolni hallotta. O sok tudomanju Fejedelem!" *Szenci Molnár*, A.: Psalterium op. cit. 6.

⁷⁸ *Albert Szenci Molnár*: Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae libri II... Hanoviae 1610. RMK I. 422; RMNy II. 995.

dom of Hungary and the Principality of Transylvania led by the Calvinist István Bocskai (1557-1606), which lasted from 1604 till 1606. The Bocskai uprising came to an end shortly after Szenci Molnár's work left the printer in Augsburg, as it was printed between 14 and 28 May 1606. The peace talks had started at the end of 1605 and the Treaty of Vienna was signed on 23 June 1606 on behalf of King Rudolf I and Prince Bocskai. The Habsburg court acknowledged the independence of Transylvania and conceded full religious freedom to the Protestants of Hungary, including the adherents of the Calvinist faith.

Before the Peace of Vienna was concluded in 1606 the Habsburg court and the Hungarian estates fought out a propaganda war.⁷⁹ Both directed their messages to the German lands, but with different goals in mind. The emperor tried to obtain financial and military assistance against the Hungarians from the German aristocracy and Estates. His court pointed to the illegal resistance of the Hungarian Estates against the authority of the king, the threat of the Ottomans caused by their alliance with Bocskai and their military support of the Hungarians, the supposed adherence of Bocskai to Arianism, his alleged support of heretics and his cruel treatment of the Jesuits. Bocskai sought the political support of the German Protestant Prince-Electors for his peace negotiations with the emperor and the conclusion of the peace treaty with the Ottomans. His supporters countered the Habsburg propaganda by justifying their opposition to the king, explaining and legitimating their relationship with the Ottomans, apologizing for Bocskai's personal beliefs and portraying him as a devout supporter of the Calvinist cause. His supporters tried to counterbalance the Habsburg allegations by issuing several political texts which were disse-

⁷⁹ *Karl Vocelka*: Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612). Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, Bd. 9. Wien 1981; *Nóra G. Etényi*: Religió és rebellió. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában. *Studia Caroliensia*. 7. (2006) 61-72; *Benedek Varga*: Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 29–41; *László Péter*: Ius resistendi in Hungary. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: commemorating 1956*. Edited by László Péter and Martyn Rady. (Studies in Russia and Eastern Europe No. 3.) London 2008. 41-56; *Martyn Rady*: Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary. *Idem*, 57-67; *Zoltán Péter Bagi*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. *Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest 2011. 15-16, 38-40; *Kees Teszelszky - Márton Zászkaliczky*: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas* 27. (2012) 49-120.

minated through the channels of the European ‘republic of letters’, allies and Hungarian exiles in Europe. These documents reached not only Germany, but also France, the Low Countries and even England. Most of these texts circulated in manuscript form, but some of them were translated, printed, re-translated and re-printed as well, without any Hungarian involvement or knowledge. The propaganda war between the Habsburg and the Bocskai camp went through several phases. The content of the propaganda texts of the Bocskai court depended on the actual political, military or diplomatic situation of the moment.

The publication of the broadsheet about True Religion is closely related to the defence against the Habsburg allegations about Bocskai’s supposed heretical beliefs, which were made in the same period. The court in Vienna spread the message in the German countries that Bocskai, because of his Arian belief, was persecuting and killing Germans in Hungary, especially Lutheran pastors. As a reaction on these rumours, Péter Alvinczi, Bocskai’s court chaplain, wrote an *Apologia* to in defence of Bocskai on behalf of the delegates and pastors of the Calvinist Church of Hungary. The text, in which Bocskai is depicted as a true Calvinist prince, was dated 16 June 1606, only a month after the *Picture of True Religion* was published.⁸⁰

Szenci Molnár disseminated the text of the *Apologia* among the Protestants in the German countries just as he did his Hungarian broadsheet in 1606. He ordered the issuing of at least three new editions of the *Apologia*, which were printed in Hanau in 1608.⁸¹ As already stated, an example of the 1608 edition of the *Apologia* was even sent together with the Hungarian broadsheet

⁸⁰ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratiae Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam, in odia et contemptum potentissimorum Germaniae Principum inducere, et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti. Bartphae, 1606. RMK II. 325A; RMNy II 941.* There also existed a Swedish edition, probably based on one of the editions by Szenci Molnár: *En försvarelseskraft och protestation, som församlingerne uti thet konungerijket Vngern och theres utskickede sendebudh, hafue gjordt emoot munke jesuiternes osanfärdelige förwijtelser ... : Afsatt af latijnen vppåswenske ... Stockholm 1606.*

⁸¹ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hvngaricarum aduersus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus ... [Hanau], 1608. RMK III. 5767 (RMK III. Pótlások 2. füzet/Pótlások, kegyeztetések, javítások (5693–6385)); RMK III.5768; RMK III.5769. RMNy 4034, 5767, 5768, 5769.*

in 1609.⁸² The image of True Religion had to reinforce the image of Bocskai in Western Europe as the defender of the true Calvinist religion in the east, even after the end of the revolt. The political meaning of the image of True Religion was thus closely related to the Treaty of Vienna in 1606, just as Balten's edition had been to the Pacification of Ghent in 1576. The work was thus a protest against the consequences of an unjust war in Hungary and Transylvania, fought in the name of a sanctimonious interpretation of the Catholic faith.

If we compare Balten's print with that made by Szenci Molnár and Custos in 1606, the following differences are visible. First of all, the image is not a re-working of the original copper plate, but a brand new engraving, largely based on the old image. Custos had changed only some minor details of his father's work. The text on the book which Religion holds in her hand was changed from *Evangelium pacis* (Gospel of peace) into *Evangelium pacis aeternae*. (Gospel of eternal peace), which clearly points to the Treaty of Vienna. The original title in Dutch, Latin and French was replaced by Szenci Molnár by a dedication to János Békési. As the Hungarian historian Noémi Viskolcz has already observed, Szenci Molnár used Balten's version of the Latin dialogue instead of Beza's original.⁸³ Nevertheless, the Hungarian knew who the original author was, because at the end of the text the initials "T.B." are visible, which are missing in the edition of Balten. (For a comparison between the three editions, see the appendix.) Szenci Molnár also rewrote the part about the soldiers. Obviously he did not write about their Spanish origin, but he stated that Religion overcame the violence (of the soldiers) and ascended to the Lord in heaven.

But why did Szenci Molnár use this emblem and dialogue to spread a message about the Bocskai Revolt? In about 1600 the figure of True religion and its dialogue had become a very important political symbol in the Calvinist world. This was especially true for the Calvinist political, cultural and confessional circles in the Electoral Palatinate, Hesse-Kassel, Nassau-Dillenburg, Bremen, Brandenburg and Silesia, in which Szenci Molnár was at

⁸² Letter of Georg (György) Henisch to Szenci Molnár, 12 March 1606. MTAK Ms. K 787, fol. 220r.; Dézsi, L.: Szenczi Molnár op. cit. 301.

⁸³ Viskolcz, N.: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” op. cit. 80-81. See also: Waldapfel, J.: Szenczi Molnár Albert op. cit. 431-432.

home and which were his target audience for his political message about Hungary and Transylvania.⁸⁴

A clear example of the symbolic value of this Calvinist emblem is the gift in 1574 to the Elector Palatine Frederick III (1515-1576) of a bejewelled golden statue of True Religion.⁸⁵ It was presented to him on the occasion of his conversion to Calvinism thirty years earlier. In addition to the golden figure, he received a voluminous collection of Protestant verses, edited by the French Protestant Philippes de Pas, Seigneur de Feuquières, and with a dedication in his own hand.⁸⁶ The meaning of this statue was explained in verses by one of the most famous humanists of that time, Joseph Justus Scaliger, the French poet Théodore de Sautemont and Johannes Saracenus.⁸⁷ Not only the statue, but also the content of the verses were based on Beza's original dialogue with Religion. The original religious meaning of the emblem was thus transformed into a political image of the conversion of a Lutheran ruler to the True Religion by divine Providence. The religious allegory was cast into a golden symbol of Calvinist power.⁸⁸ Perhaps there is also a similar link between the conversion of Maurice of Hesse-Kassel in 1605 and the publication of the image of True Religion by Szenci Molnár a year later, as Maurice became an important

⁸⁴ Mihály Imre: „Úton járásnak megírása” Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. Budapest 2009. 277.

⁸⁵ Strengholt, L.: De geschiedenis op. cit. 298; Sara Barker: Protestantism, poetry and protest: The Vernacular Writings of Antoine de Chandieu (c. 1534–1591). Farnham 2009. 236.

⁸⁶ Poemes chrestiens de B. de Montmeja, et autres diuers auteurs. Recueillis et nouvellement mis en lumiere par Philippe de Pas. [Geneva] 1574. „Or venant vers vostre grandeur, avec la figure d'or de la religion Chrestienne: i'ay pensé que ce liure contenant vne viue description des choses belles, que la main de l'orfeure vous propose en l'or & aux pierres precieuses, vous seroit tres agreable. Et pourtant, Monseigneur, comme ie m'assure que prendrez plaisir à contempler l'excellente image de la Religion que vous auez saintement & affectueusement embrassee; i'espere aussi que gousterez quelquesfois les discours Chrestiens enclos en ce liure, lequel ie pense bien offrir à toute l'Eglise de Dieu en le presentant à l'excellence de vous (...)” De Pas, Ph.: Poemes chrestiens op. cit. Aiii v.

⁸⁷ The text of Scaliger: *Descriptio simvlacri Religionis in auro & gemmis, opere elegantissimo.*, in: ibidem, Aiiii r.-v; text of Sautemont: *Description d'une image de la religion chrestienne, excellemment elabouree en or, et enrichie de pierres precieuses.* In: ibidem, Aiiii v.- Aiiiiii v.; text of Saracenus: *In effigiem avream religionis: D. Comiti Palatino cum hoc Poemata oblatam.* In: ibidem, Aiiiiii r.

⁸⁸ The statue itself is lost, according to the information of Kurpfälzisches Museum Heidelberg.

patron of the Hungarian humanist in this period. However, we have no of whether Maurice ever received a copy of this broadsheet of Szenci Molnár's. We only know that the image of True Religion was indeed used in the representation of Maurice as the ideal Calvinist ruler.⁸⁹

Thus the meaning of the image of True Religion changed at the end of the 16th century from a common religious symbol into a representation of the influence of divine Providence on human history for the sake of the Calvinist cause in Europe. This confessional theme can be frequently found in early modern history writing by other Calvinist authors in the Low Countries such as the Flemish Emanuel van Meteren (1535-1612).⁹⁰ A merchant from Antwerp living in London, in his spare time Van Meteren wrote a historical work about the Dutch uprising against the Spanish Habsburg rule.⁹¹ He described the sequence of events in the Netherlands from a providentialist point of view. At first sight the troubles in the Low Countries seemed to be either a Dutch civil war or an illegal act against the lawful king. By relating the outcome of the different phases of the Dutch uprising to similar cases elsewhere in the world, however, Van Meteren set recent Dutch history into the broader framework of the great political, religious and social developments of the 16th century. He links the revolt in the Low Countries with the Reformation in Europe, the Protestant resistance against Catholic dominance in the world and the fight against Habsburg tyranny. Van Meteren reduces world history to a struggle between good and evil, a cosmic war in which the Netherlands are the main battlefield. This war is fought between God, the Dutch nation and the Protestants on one side, and the Pope, the Habsburg dynasty, the Spanish people and the Catholic world on the other.

⁸⁹ See the titlepage of: *S.N.: Monumentum Sepulcrale, ad Illustrissimi Celsissimique Principis ac Domini, Dn. Mauritii Hassiae Landgravii ... Memoriam Gloriam Sempiternam Erectum*. Casselis 1638.

⁹⁰ *Benjamin Schmidt*: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570-1670*. Cambridge 2001. 337-339.

⁹¹ *Emanuel van Meteren*: *Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden...* Delft 1599. About Van Meteren: *L. Brummel*: *Twee ballingen's lands tijdens onze opstand tegen Spanje*: Hugo Blotius (1534–1608). *Emanuel van Meteren (1535–1612)* Den Haag 1972; *W. Verduyn*: *Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*. Den Haag 1926.

The message of Van Meteren's work is that the Calvinists in Europe, as adherents of True Religion, will triumph in the end with the help of God. The course of history, especially that of the Dutch revolt, bears witness to the operation of divine Providence in favour of the Calvinist cause, as is also expressed by the allegorical image on the title page (1599). It is similar in appearance to the already mentioned series of engravings from Antwerp, which Balten published after the Pacification of Ghent, and to the image of True Religion.⁹² Again, a symbolic figure of a woman, with a town and ships on the background, personifies the sufferings and liberation of the Low Countries from the Spanish yoke. The elaborate title page of the revised edition of 1608 shows the figure of *Religio* at the feet of *Belgica*.⁹³ It is important to keep in mind that Van Meteren came from Antwerp, knew Balten personally and maintained strong ties with his native city till his death.

This representation of the deeds of Providence through an image of True Religion is already recognisable in an elaborate allegory of the prosperity of the Netherlands made in 1603 and engraved by Henricus Hondius (1573 - ca. 1650) to a design by Hans Jordans (ca. 1555-1630).⁹⁴ (See image 8.) The print was dedicated to the members of the Dutch parliament, the Staten-Generaal. Hondius received 24 guilders for this work when he presented a second edition to the Staten-Generaal 1619.⁹⁵ A statue of True Religion forms the centre of the allegory, through which Divine Providence (with the text *Nutu Dei*, by God's command) blesses the princes of Orange, the Dutch Republic and its inhabitants. A city and ships are once again visible in the background, but this time the town is prospering and the ships are carrying merchan-

⁹² Compare with: Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands (1577). British Museum, 1932,0213.303.

⁹³ *Emanuel van Meteren: Commentarien ofte Memorien van-den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen van onsen tyden*, etc. Schotlandt buyten Danswyck [Amsterdam] 1608.

⁹⁴ De gelukkige staat van de Nederlanden. (1603) Rijksmuseum, RP-P-OB-80.744A. Transcription: Rijksmuseum, RP-P-OB-80.744B; Muller, E.: De Nederlandsche geschiedenis op. cit. 55. (nr. 1255)

⁹⁵ "Hendrick Hondius krijgt 24 gld. voor zijn aanbieding van „een tafereelcaerte van den welstant der Vereenichde Nederlanden." (Hendrick Hondius received 24 Guilders for his map.) Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576-1625. Vierde deel 1619-1620. Bewerkt door J.G. Smit met medewerking van J. Roelevink. 's-Gravenhage 1981.150. (4. June 1619); Allegorie op de welstand van de Republiek in 1619, Hendrick Hondius (I) (1619), Rijksmuseum, RP-P-OB-77.33.

dise to the shore. Because of the similar background and the use of the image of True Religion, it is quite possible that Jordans had Balten's image in mind. In the same year True Religion was depicted on a large map of the siege of Ostend.⁹⁶ In the same period the image of True Religion also appeared in England on the title page of the King James Bible.⁹⁷

Szenci Molnár intended, with his modest broadsheet in Hungarian and Latin, to spread to the Protestant world a message similar to Van Meteren's in his voluminous history. The combination of dialogue and image contains a political message about Hungary and Transylvania which had to fit into the framework of the confessional Calvinism of Europe. The author wanted to prove with his allegory that events in the Hungarian territories were part of the holy war in Europe between the Protestant and Catholic forces. Furthermore, the image was meant to indicate that divine Providence also influenced the course of Hungarian history through its support of the Calvinists. The peace treaty between the Calvinist Prince Bocskai in Hungary and Transylvania and the Habsburg king was to be regarded as yet another victory of True Religion in Europe. Not only in the Low Countries but also in Hungary could Providence be seen at work.

⁹⁶ Beleg van Oostende omstreeks het einde van 1603, Floris Balthasarsz. van Berckenrode, 1603. Rijkmuseum, RP-P-BI-1042.

⁹⁷ S.N.: The Workes of the Most High and Mighty Prince, James. London 1616.

2. The image of True Religion and it's reception

The work of Szenci Molnár after 1606

Although the Calvinist roots of the Bocskai rebellion were stressed abroad, and we find many Calvinist writings about the Bocskai movement in Hungary and Transylvania in about 1606, it is remarkable that the image of True Religion did not later become an important symbol of the Peace of Vienna in these territories. The broadsheet must have also found its way into Szenci Molnár's native land, but we do not possess any proof that this allegory was re-used in any image or text in Hungary or Transylvania during the first years after the Bocskai uprising.

The lack of use of this image can be understood if we consider the changed political background in the territories under Habsburg rule after the signing of the peace treaty in 1606.⁹⁸ The Habsburg dynasty had been in a grave crisis around 1600, because of the weakness and illness of the emperor, the dispute over the succession, the conflict between Protestant and Catholic forces in Europe and the rising tide of Calvinism in the Habsburg territories. Meanwhile, the Bocskai uprising broke out. In April 1605 Archduke Matthias, after a secret meeting with his siblings in Linz, took the lead in forcing a solution to this crisis. He opened negotiations with Bocskai and made peace with the Hungarians in June 1606. In November, with Bocskai's help and against the wishes of his brother Rudolf, archduke Matthias was able to agree with the Ottomans on the Treaty of Zsitvatorok. Bocskai died at the end of December 1606. Emperor Rudolf refused to ratify the peace treaty with the Ottomans, because he feared divine Providence. He was said to believe the suggestions of certain Catholics that the plague, which raved Bohemia, was a divine punishment for his toleration granted to the Protestants.⁹⁹ His refusal was grist to the mill for the militant Calvinists.

⁹⁸ *Victor-L. Tapié*: The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy. Translated out of French by Stephen Hardman. London 1971. 86.

⁹⁹ *Benjamin J. Kaplan*: Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe. Cambridge, Massachusetts - London 2009. 114.

Unfortunately, the signing of the Treaty of Vienna between the Habsburg ruler and the rebellious Hungarian Estates did not resolve the unstable political situation in Hungary. In 1607 the Haidus, irregular soldiers and former supporters of Bocskai, threatened to resume their rebellion. In January 1608 Archduke Matthias made a pact with the Protestant Estates of Hungary and openly opposed his brother Rudolf during the so-called *Brüderzwist*.¹⁰⁰ The Estates of Austria and Moravia followed the example of the Hungarians. In June 1608 Matthias assumed rule over the territories of Hungary, Austria and Moravia; the holy crown of Hungary was handed over at Libeň, near Prague, and in November that year he was crowned Mátyás II of Hungary. The political compromise between the Protestant and Catholic Estates and the Habsburg king resulted in religious freedom for Lutherans and Calvinists, while the rights of the Catholics were respected. Instead of the image of True Religion, the so-called holy crown of Hungary and the figure of the Blessed Virgin became the symbols of this political and religious compromise between Protestants, Catholics and the Habsburg king.¹⁰¹ The image, description and history of the holy crown were frequently used in an allegorical way by Protestant and Catholic authors alike in Hungary after 1608 to describe and legitimate this compromise, for instance in the work of Elias Berger (1608)¹⁰², Johannes Jessenius (1609)¹⁰³, Péter Révay (1613)¹⁰⁴, Christoph Lackner (1614)¹⁰⁵ and Johannes Bocatius (1614).¹⁰⁶ The

¹⁰⁰ Géza Pálffy: Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604-1608. In: Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608-1611). Václav Bůžek ed. (Opera historica, 14.) České Budějovice 2010. 363-399.

¹⁰¹ See: Kees Teszelszky: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma 2009.

¹⁰² Elias Berger: D.O.M. Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae Hungariae Regni fortiss. ac felicissi. Praeterea corolla mixta ad faelicissimam ac meritiss: coronationem novi regis Hungariae pijßimè status. S.l. 1608. RMK III. 1054.

¹⁰³ Johann Jessenius [János Jeszenszky]: Regis Ungariae, Matthiae II. coronatio; Johan: Jessenio a Jessen, Regio Medico, Descriptore. Adiecta, regni, regumque Pannoniae, brevis Chronographia. Viennae 1609. RMK III 1071.

¹⁰⁴ Petrus de Rewa [Péter Révay]: De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra D C clarissimae, brevis commentarius. Augustae Vindelicorum 1613, RMK III. 1118.

¹⁰⁵ Christophor Lackner: Coronae Hungariae emblematicae descriptio. Lavingae Suevorum 1615. RMK III 1156

¹⁰⁶ Ioannes Bocatius: Matthiados carmina heroica libri duo. Cassoviae 1614. RMNy II 1066; RMK II. 356a.

political compromise and the coronation ceremony in 1608 were thus a revival and renewal of the ancient cult of the holy crown of Hungary.

Szenci Molnár was strongly opposed to use by the Protestants of the cults of the holy crown and the Virgin Mary, as he wrote in the foreword to an edition of writings which was printed in 1618.¹⁰⁷ This work consisted of a Hungarian translation of a German sermon by Abraham Scultetus, published in 1617 on the occasion of the celebration of the centenary of the Reformation.¹⁰⁸ As Calvinist court preacher to the Elector Palatine Frederick V., Scultetus was one of the leading Calvinist spokesmen in Europe.¹⁰⁹ He was a strong defender of the political message about the war of the Protestants against Catholic domination. Scultetus warned in his sermon against the dangers of Catholicism, which he linked to the use of statues and images in Protestant churches. As an appendix to this translation Molnár published the translation of other writings by various persons about the use of idols and images in the Church and the danger of Catholicism.¹¹⁰ Szenci Molnár used the content of this translation in his afterword, which was dedicated to Prince Gábor Bethlen, who had been elected prince of Transylvania in 1613. He warned against the veneration of the holy crown of Hungary, and of St Mary as the patron Saint of Hungary (*Patrona Hungariae*).¹¹¹ According to him, the revival of the superstitious cults of Mary and the crown would lead back to Catholic

¹⁰⁷ *Secularis concio euangelica, az az jubileus esztendei praedikatzó* [!], mellyben az euangeliumnac ez előtt száz esztendővel Isten kegyelméből uyonnán kinyilatkoztatása [!], terjedése és megtartása örvendetes haláadással előszámláltatic es megdiczirtetic. Németül praedikáltatott Haydelbergában... az Sz. Lélec nevő öreg egyházban, Mindszent hónap 2. napján 1617. esztendőben Scultetus Abraham által. Szenci Molnár Albert ford. Oppenheimii 1618. RMNy II. 1166; RMK I. 482.

¹⁰⁸ *Albert Szenci Molnár*: Appendix de idolo Lauretani, quod Julium III. Romanum episcopum et quosdam ejus successores non puduit in tanta luce Evangelii, undique erumpente, velut in contemptum Dei atque hominum approbare. Cum monitione Petri Pauli Vergerii et aliorum. In: *ibidem*, 75-102.

¹⁰⁹ *Abraham Scultetus*: Evangelische Jubel-Jahrs-Predigt: zu Heidelberg den 2. Novembris anno 1617 in der Kirche zum H. Geist gehalten. Heidelberg 1617.

¹¹⁰ *Béla Holl*: Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest 1980. 79-83; *Vásárhelyi, J.*: Eszmei áramlatok op. cit. 58-62; *Sándor Bene*: A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei 10. (2002) 39-80.

¹¹¹ *Szenci Molnár, J.*: *Secularis* op. cit. 3r.

tyranny, as it had been before at the time of the foundation of the Kingdom of Hungary by the sainted King István in the year 1000.

Why did Szenci Molnár oppose these images which were so dear to many of his fellow Protestants in Hungary and Transylvania? His disapproval can be linked to a political dispute between Protestants and Catholics some years earlier in Hungary, in which the meaning of these symbols played a major role. This controversy was about which religion was to blame for the deplorable state of the Kingdom of Hungary, and how the role of Divine Providence in Hungarian history could best be interpreted. The polemics started with the publishing of a tract by the Lutheran preacher István Magyari (?-1605) on the causes of diverse evils in countries.¹¹² It was published in 1602, probably with the support of the powerful Hungarian Lutheran magnate Ferenc Nádasdy. The work also possibly reflects the opinions of his patron. Magyari, court preacher to Nádasdy, wrote it in reply to Catholic allegations that the anarchy and moral degradation of the country were caused by the conversion to Protestantism of the majority of the inhabitants.¹¹³ Magyari combined Protestant eschatological discourse with a Lutheran interpretation of Hungarian history. His main argument was that the Catholics were to blame for the ruination of the country because they had moved away from true religion and worshipped saints and images.

The Jesuit Péter Pázmány (1570-1637), ideological leader of the Hungarian Counter-Reformation, accepted Magyari's challenge and wrote a reply which left the printer in 1603.¹¹⁴ He adopted Magyari's providentialist line of thought and turned it into a defence of the True Church of Christ. The focus of his argument relied on an interpretation of the glorious Catholic medieval past

¹¹² *István Magyari: Az országokban való soc romlasoknak okairol es azokbol valo meg szabadvlasnac io modgiarol mostan vyonnan irattatot es sok bölts embereknek irasokbol szereztetet hasznos könyuetske. Magyari Istvan sarvari praedicator altal. Sárvár 1602. RMNy II. 890; RMK I. 379.*

¹¹³ *István Bitskey: Hitviták tüzeben. Budapest 1978. 178-179; László Makkai: Magyari és műve. István Magyari: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Tamás Katona ed. Budapest 1979. 187-206.*

¹¹⁴ *Péter Pázmány: Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére. Nagyszombat 1603. RMNy 833; RMK I. 385.* Pázmány was the toughest disseminator of the Catholic faith, a leader of the counter-Reformation and the most influential 'ecclesiastical politician' of his time in Hungary. It was due to his efforts that the majority of the aristocracy of Hungary – including the Nádasdy family – returned to Catholicism.

of the kingdom, which contrasted with its present deplorable state caused by the Protestants. Pázmány countered the Protestant providentialist interpretation of the present by pointing to the mediation between God and the Hungarian nation through the cult of saints and the use of other national symbols associated with Catholicism, like the holy crown of Hungary.

The successful compromise between Protestants, Catholics and the house of Habsburg in Hungary and the concluding of the peace with the Ottomans in 1606 could be interpreted as a sign of the approval of Divine Providence. But the Calvinists were not satisfied with the outcome. Seen from the Calvinist point of view, the revival by Lutheran authors of the Hungarian political symbols of Catholic origin was a step back to the Catholic roots of the kingdom. The Calvinist Szenci Molnár was not alone with this opinion: his friend, the influential Lutheran writer, diplomat and humanist János Rimay from Bocskai's court had had a similarly negative opinion of Antonio Bonfini's writings on the 'angelic origin' of the crown, as he scribbled in the margin of his own copy of Bonfini's history.¹¹⁵ Another important Protestant benefactor, András Asztalos, described his anger at the revival of the Hungarian national symbols in a letter to Szenci Molnár on 20 February 1610.¹¹⁶

The function and meaning of these symbols in Hungarian political culture after 1608 also undermined the most important political message of the Calvinist hard-liners in Europe, as propagated by Scultetus and Szenci Molnár. According to them, Calvinism was the solution for the crisis in Europe and Providence would only support those who adhere the True Religion of Calvinist faith. The successful political compromise of 1608 and the works of such Catholic and Lutheran authors in Hungary as Berger, Jessenius and Révay proved them wrong. Szenci Molnár's attack was therefore aimed in the first place at these authors and the political programme that they stood for, as Catholic and Lutheran Hungarians were lured back to the Catholic camp by a false promise of peace. He did this in 1618, exactly a hundred years after the start of the Lutheran Reformation.

¹¹⁵ *Ágnes Ritoókné Szalay*: Rimaiana. ITK 6. (1986) 665-667.

¹¹⁶ *Dézsai, L.*: Szenczi Molnár op. cit. 337-339.

The image of True Religion as a religious symbol after 1608

Although not so frequently used as in Western Europe, the image of True Religion was still in use in Protestant circles of Hungary and Transylvania after 1608. This is shown by the content of a poem about the image of Christian religion, written by the already mentioned Hungarian humanist Rimay, who was a Lutheran.¹¹⁷ The undated verse remained as a manuscript in the Rimay-Madách codex, which has been preserved in the National Széchényi Library of Hungary.¹¹⁸ It is a separate handwritten text, which was bound together with other similar writings by Rimay. The text mentions an image, but this has not been preserved or has never been made.

We have no definite proof of when Rimay wrote this work, for what occasion it was produced or what goal the author had in mind when writing it. When Tibor Klaniczay tried to figure out the date of this work, he did not know about the existence of the broadsheet of 1606.¹¹⁹ He therefore argued that Rimay's poem was dated after 1624, when Szenci Molnár re-used the image of True Religion for his edition of the translation of Calvin's *Institutio*, which we will deal with after this.

We have, however, no proof that Rimay was inspired by Szenci Molnár's broadsheet. It is very likely that Rimay used another earlier version of the allegory, as there are some major differences between the visual and textual content of Szenci Molnár's broadsheet and Rimay's description. Most striking is that Rimay does not write about the crown on the head of Religion, which is a quite notable and meaningful feature of the engraving by Balten and Custos, and which is also described in both dialogues. All the female figures which were inspired by Beza lack a crown, except those by Balten and Custos. It is therefore unlikely that Rimay made use of Szenci Molnár's work. As we have seen, many

¹¹⁷ Pál Ács: A hallgatás művészete. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Budapest 2010. 24

¹¹⁸ OSZK Quart. Hung. 3245. fol. 57-70. Published as: Rimay János írásai. Pál Ács ed. (Régi Magyar Könyvtár, Források 1.) Budapest 1992. 159-162, 307.

¹¹⁹ Tibor Klaniczay: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikái kiadásához. A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 9. (1957) 323

Calvinist copies of Beza's image were made everywhere in Europe. We can therefore state that Rimay must have had a version of Beza's allegory in his possession, or perhaps owned a later copy of it. Moreover, the verse cannot be used as a proof that Rimay ever possessed a copy of Szenci Molnár's broadsheet.

The figure of True Religion in Rimay's work has a meaning quite different to that of Szenci Molnár's. Its content is much closer to Beza's original, but the dialogue is much longer. Rimay re-worked the original theme into a pure religious allegory, without a sign of any current political meaning. According to the description, the figure of religion personifies the entire Christian religion. Unfortunately, we do not know exactly when Rimay's work was written, as it lacks any reference to an actual political event. As Beza's work was widely read all over Europe in the 16th century it is certainly possible that this verse of Rimay's is even older than the text on Szenci Molnár's broadsheet. He does not provide us with a clue as to why he wrote this work, if he had a certain audience in mind, or if it was written for a certain occasion. Nor have we any information on whether this manuscript was ever published in Molnár's own time, nor can we be sure if it was even used by other authors. As such, it remains an isolated work about the image of True Religion, which only demonstrates the early-modern re-use of it in Hungary or Transylvania.

A dialogue between Religion and Prince Gábor Bethlen (1620)

The revival of the political use of the image of True Religion in Hungary actually started in Germany. In 1620 a broadsheet was published with a German language conversation between Gábor Bethlen, prince of Transylvania, and a personification of Religion and the Hungarians.¹²⁰ This print was illustrated with an elaborate depiction of Religion, the Hungarian prince and armed men dressed in as Hungarians. A ruin and bare, perhaps even smoking mountains are visible in the background. Unfortunately it is not known where this print was published, nor does it reveal who was the original author or the artist of the image. The only known copy of this print was found in Göttingen.

The image and text of the broadsheet are an expression of the political message which Bethlen wanted to spread into Europe. (See also the German text and the Hungarian translation in the appendix.) In 1619 Bethlen, prince of Transylvania (1613-1629), had started a military campaign on the territory of Hungary against the Habsburg king, on the pretext that he wished to defend the constitutional and religious liberties of the Kingdom of Hungary against the attempts of Ferdinand to impose Catholicism on the country. Bethlen started a propaganda campaign in the Protestant lands, just as Bocskai had done in 1604-1606. An important text was the declaration titled *Querela Hungariae*, issued in German and Latin, in which Bethlen was presented as the defender of Protestant liberties in Hungary.¹²¹ This pamphlet was spread also together with a broadsheet bearing an image of Bethlen on a

¹²⁰ Wahre Contrafactur unnd Abbildung/ deß Durchleuchtigen/ Hochgebornen Fürsten und Herren/ Herrn Betlehem Gabor/ Fürsten in Siebenbürgen/ [et]c. : Sampt einem Gespräch zwischen demselben und der Religion/ sampt dero zugethanen gemeinen Landständen gegenwertiges Kriegswesen betreffendt. [S.l.] 1620. Published in: Der Dreißigjährige Krieg: Eine Sammlung von historischen Gedichten und Prosadarstellungen. Julius Otto – Adolf Cohn hrsg. Halle 1862. 34-38; *Krisztina Varsányi*: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon. Kút 3. (2007) 132-177; *Darren Paul Foster*: Foreign Heroes and Catholic Villains: Radical Protestant Propaganda of the Thirty Years' War (1618-1648). Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Modern Languages, University of Exeter in April 2012. 84-94; *Nóra G. Etényi*: Politika és publicisztikai kontextus. Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619-1622). In: Bethlen Gábor és Európa. Gábor Kármán – Kees Tszelszky eds. Budapest 2013. 271.

¹²¹ [*Péter Alvinczi*]: *Querela Hvangariae*. Magyarország panasza. [Kassa 1619]. RMNy 4159; RMK I. 507.

horse and a text with a similar content in Hungarian, German and Latin.¹²² This work was printed in Heidelberg, the home of Szenci Molnár, and thus could have been written as well as translated by him. The reason for the publication of a Hungarian language broadsheet in Germany could have been the wish to influence the opinion of Hungarian-speaking students and other Hungarians in the German lands.

The addressee of the broadsheet with Religion, Bethlen and the Hungarians must have been the German Protestant public. The Calvinist prince is described in the text by Religion as the defender of the Protestant Church against the pope, without any reference to his Calvinist background. Just as was stated in Bethlen's declaration, the Catholics and the Catholic (Habsburg) rulers were to blame for the ruin of the country, as was also seen on the background of the image.

At first sight, the content of this broadsheet seems far from the traditional depiction of True Religion and the dialogue between her and Man. It cannot be a re-working of Szenci Molnár's broadsheet, as both text and image lack a Calvinist meaning. This work can, nevertheless, be considered an adaptation of the already well known theme, tailored to the political situation at the beginning of the year 1620. This time Religion is personified not only by the figure of a woman, but also by Bethlen himself and even by the Hungarians too. This is why Bethlen has been placed in the very centre of the composition while Religion stands at the side, among the Hungarians. The soldiers and Bethlen are not involved in the battle in the background, but are lamenting, together with Religion in the foreground, the destruction of their fatherland. Not only Religion, but also Bethlen and the ordinary Hungarians address the reader in the name of the true Protestant Church. In Bethlen's words, the campaign of the Hungarian army led by him against the pope and his minions is the same as God's own struggle against evil to protect true religion. Bethlen and the Hungarians present themselves as Christian knights fighting in the name of Religion, to protect the True Church and their fatherland. The Hungarians complain about the devastation of their

¹²² Gabriel Bethlen D. G. Princeps Transylvaniae part. Regni Hungariae Dominus et sicularum comes et Aetatis suae XXXVIII. Anno Christi MCCXIX. Heidelberg 1619. British Museum, 1850,0223.389. See: *G. Etényi, N.: Politika és publicisztikai op. cit. 267; Varsányi, K.: Bethlen Gábor op. cit. 168-170.*

country, symbolised by the bare land and ruins in the background, which is the work of the pope and his helpers, the Catholic Habsburg ruler and the Catholics.

In this case, the work was not a protest in print against the consequences of an unjust war fought in the name of a sanctimonious interpretation of the Catholic faith, but a pledge to support the Protestant Prince Gábor Bethlen in his just struggle to defend the True Church against the Catholics. In this way, the content of this broadsheet fits neatly into the intellectual framework of Bethlen propaganda, which was spread among the Protestant public in Europe at that time.¹²³

The image of True Religion and Szenci Molnár's Hungarian translation of Calvin's *Institutio* (1624)

The image of True Religion reappeared in Hungary on the title page of the Hungarian translation of Jean Calvin's *Institutio*, which was published in 1624.¹²⁴ This principal work of Calvin's constituted a thorough explanation of the basic dogma of True Religion, that is, Calvinism, for ordinary people. Originally published in 1536, it was several times expanded till its final edition in 1559. This latest version was what Szenci Molnár translated into Hungarian.

The image of True Religion was often used as a printer's emblem and in one instance the poem was also printed with it on some of the title pages of the French editions of this work.¹²⁵ Not only

¹²³ Hanna Vincze Orsolya: Piety and Industry. In: Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Balász Trencsényi and Márton Zászkaliczky eds. Leiden - Boston 2010. 338-339; Kees Teszelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604-1626. In: Bethlen Gábor és Európa. op. cit. 203-244; G. Etényi, N.: Politika és publicisztikai op. cit. 245-276; Krisztina Varsányi: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban. In: ibidem, 275-310; Gábor Almási: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: ibidem, 311-366.

¹²⁴ Jean Calvin: Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, melyet deakul irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanac, mostan pedig az magyar nemzetnek isteni igazsagban való épületire magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges registromockal egyetemben. Szenci Molnár Albert ford. Hanovia 1624. RMNy II. 1308; RMK I. 540.

¹²⁵ P. Vásárhelyi, J.: Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása. op. cit. 14.

the figure of True Religion but the poem too is visible on the title pages made by the printer Jean Martin in Lyon and Geneva for the French editions of the *Institutio* in 1565.¹²⁶ This means that even before Molnár's edition the connection was made between the subject-matter of the *Institutio* and the poem and image by Beza, the successor to Calvin. Molnár must therefore have known one of the editions of 1565, as the richly decorated title page preceding the translation of Calvin's work included the personification of Religion. (See image 11.) The dialogue in Hungarian between Religion and Man is printed elsewhere in the book on a separate page. There also exists a manuscript of the same dialogue, titled *Descriptio Religionis*. This text must have been written with Szentci Molnár's dialogue in mind, but only the last six lines resemble Molnár's Hungarian translation of Beza's text.¹²⁷

The allegorical composition of the title page is the product of the already mentioned ideological struggle between Catholics, Lutherans and Calvinists in Hungary and Transylvania in the beginning of the 17th century. Pázmány countered the Protestant providentialist interpretation of the present by pointing to the mediation between God and the Hungarian nation through the cult of saints and the use of other national symbols associated with Catholicism, such as the holy crown of Hungary.

Pázmány promoted the cause of the Catholic Church in Hungary why the composition of his monumental work *Isteni igazságra vezерleo kalauz* (Guide to the Divine Truth), which was published in 1613.¹²⁸ The message of this book is about the providential relation between God and the Hungarian nation, which is depicted in allegorical fashion on the engraved title page. (See image 9.) The allegory is divided into three levels: a national, a divine and an intermediate level between heaven and earth, which consists of the Hungarian saints and other Catholic symbols of the Hungarian nation. The arms of Hungary are placed at the bottom as the symbol of the kingdom and the Hungarians. The title of the book in the centre is flanked by figures of four saints of the house of

¹²⁶ Jean Calvin: Institution de la religion chrestienne, nouvellement mise en quatre livres et distinguée par chapitre en ordre et methode bien propre. Lyon 1565.

¹²⁷ „Descriptio Religionis”. Beregszászi Tóth Péter gyűjtemény (1736–1738). Debrecen, Ref. Koll. R. 670/I–II., fol. 22a–b.)

¹²⁸ Péter Pázmány: Isteni igazságra vezерleo kalauz. / Mellyet írta, Pazmany Peter jesuitak rendin valo tanito. Poson 1613. RMNy 1059; RMK I 443.

Árpád, the first royal dynasty of the Kingdom of Hungarian. They can be identified as King St István, King St László, St Elisabeth of Hungary and St Imre, the son of St István, who died at an early age. Both kings wear the holy crown of Hungary. Above these, a statue of the Virgin Mary as Patron Saint of Hungary is visible. She is crowned by the IHS sign of the Jesuits. Two angels are praying next to this sign together with statues of SS Martin and Adelbert, who were considered important saints in Hungarian territories.

In the same year as Pázmány's book was brought out the Hungarian Lutheran politician Péter Révay (Petrus de Rewa) published his aforementioned famous work in Latin about the holy crown of Hungary with the publisher that issued Szenci Molnár's broadsheet.¹²⁹ Révay legitimated the political compromise of 1608 between the Habsburg ruler and the Catholic and Protestant Hungarian estates through an allegorical description of the origin, history and meaning of the holy crown. According to him, Divine Providence guides the whole Hungarian nation, Catholics and Protestants alike, and the entire kingdom and its inhabitants, through the meaning of the holy crown, which can be understood from an interpretation of its history. Révay expresses this meaning in an allegorical image after the title page engraved by Wolfgang Kilian of Augsburg, Custos's stepson of. (See image 10.) It consists of a depiction of the Hungarian crown, which is borne by angels between heaven (the sun) and earth (the Hungarian coat of arms). The crown is dotted with images of Catholic and Hungarian saints, which he also describes in the book. These do not exist in reality on the crown jewel which is still present in present-day Hungary, but they form an important part of the theory behind Révay's history of the crown. This allegory symbolises the Divine guidance of the Hungarian nation in the history of the kingdom through the political and religious meaning of its common national symbol. Révay incorporates the same Catholic symbols as Pázmány in his political theory, but tries to turn them into national symbols for Catholics and Protestants alike.

Pázmány's influential work, which was an important tool in the Counter-Reformation in Hungary, must have been an important motivation for Szenci Molnár's translation and publication of Calvin's *Institutio* in 1624. The engraved title page of the transla-

¹²⁹ Révay, P.: De sacrae coronae op. cit.

tion can be viewed as the Calvinist mirror of Pázmány's Counter-Reformation allegory.¹³⁰ (See image 11.) It can also be understood as a reaction to Révay's allegorical image of the holy crown.¹³¹ These three works perfectly illustrate the ideological struggle between Catholic, Lutheran and Calvinist authors in Hungary at the beginning of the 17th century. Moreover, Szenci Molnár's work and its title page are also a sign of a new Calvinist approach towards saints and sanctity in Hungary and Transylvania, which is related to developments elsewhere in Europe, such as in the Netherlands.

The title page of *Institutio* is divided into three levels just like its Catholic and Lutheran counterparts, but with a very different concept in mind. The top of the allegorical composition is formed by the arms of Hungary, which can be viewed as the symbol of the kingdom and the Hungarian Protestant nation. It does not bear the holy crown of Hungary, but it is decorated with a neutral one. The arms are flanked by two separate images, which are depictions of the well known Protestant theme of the broad and the narrow way. These small allegories show the two paths by which the Hungarian nation can go: one leads to heaven, the other to hell. The right way for the nation is shown by two female figures: the already familiar *Religio* as a personification of True Religion and *Fides* (faith). Only the Calvinist knowledge of True Religion and faith will lead the Hungarian nation to heaven. The knowledge is provided by Calvin and Szenci Molnár, whose portraits are visible at the bottom of the title page. The Hungarian theologian and translator is depicted as an old man. In the background of his portrait we can see him being tortured by the Tilly's soldiers after the fall of Heidelberg in 1622. Here Szenci Molnár expresses the particular narrow way which he himself followed in life, which is illustrated by some biblical quotations in the composition. The re-

¹³⁰ *Viskolcz, N.*: Vagyon egy kis Varos op. cit. 76-84; *Szabó, A.*: Szenci Molnár op. cit. 31–51.

¹³¹ The polemic between Pázmány and Molnár was continued by Tamás Balásfi, a co-worker of Pázmány and Bishop of Bosnia, who wrote a reply on the Jubileus work of Szenci Molnár. He defended the saintness of the holy crown of Hungary. *Tamás Balásfi*: Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, pedagogi Oppenheimensis. In quo & Saecularis Concio Abrahami Sculteti Calvinistae Praedicantis, ex Germanico Idiomate in Hungaricum versa est; et Sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana, Idoli Lauretani convicio blasphemata. Viennae 1621. RMK III. 1321. 14–18.

ference to the narrow gate and the broad way (Matthew 7:13) points to the his austere life and work. A quotation from the Epistle to the Galatians (But God forbid that I should glory, save in the cross of our Lord Jesus Christ, by whom the world is crucified unto me, and I unto the world. Gal. 6:14) is written above the scene of him being tortured for his Calvinist religion. Two books are depicted on the title page: the *Evangelium aeternae pacis* held by Religion and the octavo book in the hands of the portrait of Szenci Molnár. Both refer to Molnár's Oppenheim edition of the Bible. The Calvinist emphasis on the Bible, which is expressed and analysed by Calvin in *Institutio*, was thus depicted in an allegorical way on the title page. The composition can therefore also be considered as an allegory of the life and work of Szenci Molnár himself.¹³²

Szenci Molnár accused the Hungarian Lutherans and Catholics of the cult of personalities, saints and symbols. The Reformed tradition too, however, has known many of its own mini-popes, saints, and venerated symbols, as the Dutch historian John Exalto has sufficiently demonstrated.¹³³ They fit into Protestant ecclesiastical structures and are labelled differently, but in nature and function do not differ significantly from their Roman Catholic counterparts. The composition of the title page demonstrates the same impulse towards the heroes and allegories of its own tradition, such as the portrait of Calvin, the symbol of True Religion and the idea of the elect nation, expressed by the arms of Hungary.

The controversy over images that took place in Hungary and Transylvania at the beginning of the 17th century, therefore, must be recognized as one of the elements of the self-affirmation of the Calvinist movement. As the Dutch historian Willem van Asselt has shown, a similar movement can be recognised in the Dutch Republic and in Calvinist territories elsewhere.¹³⁴ The image controversy during the Reformation did not only concern iconoclasm, the destruction of material images and the attack on symbols related to the Catholic tradition. It also involved an "iconoclasm", a clash between various mental depictions or divergent images of the divine or the sacred. In this way, the internal Protestant

¹³² Imre, M.: Szenci Molnár op. cit. 58-59.

¹³³ John Exalto: Gereformeerde heiligen. Nijmegen 2005.

¹³⁴ Willem J. van Asselt: The Prohibition of Images and Protestant Identity. In: Iconoclasm and Iconoclasm: the Struggle for Religious Identity. W. van Asselt, P. van Geest, D. Müller, and T. Salemink eds. Leiden 2007. 308.

controversy over images between Lutherans and Calvinists contributed to the genesis and demarcation of the various Protestant identities in Hungary and Transylvania.

Moreover, the image of the sacred was used as a tool for a negative typecasting of “the other”. These bad stereotypes could be used for the Roman Catholic Church, its adherents and the authority represented by the Catholic Habsburg dynasty, which were opposed to the positive stereotype of the Hungarians or Dutch as “elected nation” or “chosen people”. It was also applied to attack certain ethnic groups inside or outside the country, like the Spanish, the Turks or the (Catholic) Germans. This need to judge and condemn others appears to be essential for drawing up and protecting Protestant identities, not only in the Dutch Republic and Germany, but also in Hungary and Transylvania.¹³⁵

The title page is thus a demonstration of this changed Calvinist world view as seen through the eyes of Szenci Molnár. Although he rejected the saints and symbols of the Catholic tradition in Hungary, his allegorical composition still contains several elements of the developing cult of persons in European Calvinism. The main characteristic of this cult was a new Protestant model of saintliness as a reaction to the old Catholic one, for which Exalto used the notion of “Living Saints”.¹³⁶ These “Living Saints” of the Protestant tradition were living or recently deceased Protestants, who could serve as role models for ordinary believers because of their virtuous lives and deeds. These Protestant saints were not venerated in the same way as the Catholic saints, but were imitated as role models. Exalto divides these “Living Saints” into three types: the prophet, the king and the martyr. The Biblical model of the virtuous prophet, king or martyr was carried on by the living example of the fathers of the Reformation, the Calvinist rulers and the martyrs for the Protestant belief, who suffered from the Counter-reformation.

Szenci Molnár presented two types of these “Living Saints” on his title page: the prophet and the martyr. The figure of Calvin serves as a model for the Calvinist prophet, who shows the way to True Religion and Faith. Szenci Molnár places himself next to Calvin as a Hungarian Calvinist martyr. In the background of his

¹³⁵ Asselt, W. van: *The Prohibition of Images* op. cit. 310.

¹³⁶ Exalto, J.: *Gereformeerde heiligen*. op. cit.

portrait, we can see him being tortured for his Calvinist beliefs. His work, which follows the title page, is the sure proof that he still persisted in his religion. Through this work and the depiction of himself in the allegorical composition with the depiction of his fate, Szenci Molnár shows a true example of the virtuous life of the true Calvinist. His fate is mirrored in part of the dialogue with True Religion: "Everywhere I suffer great violence and indignity, but through suffering I gather strength and shall finally ascend to God."¹³⁷

The title page lacks a depiction of an ideal king. This figure is, however, present in the book. Szenci Molnár dedicated his work to Gábor Bethlen, prince of Transylvania. The dedication can be found after the title page and before the text of the dialogue about Religion. It addresses the prince as the benign patron of the Hungarian nation gathered in the 'mother church'.¹³⁸ Prince Bethlen was thus portrayed as the living Calvinist saintly ruler of Transylvania.

The dedication thus contains a response to Pázmány's allegory and the Catholic ideas that it represents.¹³⁹ Szenci Molnár describes the history of Hungary from a Calvinist point of view, which can be understood as a reaction to the work of Magyari, Pázmány and Révay. According to Szenci Molnár, Bethlen is the defender (patron) of the Hungarian nation congregated in the Church. Providence has led the nation out of darkness into the light of the True Religion, just as it did the people of Israel. When the Hungarian nation had been led out of Scythia there ensued a period of darkness, in which the Catholic Church tried to delude them with images of the Blessed Virgin, holy kings and other saints. When the books of the great reformed churchmen such as Zwingli and Luther reached Hungary the nation emerged from the dark. Calvin's *Institutio*, translated by Szenci Molnár, is a gift of God, will edify the holy Church and mount yet another attack on the kingdom of the devil.

The addition of the image and the dialogue about True Religion to Calvin's principal work also contains a political message

¹³⁷ "Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot / De szenvedvén erőt vészek / S végre Istenhez felmégyek." *Szenci Molnár, A.: Az keresztyéni religióra op. cit. E3r.*

¹³⁸ „A Magyar Nemzetségben gyueytoett Christus anya szent Egyházának kegyes Patronusának.” Ibidem, A2.

¹³⁹ Ibidem, A2-A3.

about Hungary and Transylvania, which again fits into the frame of European confessional Calvinist thought. The author wanted to show by means of his allegory that the destiny of the Calvinist community in the Hungarian-speaking territories was closely connected with that of Calvinism elsewhere in the world. The very publication of this book is at the same time a reflection of Calvinist solidarity, as many Calvinists all over Europe supported its translation and printing. Szenci Molnár expresses special thanks for the support of the Dutch Calvinists for the realisation of this work. These words of gratitude also show the close relations between Dutch and Hungarian Calvinists at that time.

The allegory of the Stadhouder of Orange (1624)

I have already stated that the use of the image of True Religion was widespread in the Dutch Republic at the beginning of the 17th century. This was especially true in the period when the *Institutio* was issued. As stated, the image of True Religion was used many times as a part of an allegorical composition about the Calvinist virtues of the Dutch Republic. All of these images legitimate the authority of the Dutch Stadhouder as a true Calvinist prince and a leader of the Calvinist nation. We must bear in mind that the Stadhouder was not a sovereign ruler of the country, though he did play an important symbolic role in the political life of the Republic. He was in the service of the States of the Staten-Generaal. Given that his responsibilities were chiefly military in nature, he was also closely involved in shaping the Republic's foreign policy and maintaining contacts with other states. This, and his personal authority based on successful military campaigns, gave a Stadhouder an almost sovereign position in the Dutch republic.

In the period 1609-1618, moreover, the image of True Religion in combination with the image of the True Prince served in the political and religious conflict between the Arminians and the orthodox Calvinists. Prince Maurice of Orange was depicted as the personification of a "Living Saint", because of his support for the Calvinist cause. The Dutch Republic was depicted as the promised land of the Dutch, which prospered because of their adherence to the True Religion of Calvinism.

The most striking Dutch allegorical composition with the image of True Religion was published in 1624, the same year as Szenci Molnár's translation. This famous allegory is about Stadhouder Prince Maurice of Orange in his symbolic role as the ideal Calvinist ruler of the Dutch Republic.¹⁴⁰ (See image 12.) It was printed on a large sheet of paper, the so-called 'imperiaal' (77 by 44 cm.), so that it could be hung on a wall.¹⁴¹ The composition was designed and executed by the Dutch artist Adrianus van Nieuwelandt (1586-1658) and engraved by the Dutch printmaker Simon van de Passe (1595-1647). The image was accompanied by a verse from the famous Dutch poet Daniel Heinsius (1580-1655). We have no information about who printed this unusually large print.

Prince Maurice is portrayed as the defender of freedom and religion for the Dutch Republic and its allies. He is shown in the centre, seated on a draped pedestal. Above him two angels sound trumpets and hold a wreath between them, and on either side of him are *Libertas* (freedom) and *Religio* (a personification of Religion). The female personifications of the prosperity of the United Provinces (Trade, justice, Wisdom and Victory) are set at his feet. Native Americans and aboriginal inhabitants of the Dutch East Indies stand next to and behind the figure of Liberty on the left. These people were liberated from the Spanish yoke by the Dutch, according to Dutch propaganda of that time.¹⁴² A person with a turban on his head stands next to the figure of Religion. A man dressed as a Hungarian is placed between Religion and the Ottoman. He has a hand on the Ottoman's shoulder and seems to hide behind him. The Hungarian looks very similar to certain contemporary Dutch engravings of Prince Gábor Bethlen, except that the Hungarian figure lacks a beard, which was a conspicuous feature of the Transylvanian prince.

The Dutch allegorical composition thus expresses the idea that the "living saint" Prince Maurice protects the Calvinist religion of the Hungarians in Transylvania through the relationships of the Dutch with the Ottomans. This notion reflects Dutch diplomatic policy towards the Ottomans, as can be read in the diplomatic

¹⁴⁰ Liberum Belgium, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-76.980.

¹⁴¹ *Ilja H. Veldman*: Chrispijn de Passe and his Progeny (1564-1670). A Century of Print Production. Translated from the Dutch by Michael Hoyle. (Studies in Prints and Printmaking, volume 3.) Rotterdam 2001. 250-254.

¹⁴² *Schmidt, B.*: Innocence Abroad op. cit. 74.

letters of Cornelis Haga, the Dutch envoy in Constantinople. This image of the Hungarians was propagated for at least the next fifty years, as this popular print of van de Passe's was re-used at least twice. The publisher Cornelis Danckerts re-issued it once to portray Stadhouder Frederick Henry in 1628¹⁴³ and again to celebrate King William III of Orange in 1672.¹⁴⁴ The background remained the same in both prints, only the face of the ruler was adapted.

The allegory of the Kingdom of Hungary (1665)

A rich allegory with a similar composition as the Dutch, but with a quite different meaning, was used as a title page of a book on the history of Hungary in 1665.¹⁴⁵ (See image 13.) The work contains a continuation of the historical work of Hieronymus Ortelius, written by historiographer Martin Meyer (ca. 1630 - ca. 1670). Unfortunately, we do not know the name of the inventor, or the engraver of this work, although we can assume it must have been a German artist. We can state that it must have been influenced by the engraving of the holy crown in the second edition of the work of Révay on the holy crown of Hungary in 1652 and/or the posthumous publication of a work of the same author on the Hungarian monarchy and the holy crown in 1659.¹⁴⁶ These prints were issued in Vienna and Frankfurt and both well known into Europe. In both works reappear the image of the crown. Although it was made 40 years later than the Dutch allegory, it is still useful to describe it here, as it can be considered as a Habsburg (Hungarian) Catholic mirror of the Dutch Calvinist allegorical composition.

The centre of the allegory is formed by the holy crown of Hungary, which is held aloft by a personification of Religion on the left and of Concord on the right. Under the crown, two groups of people are seen. One consists of members of heathen nations,

¹⁴³ Liberum Belgium, Rijksmuseum, RP-P-OB-81.349.

¹⁴⁴ Wilhem Hendrick D.G. Prins van Oranje, Grave van Nassau ... Cap. en Admirael Generael vande Vereenigde Nederlanden. Rijksmuseum, RP-P-OB-77.034.

¹⁴⁵ *Hieronymus Oertel [Ortelius]: Ortelius Redivivus et Continuatus oder Ungarische und Siebenbürgische Kriegs-Händel, so vom Jahr 1395. biß auf 1665. mit dem Türcken vorgelauffe.* Nürnberg 1665. (title page) RMK III. 7685.

¹⁴⁶ *Péter Révay: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvgariae Centuria Septem.* Francofurti 1659. RMK III. 2058.

the other of Christians. At the front of the Christian group a Hungarian, sword in his hand, defends Christianity (represented by Austrians, French and others) against the heathens. An Ottoman figure stands in front of the Hungarian leading a group of heathen and tries to lure the Hungarian to the other side. He raises his finger, as if he setting out an argument to persuade him. An Austrian figure defends the symbolic Hungarian with a shield, which he holds above him. Behind the Ottoman other people from various cultures are visible, such as a Tartar with drawn sword, and a native American. Beneath this scene a Hungarian battlefield is visible, flanked by Father Time and a personification of Glory. This allegory therefore depicts the influence of Providence on the outcome of the war against the Turks in Europe. If Hungary stays at the Catholic front and remains true to its crown and the ideas it represents, it will be liberated from the Ottomans with help of Austria.

Religion for the Christian Samaritans

The figure of Religion was once more portrayed in a similar fashion to Szenci Molnár's in a Hungarian translation of a poem with the title *Religion for the Christian Samaritans*.¹⁴⁷ It was a part of a manuscript collection of poems and engravings about the main actors of the Thirty Years War. This text was a translation of the work of the German humanist Johann Joachim Rusdorf (1589-1640), who was a diplomat of the Elector Palatine Frederick V, and who died in exile in The Hague.¹⁴⁸ The Latin text was printed several times to support Rusdorf's diplomatic efforts in the Calvinist circles of Europe. It is not sure who was responsible for this translation, but it must have been made in the court circle that surrounded Prince György Rákóczi I of Transylvania (1593-1648) between 1629 and 1638.

The original goal of the Latin editions of Rusdorf's work was to win the hearts and minds of the Protestant politicians of Europe to unite against the Catholic Habsburgs for the common cause

¹⁴⁷ *Religio Ad Samaritanos Christiános*. OSZK Oct. Hung. 69. Published in: A harmincéves háború op. cit. 56-158.

¹⁴⁸ *Johann Russdorf: Elegidia et poematia epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus*. Uppsalaiae 1631. See: A harmincéves háború op. cit. 184-185.

during the Thirty Years' War (1618-1648). The Hungarian translation was made in the circles of students and scholars who had studied abroad, in order to regain support for the Prince of Transylvania. The image of Religion again changes its appearance in this verse. The figure of *Religio* complains about the inconstancy of the Christians and compares it with the colours of a chameleon. According to Sándor Fazekas and Levente Juhász, the political message of the verse is directed against the Lutherans of Europe, who deserted the Calvinists in their fight against the Catholics.¹⁴⁹

If, however, we compare this verse to the other poems at the back of this work, it also seems that the author wanted to strengthen the bond between the Dutch and Hungarian Calvinists. The collection also contains a poem about Stadhouder Frederic Henry of Orange. In a poem verse which precedes the poem about Religion, the Dutch are presented as the protectors of Calvinist Europe, the only people in Europe who stand up against the Catholic danger. We can thus consider this work to be similar to the allegory of the aforementioned engraving by Simon van de Passe (1624), but this time in written form and translated into Hungarian.

The famous Dutch politician, diplomat, spy and very cynical historian Lieuwe Aitzema (1600-1669) wrote the following lines about the propaganda war in Europe between the Catholics and Protestants during the Thirty Years' War: "Men bevocht den Vijande niet alleen met Schepen te Water / maer ook met allerhande Poesijen, ghedichten / figuyren / en Ambachten te Lande".¹⁵⁰ (The enemy was fought not only with ships at sea, but also with all kind of verses, poems, allegories and other works of art on land.) The image of True Religion and its text served well as a powerful weapon against the Catholic enemy in the hands of Szenci Molnár. As Mihály Imre has stated, Szenci Molnár knew the possibilities of images and of communication through iconographic language and made the greatest use of these.¹⁵¹ The image of True Religion served well as the powerful bond between the Calvinists in the Dutch Republic and Germany, and those in Hungary and Transylvania.

¹⁴⁹ Fazekas, S. - Juhász, L.: Ezerszínű kaméleon. op. cit. 280-282; Fazekas, S.: „A soknyelvű tolmács” op. cit.; A harmincéves háború op. cit. 184-185.

¹⁵⁰ Lieuwe van Aitzema: *Saken van Staet en Oorlogh*. Vol. III. Den Haag, 1669. 781.

¹⁵¹ Bitskey, I.: Hitviták op. cit. 217-225. Imre, M.: „Úton járásnak megírása” op. cit. 36.

3. Early modern cultural diplomacy between the Dutch and Hungarians in terms of True Religion

Pieter Cornelisz. Brederode as the agent of the Dutch

Szenci Molnár tried to spread a positive image of Hungary, the Hungarians and their culture in Calvinist Europe through his works, deeds and contacts.¹⁵² He also wanted to show that the Hungarian Calvinist Church was a part of European Calvinist culture. The publication of the image of True Religion was an important way to fulfil these goals. Another way to support the Calvinist cause in Hungary and Transylvania was his effort to play an important key role in the early-modern Protestant information networks or the *respublica litteraria* in Europe. To understand the background of the image of True religion and how it was used to promote the Calvinist cause of Hungary in Europe, we must focus on the close relation between Szenci Molnár and the envoy of the Dutch Staten-Generaal in the German countries, Pieter Cornelisz. Brederode. (See image 14.)

Brederode was born in The Hague in 1558 or 1559 as the son of the wealthy tinsmith Cornelis Sybrantszoon van Brederode.¹⁵³ The members of this family proudly bore the well-known aristocratic name 'Brederode', and used the armorial bearings of this family, alluding to their (disputed) descent from a bastard. Pieter's father was a member of the party of the 'Geuzen' (Beggars), a nickname for the group of Dutch who revolted against the Spanish rule in the Netherlands. Because of his successful political activities during the Dutch Revolt, Cornelis acquired friends in high circles and even became major of The Hague, the centre of Dutch politics. Brederode was enrolled on 9 May 1578 at the recently foun-

¹⁵² Ibidem, 203.

¹⁵³ R. Feenstra: Pieter Cornelisz. van Brederode (1558 [?] – 1637) als rechtsgelerd schrijver. Een bio-bibliografische bijdrage. Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis 27.(1959) 413–468; Uwe Sibeth: Gesandter einer aufständischen Macht. Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602–09). Zeitschrift für historische Forschung 30. (2003) 19–52; Uwe Sibeth: Der „Friede“ als Fortsetzung des Krieges mit anderen Mitteln. Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz. Brederode. Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag. Stefan Ehrenpreis - Ute Lotz-Heumann - Olaf Mörke - Luise Schorn-Schütte hrsg. Berlin 2007. 479–502.

ded University of Leiden. Two years later he left for Switzerland, where he studied in Geneva from 1580 to 1586 as a student of the famous jurist Dionysius Gothofredus (1549-1622). Brederode himself taught at the University of Basel from 1591 to 1593. His successful career as a writer of law books began during his study years in Geneva.¹⁵⁴

Brederode's academic career came to an end in 1595, when he entered politics and became a diplomat by profession. In that year, he moved to Paris and married Marie Guerreau, the daughter of a sister of the said Gothofredus.¹⁵⁵ He also entered the service of Cathérine de Bourbon, the Protestant sister of the king of France, as her counsellor. In that same year, he offered his services to the States of Holland, who accepted his offer. His first task he received from Prince Maurice, who asked him to arrange certain matters in the principality of Orange. Brederode performed this task to the complete satisfaction of the prince. After that he entered the service of the States General on 17 October 1602 as diplomatic agent in the German countries in the city of Heidelberg and carried out this mission for more than thirty years, until his death in 1637. At first, from 1604, he lived in Neu-Hanau, a city where many Dutch refugees took exile. After 1610 he bought a house in Heidelberg, where Szenci Molnár lived from 1619.

As agent of the Dutch in Germany, Brederode became a crucial figure for the Dutch Republic in the early-modern distribution system of information, power, services and products in the Protestant diplomatic network in Central Europe. His task was to justify to the Protestant Electors and Princes, counts, lords and imperial cities the Dutch revolt against Spain: this was written in his instructions.¹⁵⁶ The main goal of this propaganda was to obtain financial support for the war from the Protestant German aristocrats and Estates. Brederode was quite successful in this, and received 229,000 guilders from the princes in 1605 alone. For the sake of comparison, in the second half of the 16th century the entire assembly of the Holy Roman Empire paid around half a million Rhenish flor-

¹⁵⁴ For an overview of the various works and prints: *Feenstra, R.*: Pieter Cornelisz. op. cit. 449-458.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 437-440.

¹⁵⁶ *Resolutionen der Generalstaaten 1576–1625. Resolutionen der Generalstaaten 1576 – 1625: niederländische Regesten zur späten Hansegeschichte.* Karl-Klaus Weber hrsg. Norderstedt 2004. 57–58

ins annually for the defence of the eastern border of the Habsburg Monarchy, which stretched from the today border of Slovakia and Ukraine to the Adriatic Coast, against the Ottomans in Hungary and Croatia.¹⁵⁷ This sum shows us not only the importance that the princes attached to the outcome of the war in the Netherlands, but perhaps also serves as proof of Brederode's skills as a fundraiser and as propagandist of the Dutch Revolt.

Brederode's outlook, which legitimated his diplomatic activities, was very much akin to that of Szenci Molnár. Behind the political crises and military conflicts in the Netherlands and the rest of Europe lay nothing less than the eschatological struggle between Christ and Antichrist, between the forces of good and evil, the children of light and darkness, as prophesied in the Book of Revelation of the New Testament.¹⁵⁸ In combination with political activism, typical of many Protestant rulers and their counsellors in the time of Brederode and Szenci Molnár, this eschatological interpretation resulted in a widespread attitude that Heinz Schilling termed "confessional fundamentalism".¹⁵⁹ This perspective was characterised by two main features: its unshakable self-assurance that it was definitely on the right or true side; its activism, stemming from the conviction that salvation was at stake and that consequently in this last battle the children of God had to fight Antichrist by all means, whatever the secular costs. Brederode's writings, just like those of the above-mentioned Van Meteren, were shaped by a decidedly confessionalist perception of power relations and lines in Europe.¹⁶⁰ He constantly pushed the theme of confession to the very heart of his negotiations and writings. His aim was to confront international

¹⁵⁷ *Géza Pálffy*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. századi második felében. Végvár és ellátás. Tivadar Petercsak – Mátyás Berecz eds. (Studia Agriensia 21.) Eger 2001. 183-219; *Géza Pálffy*: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher. München–Wien 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 38.) 20–44.

¹⁵⁸ *Heinz Schilling*: Early Modern European Civilization and Its Political and Cultural Dynamism. Lebanon 2008. 77. See also: *Gábor Kármán*: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: Felekezeti társadalom - felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete. Anikó Lukács ed. (Rendi társadalom - polgári társadalom, 25.) Budapest 2013. 27-40.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 77-78

¹⁶⁰ *Sibeth, U.*: Gesandter op. cit. 19-52.

Catholicism, which the Protestant princes and states were increasingly finding a threat to their existence. To cope with this danger, he emphatically called for a Protestant counter-alliance, one that would include all Protestant countries from all corners of Europe and to which the pope and Spain would be the Antichrist and a common enemy.

Brederode and the Bocskai Revolt (1604-1606)

From this confessional point of view it is not surprising that Brederode became interested in the revolt against the Habsburg king in Hungary and Transylvania after 1604. As early as that year he sent a missive to the Staten-Generaal in The Hague with information received from Prague about the revolt in Hungary and Transylvania.¹⁶¹ On 9 April 1605 he wrote from Frankfurt that he had received some very important documents on the Hungarian revolt, although these have not been preserved in the Dutch State Archive.¹⁶² Because of the amount of information about Hungary and Transylvania which Brederode sent to the Hague it is very likely that he was already in contact with Hungarians from Heidelberg or Hanau at that time, perhaps even with Szenci Molnár.

Brederode became directly involved with Bocskai's diplomatic efforts at the beginning of 1606, shortly before the broadsheet on True Religion was published.¹⁶³ János Bocatius, Bocskai's envoy, had a meeting (with Brederode's help) with the Friedrich IV Elec-

¹⁶¹ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal [Hereafter: NL-HaNA-NL-HaNA], nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602-1613) (Prague, 20 November 1604)

¹⁶² Pieter Brederode to the Staten Generaal, Frankfurt, 9 April 1605, NL-HaNA, 1.01.02, inv. 6016. Lias Duitsland 6016. (1602-1613).

¹⁶³ *Kees Teszelszky*: Some international aspects of the Bocskai-insurrection: the Dutch-Hungarian connection. In: Redite ad cor: tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Tézér Oborni - Lila Krász szerk. Budapest 2008. 273-280, *Kees Teszelszky*: Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Ildikó Horn - Nóra G. Etényi szerk. Budapest 2008. 127-147; *Kees Teszelszky*: Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604-1606). In: Debrecentől Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Réka Bozzay szerk. Debrecen 2010. 59-89; *Kees Teszelszky*: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Ildikó Horn - Nóra G. Etényi szerk. Budapest 2010. 125-145.

tor Palatine in Heidelberg in the February of that year.¹⁶⁴ Bocatius (Johann Bock, 1569-1621), born in Vetschau in Lower Lusatia of a Sorbian mother and a German father, was the most prominent humanist writer and poet of the part of Hungary under Habsburg rule.¹⁶⁵ He was a good friend of Szenci Molnár, as we know from Molnár's diary, his correspondence and other sources.¹⁶⁶ Bocatius studied in Dresden and Wittenberg and was one of the best students of his year. In 1596 he was made *poeta laureatus caesareus* (imperial poet laureate) by Rudolf II and was ennobled by him in 1598 at the request of Archduke Maximilian of Austria and some Hungarian aristocrats. He went to Hungary for the first time only in 1590 and settled permanently in the city of Eperjes in 1593. As a famous teacher of rhetoric at the town school in Eperjes and later Kassa (Košice, now in Slovakia). He joined the Bocskai Revolt in his official capacity as mayor of Kassa. He played an important role as court historian and propagandist of the Hungarian Prince in Europe. In this sense, he had a similar function to Brederode's, only for a certain mission in a short period.

The first diplomatic effort of the Netherlands in favour of the Protestant Hungarians has remained unknown to this day, as Brederode seems not to have reported it to the Staten-Generaal in the Netherlands. (We have to note here that there is little material on Brederode left in the Dutch National Archives from the period 1606–1612.) His only reference to this meeting comes in a letter to a German secretary of the Count of Nassau, in which he wrote that he was involved with the affairs of Hungary which were “quite important for the conservation of the Church of God.”¹⁶⁷ We have,

¹⁶⁴ Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einfluss der Wittelsbacher. I. Die Gründung der Union, 1598-1608. Beab. von Moriz Ritter. München 1870 471-475; Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. Beab. von Felix Stieve. (Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, 6.) München 1895. 46-63.

¹⁶⁵ Doris Teichmann: Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus. Lëtöpis 52. (2005) 48-72; Doris Teichmann: Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert. (Quellengeschichtliche Untersuchungen; Schriften des Sorbischen Instituts 16.) Bautzen 1998. 171-295.

¹⁶⁶ Dézsi, L.: Szenczi Molnár op. cit. 55, 61, 77, 374-376; Ioannes Bocatius: Hexasticha votiva vel Strena Poëtica, omnis boni gratia Anno Deo VoLente rIt MeLIVs, distributa ac principaliter consecrata D. D. Regni Hungariae Palatino Ill[ustrissimo] Comiti ac D[omino] Georgio Thurzo de Bethlemfalva etc. Barthphae 1612. 108. RMK II. 345a.

¹⁶⁷ (...) J'avoyz aussi touché quelque chose des affaires de Hongarie, qui ne sont pas de légere importance; et seroit a soushaitter que tous ceux qui ont désir de conserver

however, a detailed account of Bocatius's meeting with the Dutch envoy, preserved in his memoirs and other documents related to him.¹⁶⁸ Later he stayed in Brederode's house in Hanau for three days in February 1606, as he wrote in his memoirs.¹⁶⁹ Meanwhile he also discussed with his host the political situation in Hungary and the political documents which he carried with him.¹⁷⁰

Unfortunately, this first Hungarian-Dutch cooperation did not have a happy ending. Bocatius was captured by Habsburg spies when returning home to Hungary. The agent of the Hungarians was interrogated by the emperors' men, all his possessions were confiscated and he was thrown into prison in Prague castle for many years. During the interrogation on 3 February 1606, a student travelling with Bocatius was asked what the envoy had discussed with Brederode, but unfortunately for later historians did not reveal this information.¹⁷¹ When he was free again Bocatius published a collection of short panegyrics in Latin, in which he thanked all the people who helped him in the last years to be released from prison.¹⁷² One of these he devoted to Brederode.¹⁷³

Bocatius received from Brederode not only a safe place to rest, but also some gifts. When he was caught by the emperor's men, the secretary Philippus Rust made a detailed inventory of Bocati-

l'eglise de Dieu, devroyent penser sérieusement aussi bien à cest affaire qu'à celluy de Messeigneurs les Estats, car il est certain que l'Espagnol amasse des gens de tous païs. (...)” Petrus Brederode to E. Stöver, Hanau 16 March 1606. In: Archives ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau: (1600-1625). Vol. 2. Recueil publié par G. Groen van Prinsterer. Den Haag 1858. 367.

¹⁶⁸ (...) Qui me Haidelbergae, post Hannoviae hospes habebas (...). *Bocatius, I: Hexasticha Votiva* op. cit.

¹⁶⁹ *Ioannes Bocatius: Olympias carceraria*. In: *Ioannes Bocatius: Opera Omnia. Prosaica*. Edidit Franciscus Csonka. Budapest 1990. 120, 130.

¹⁷⁰ Ibidem, 120.

¹⁷¹ 'Wohin der Bucati[us] von Haidelberg vorreisedit undt was ehr zue Hanau midt dem Brederovio geredet?', in: '[Interrogatio Nicolai Schlüßler]' *Bocatius, I: Opera Omnia* op. cit. 464. The student Nicolas Schlüßler answered: 'Gen Hanau und wis niht, was er mit dem Brederodio, der stadischen Abgesandten daselbst gehandelt', in: '[Responsiones Nicolai Schlüßler] 3. Feb[ruarii] a[nn]o 1606. 1607]', in: Ibidem, 465.

¹⁷² *Bocatius, I: Hexasticha votiva* op. cit.

¹⁷³ '[Petro Brederodo] Petre, per imperium, Brederodi, muneri agenti / Principe pro Belga cui sua Mauricio, / Qui me Haidelbergae, post Hannoviae hospes habebad, / Magne vir, ut verus tu mihi Phoebus eras. / Quid tum? magna decet patriae servire volentes, / In morem Attili, ferre patique viros', in: *Bocatius, I: Hexasticha votiva*. In: *Ioannes Bocatius: Opera Omnia. Poetica*. Vol. II. Franciscus Csonka edidit. Budapest 1990. 693.

us' possessions on 26 February 1606.¹⁷⁴ It is remarkable how many books, letters and other papers this Hungarian diplomatic agent had in his carriage on the way home. Glancing at the list of hundreds of items, we see that most space is taken up by texts and images on a confessional theme. It is also noteworthy that many of the items on the list, such as books, maps and prints, originated in the Netherlands or had a Dutch theme.

The Dutch propaganda material from Bocatius's luggage was similar in outlook and ideological content to what Szenci Molnár tried to spread in the German lands about the Bocskai revolt. Bocatius brought home Dutch political apologia, allegorical images of the Dutch Stadhouder in combination with texts, and other items consisting of images and texts in which political messages were communicated.

We shall now look at the items more closely. The first item in Bocatius's *runden Wadtsack* which strikes our attention is an anonymous handwritten pamphlet with a strong confessional theme.¹⁷⁵ This text, written by Brederode, is about the need to continue the war against Spain instead of making peace, as it is a holy war against the Catholics for the sake of the true Protestant religion.¹⁷⁶ It is noteworthy that at the very time that this text was written, or perhaps had already been distributed in manuscript form, the Spanish ambassador complained to the French king 'that the Dutch justify their revolt as a defence of religion, although it is nothing but a war of the state disguised as a religious war for the sake of those engaged in it.'¹⁷⁷

¹⁷⁴ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten. Miscellaneae Fasc. 433. Akten, betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36-37. Published as: II/B Inventaria 2-6. in: *Bocatius, I.: Opera quae exstant omnia. Poetica.* op. cit. 469-474.

¹⁷⁵ 'Memoriall des jenigen so der Herr General Stadtten der vereinigten Niederlendischen Provinzien, uf die praetendirte Spanische Monarchi in achtzunemen undt wol zu consideriren erachten, damit thun undt sunsten undt andern Stenden des Reichs ihnen zu einer Assistenz zu bewegen.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 471; *Sibeth, U.: „Der „Friede“* op. cit. 479-502.

¹⁷⁶ Printed edition: [*Pieter Cornelisz. Brederode*]: *Repraesentatio Pacis Generalis, inter Orbis Christiani Reges, Principes Et Status: Pontificum & Sedis Romanae sollicitudine procurata.* S.l. 1608.

¹⁷⁷ "(...) que la guerre des Pais-Bas ne se faisoit pour la religion, que c'estoit une pure guerre d'estat, converte du masque de la religion, pour favoriser les parties qui la faisoit (...)." Entrevue du Roi de France avec l'Ambassadeur d'Espagne, September 1605. in: *Archives ou correspondance* op. cit. 362.

Brederode seeks the continued support of the German Estates and princes for the Dutch struggle against the Catholic Habsburg dynasty. According to him, the Catholics are the main threat to the Protestant *Respublica Christiana* and the true Protestant religion itself, and must not be appeased either in the Netherlands or elsewhere. He sees the Protestant kings and princes as defenders of True Religion against the attacks of the pope and the Catholic powers. It is striking that this pamphlet, which circulated widely both in manuscript form and in print, was written not only for the German Protestants, but was also directed to an audience in Brederode's homeland. Just like Szenci Molnár, he tried to convince his fellow countrymen and the rest of the Protestant world at the same time.

The other items underlined and elaborated the political message of the pamphlet. Some items served to promote the image of Prince Maurice of Orange in his role as the ideal protestant ruler and the defender of the True Religion in the Netherlands. Three copies of a printed song in German about Prince Maurice were found in Bocatius's bag.¹⁷⁸ These propaganda songs were published in Heidelberg around 1606, probably by order of Brederode, and showed an image of Prince Maurice in armour.¹⁷⁹ As there were at least two variants of this print, there could have been three identical versions or two or three different ones on Bocatius's inventory. The words of these songs were re-workings of the popular late sixteenth-century song about William of Orange titled *Wilhelmus*, which even became the Dutch national anthem in the twentieth century. This combination of an image and a text which could even be sung aloud was an excellent way of spreading the ideological message of the Dutch abroad. The text could have been sung at markets or on squares by news-readers or at home with friends and family. The Hungarians followed a similar propaganda strategy at home: a song about Prince Bocskai was printed in Hungary in 1605.¹⁸⁰

Other items which can be related to the confessional message about the Dutch Stadhouder and the religious war in the Nether-

¹⁷⁸ 'Drei gedruckte Exemplaria jedes uf eines halben Bogen eine Seiten, deßen intitulation. Ein new undt Christlich Liedt Mauritio Graven von Naßaw.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 474.

¹⁷⁹ Ein new undt Christlich Liedt Mauritio Graven von Naßaw. S.n., [1608].

¹⁸⁰ *Joannes S. Debrecenis: Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis: Ad Illustrissimum Principem et Dominum, Dn. Stephanum Botskai de Kis Maria... Debrecen, 1605*

lands were found in a large black chest in Bocatius' carriage.¹⁸¹ Bocatius was carrying several maps of Dutch towns and areas with him. These can be identified as propaganda prints ('historieprenten') of famous Dutch victories by Prince Maurice, won between 1599 and 1604. A map of Grave, a tiny fortified town in the east of the Netherlands, refers to a battle which was won by Maurice on 2 September 1602.¹⁸² Another one is a huge broadsheet on the siege of the river island Bommel in 1599 with an engraving showing an aerial views of Bommel and various troop formations and fortifications.¹⁸³ It was issued in 1600 in Amsterdam. The last one is an allegorical image of the successful siege of Sluys, a port in Flanders, in 1604.¹⁸⁴ This was Maurice's last military victory and the acme of his military career. The goal of the campaign waged by Maurice and the Staten-Generaal against the Spanish king was to protect "True Religion", as was stated in the explanation to the reader on the map.¹⁸⁵ Other similar items consisted of Latin poetry by Hugo de Groot (Grotius) on confessional themes. Grotius had already sent similar material to the famous French historian Jacques Auguste de Thou (Thuanus, 1553-

¹⁸¹ 'Dicta Deo Vindici Mauritio principi assertori, ordinib[us] foederat. Anno 1604 Arnehmi Geldriae excus[a].' II/B Inventaria 5: II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478; 'Item, Relation oder eigentliche Erzehlung von dem hehrlichenn und wollgeordnetenn Feldtzuge etc. Herrn Mauritii Prince vom Orangien etc. neben einem darann gefasseten langen Kupfferstuck, gedruckt zum Amsterdam durch Cornelium Nicolaum anno 1603; Ibidem, 479; 'Effigies Mauritii D[ei] G[ratia] nati Auran[iae] Principis, Comitis Nassau anno 1599. abgedrucktt', ibidem; 'Effigies D[omini] Mauritii principis Auran[iae] noch eins, anno [15]98. abgedrucktt', ibidem; 'Item in patenti forma Curia Hollandiae, abgedrucktt im Kupffer Stuck', ibidem.

¹⁸² 'Abunterfeitunge der Starcken Stadt Grave.' ibidem, 478.

¹⁸³ 'Ein grosse Mappa, quae inscribitur: Tabula Topographica, in qua pars magna insulae Bommeliae etc.; ibidem. = Tabula Topographica in qua, pars magna insulae Bommeliae, una cum circumiacentibus Brabantiae; et Bataviae pagis; nee non insula Vorenia accurate describuntur In qua Videre est; etc. [1599]

¹⁸⁴ 'Item noch eine Mappa, inscribitur: Typus insignis Illustriss[imorum] D[ominorum] ord[inum] Foederatorum Provinciae Classis, qua Flandriam petierunt et Casandam appulerunt, anno 1604. April[is] 25, II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478 = Typus insignis Illustriss[imorum] D[ominorum] ord[inum] Foederatorum Provinciae Classis, qua Flandriam petierunt et Casandam appulerunt, anno 1604. April[is] 25. / FLORIS BALTASAR (...) (second edition). University Library, Leiden (UBL), COLLBN Port 37 N 50.

¹⁸⁵ Warachtige afbeelding van de beleghering van de wiit vermaerde stercke stadt van Sluys. (1604) Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.656.

1617) so he could use it to write his historical work.¹⁸⁶ This confessional history book was also in Bocatius's possession.¹⁸⁷

Bocatius stayed only three days with Brederode, according to his account. This does not seem much time to collect this huge amount of books, pamphlets, documents and engravings, of some of which Bocatius even had more than fifteen identical copies. It is very likely that this large amount of material with a confessional theme had been prepared beforehand by Brederode with help of a Hungarian acquaintance or a Hungarian student. It must have been selected with the ideological needs of the Hungarians and Brederode's propagandic goals in mind. Besides this, some items represent Bocatius's personal interests as a humanist writer in Latin: there were also works of famous Dutch poets, such as the political poetry of Hugo de Groot (Grotius, 1583-1645) and the love poetry of Daniel Heinsius (1580-1655).¹⁸⁸

Albert Szenci Molnár and Brederode

Brederode continued to support the Protestants in Hungary and Transylvania after 1606, but his attention now shifted to the interests of the Calvinists in these territories. From now on he openly supported the Hungarian Calvinists and reported the results of this support at home. This may be explained by the change of his role after the start of the Twelve Years' Truce between Spain and the Netherlands and the recognition of the Dutch Republic as an

¹⁸⁶ *Arthur Eijffinger*: Prent en punt dicht (Grotius' Maurits-Epigrammen). Oud Holland 92. (1978) 164-166; *Irene Schrier*: Boeckvercooper ende Constdrucker' De Delftse boek- en prentuitgever Nicolaes de Clerck (1599-1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2010. 161.

¹⁸⁷ 'Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temp, pars I. Parisi anno 1604 excus[a], in groß 8. Pars altera Thuani etc. Ist sonderlich gedruckt.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 478 = *Jacques Auguste de Thou*: Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temporis. Parisi 1604 [1603].

¹⁸⁸ 'Zwey exemplaria in 4-to gedruckt und ungebunden undt hatt jedes 2 Pognen intitultet Hügeiani Grotii Batavi, Pontifex Romanus; Rex Galliarum; Rex Hispaniarum; Albertus Cardinalis; Regina Angliae; Ordines Foederati. Ex Officina Plantiniana anno 1599.' II/B Inventaria 2-6 op. cit. 473. = Hügeiani Grotii Batavi [Hugo Grotius]: Pontifex Romanus, Rex Galliarum, Rex Hispaniarum, Albertus cardinalis, Regina Angliae, Ordines Federati. Ex Officina Plantiniana, Apud Christophorum Raphelengium, Academiae Lugduno-Batavae Typographum. Lugdunum Batavorum [Leiden] 1598.

independent state in 1609.¹⁸⁹ Brederode was no longer an envoy of the Dutch rebels any more, but from now he could present himself as the agent of the Republic.

Brederode became one of the main supporters of Szenci Molnár's intellectual activities towards the spread of Calvinism in Hungary and Transylvania, subsidising several of his important publications. The first was a Hungarian translation of a Calvinist Bible, of which 1,500 copies were printed in 1608 with the financial support of Prince Maurice of Hesse and Brederode himself.¹⁹⁰ This was the second translation to appear and spread widely – the Károlyi Bible had appeared in 1590, the Heltai Bible (1561) was not spread widely – and became one of the principle instruments of the spread of the Calvinist faith in Transylvania and Hungary. It was soon followed by a second, revised, edition in 1612.¹⁹¹ Szenci Molnár's most controversial work, which Brederode also supported, was the already mentioned Appendix to *Jubileus esztendei prédikáció* (A Sermon for Jubilee Year), published in 1618. The political message of this work was quite similar to the previously mentioned pamphlet which Brederode himself had published anonymously in 1608 and which Bocatius had tried to bring home. The last work supported by Brederode was a trilingual lexicon (Latin, Greek and Hungarian), which was published in Heidelberg in 1621.¹⁹²

Brederode's efforts were mirrored by the growing Dutch interest in the fate of the Calvinists in the east. In the wake of the Thirty Years' War the Dutch paid greater polemical attention to Hungary and Transylvania, which now appeared to be the central battlefield where the outcome of the conflict between Catholics and Protestants in Europe would be decided. An important milestone in confessional thinking on Hungary and Transylvania was the translation into Dutch of Hieronymus Ortelius' History

¹⁸⁹ *Sibeth, U.*: Gesandter op. cit. 22-23.

¹⁹⁰ Letter of Hermann Wolf to Szenci Molnár, 22 May 1608. *Dézi, L.*: Szenczi Molnár op. cit. 263.

¹⁹¹ *Imre Peres*: Szenci Molnár és a vizsolyi Biblia első revíziója. In: *Eruditio – Educatio* 1. (2006) 14-21; *Imre Peres*: Szenci Molnár Albert exegetikai munkássága. In: *Eruditio – Educatio* 2. (2006) 57-63.

¹⁹² *Albert Szenci Molnár*: Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum... Heidelberg 1621. RMK I. 513.

of Hungary (1619).¹⁹³ The Dutch translator and Calvinist preacher Petrus Neander stated in the foreword that God's plan for the Dutch people could be understood by studying the recent history of Hungary.¹⁹⁴ He described his book also as a mirror of princes for the Stadhouder Maurice of Orange. The Dutch prince must follow the example of the Transylvanian princes Bocskai and Bethlen, who defended the religion and freedom of their people against the papist devil. The Hungarian princes were thus presented as ideal Calvinist rulers and defenders of True Religion.

Szenci Molnár served as an important information broker in Germany about current political events in Hungary and Transylvania.¹⁹⁵ He provided news and information to the key figures of the Protestant *Respublica litteraria*, such as the Dutch agent Brederode, the French agent Jacques Bongars, Georg Michael Lingelsheim (Counsellor to the Elector Palatine in Heidelberg) and later Ludwig Camerarius (chancellor of the Czech king in The Hague) and others. This information was distributed by them through their own channels to every corner of the Protestant world. Molnár received this information about Hungary from members of his own network of informants, such as Bocatius, and from the visiting Calvinist students who travelled to Germany and the Netherlands.¹⁹⁶ He also served as an informant for Hungarians living in Hungary and Transylvania: it is perhaps also thanks to him that so many Hungarian students went to the Netherlands to study.¹⁹⁷

¹⁹³ *Hieronymus Ortelius*: De chronycke. van Hungariē ofte. Warachtige beschryvinghe van alle de vreeslicke oorlogen ende Veltslagen tusschen de Turckē ende christen princen. Amsterdam 1619.

¹⁹⁴ Ibidem, fol. ij.

¹⁹⁵ About early modern information brokers, see: Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe. Marika Keblusek - H. Cools – Badeloch Noldus eds. Hilversum 2006; Emissaries in Early Modern Literature and Culture. Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700. Brinda Charry - Gitanjali Shahani eds. Farnham – Burlington 2009. 95–129; Double Agents. Cultural and political brokerage in Early Modern Europe. Marika Keblusek - Badeloch Noldus eds. Leiden – Boston 2011.

¹⁹⁶ *Vásárhelyi, J.*: Eszmei áramlatok op. cit. 24.

¹⁹⁷ *Sándor Csipkay*: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei (Laskai János). Budapest 1935. 8; See also: *Willem Frijhoff*: Gelovig of geletterd? Nederlands-Hongaarse betrekkingen in de Republiek der Letteren van de 16^e tot de 19^e eeuw. In: János Apáczai Csere 1625–1659. Bundel inleidingen bij de onthulling van een plaqueette op woensdag 17 oktober 2001 ter herinnering aan de promotie van János Apáczai Csere aan de universiteit van Harderwijk, 350 jaar geleden. Harderwijk 2001. 3–12

We can see how information went through these channels by observing the transmission of the news of a Catholic attack on the Calvinist Prince Gábor Báthori in the Principality of Transylvania in 1610.¹⁹⁸ This uprising was led by the Catholic aristocrat István Kendi, whose goal – which was not achieved – was the re-establishment of the position of the Catholic faith in Transylvania. After that the Hungarian poet János Szappanos Debreceni, former court historian to Bocskai, wrote a long poem in Hungarian about this event. Szenci Molnár translated this text into Latin and sent it to Brederode on 25 August 1610, as he noted in his diary.¹⁹⁹ Either he or Brederode then sent this manuscript to Bongars in Bern, where it is still in his former library. This information aided the network in their assessment of the advance of the Catholic threat in the East.

The same happened in the Catholic camp, as for example the Habsburg court in Brussels was kept well up to date about the political developments regarding the Protestants in Hungary and Transylvania.²⁰⁰ The vast stream of Dutch information about Hungary and Transylvania with a confessional theme from the north was countered by anti-Calvinist prints inspired by the Habsburg propaganda from the Southern Netherlands. The Antwerp printer Abraham Verhoeven (1575-1652) published newsletters, broadsheets and other propaganda material from the Catholic Habsburg point of view almost weekly from 1605.²⁰¹ In 1620 he received a licence to deliver news about (among other countries) Hungary.²⁰² Indeed, Verhoeven paid regular and detailed attention to Hungary and Transylvania and often even illustrated this news. The purpose of these newspapers was not only to promote the cause of the Habsburg dynasty and the Catholics in Central-Europe, but also to attract young Flemish and Walloon soldiers to take up

¹⁹⁸ About this event, see: *Horn Ildikó: Őnagysága merénylői* (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In: *Historia manet : Volum omagial / Demény Lajos / emlékkönyv*. Szerk. Violeta Barbu és Tüdős Kinga. Bukarest 2001. 237-256; Later edition: *Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történetéhez*. Budapest 2005. 166-187.

¹⁹⁹ *Dézsi, L.: Szenczi Molnár op. cit. Vásárhelyi 1976, p. 521; Vásárhelyi, J.: Eszmei áramlatok op. cit. 21-25.*

²⁰⁰ *Luc Duerloo: Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*. Farnham, England 2012. 232-266.

²⁰¹ *Stéphane Brabant: L'imprimeur Abraham Verhoeven (1575-1652) et les débuts de la presse "belge"*. Paris et Bruxelles 2009.

²⁰² *Ibidem*, 281. (28 January 1620)

arms against the Protestants in the east, as happened earlier during the Bocskai revolt. Another similar piece of war propaganda was a work in verse about the brave deeds of South Netherlands soldiers against the Protestants.²⁰³ The confessional war in Central Europe had become a part of everyday life in the northern and southern parts of the Low Countries.

The idea of a close link between political events in Transylvania and the Netherlands became one of the pillars of the Dutch-Ottoman diplomatic contacts at the beginning of the 17th century. This began with the appointment in 1612 of Cornelis Haga as the first Dutch envoy in Constantinople.²⁰⁴ Brederode was influential in the development of Dutch-Ottoman relations, as we can read in the reports which he sent to the Dutch Staten-Generaal.²⁰⁵ According to the content of Haga's instructions, the destiny of the Dutch Republic was closely connected to Ottoman and Habsburg policies in Hungary and Transylvania.²⁰⁶ His mission was to keep the Habsburgs tied down in Hungary and Transylvania so that fewer Habsburg soldiers and supplies would be available for a future offensive against the Dutch Republic. Haga conducted this programme by gaining support at the Ottoman court in Constantinople for the policies of the princes of Transylvania, primarily those of Prince Gábor Bethlen (1580-1629) after he came to the throne in 1613.

According to his instructions, Haga had to send all relevant information about political developments in Eastern Europe to the Staten-Generaal in The Hague, just as Brederode had. Further, Haga also actively promoted the dissemination of this information to the Dutch public, just as Brederode had done before him. In 1620 the theologian William Baudartius continued the previ-

²⁰³ *Denis Coppée*: Chant triomphal de la victoire a iamais memorable de Statlo, obtenue le 6. d'Aoust l'An M.DC.XXIII. par le Comte Tserclaes de Tilly, Baron de Marbais, Seigneur de Balastre, & Montigny, General de l'Armée de sa Maiesté Imperiale : Et de Son Alteze le Ser[enissi]me Electeur de Baviere, &c. Luik 1624; O. de Wree: *De vermaerde Oorlogh-stucken, vanden wonderdadighen Velt-heer...* Brugge 1625.

²⁰⁴ Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel 1590–1826. I. Klaas Heeringa ed. Den Haag 1910. 155; Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Vol. X. P.C. Molhuysen – P.J. Blok eds. Leiden 1937. 319; *Alexander H. De Groot: The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630.* Leiden – Istanbul 1978, revised edition. (PIHANS CCXXII.) Leiden 2012.

²⁰⁵ NL-HaNA, 1.01.02, inv. nr. 6016. Lias Duitsland 6016. (1602-1613) fol. 459-487.

²⁰⁶ Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576–1625. Vol. IV. N. Japikse ed. 's-Gravenhage 1915. 326

ously mentioned history of Van Meteren, based on his collection of political treatises, pamphlets, newspapers and the information that he received from Haga.²⁰⁷ Other authors, such as Nicolaes van Wassenauer, also used Haga as their source on Hungary.²⁰⁸ If, however, we look more closely at the content of the missives that Haga sent to The Hague and the work of Baudartius and Van Wassenauer, it turns out that Haga had in fact transmitted the propaganda of the Transylvanian court to the Dutch Republic. Since the political goals of the prince of Transylvania were in keeping with his instructions from the Staten-Generaal, Haga presented himself in the Netherlands as one of the advocates and spokesmen of Transylvanian interests in Constantinople. The Calvinist political message of the Transylvanian court was heard in the heart of European diplomacy through the diplomatic letters of Haga and Brederode.

Brederode's role as information broker on behalf of the Hungarian Calvinists changed after the Siege of Heidelberg in 1622. If we compare the content of the reports of Brederode and Haga on information about Hungary and Transylvania, we can see that after 1622 more information about Hungary and Transylvania reached the Republic from Constantinople than from Hanau or Heidelberg. This development led also to a change of attitude towards Hungary and Transylvania in the Republic, as can be observed from the literature published at that time. In 1623, Van Wassenauer published an expanded version in Dutch of Hieronymus Ortelius' History of Hungary, originally issued in 1613.²⁰⁹ This Dutch edi-

²⁰⁷ *Willem Baudartius*: *Memorien, ofte kort verhael der ghedenckweerdigheste gheschiedenissen van Nederlandt ende Vranckryck principalijck. Als oock van Hooghduitschland, Groot-Britanien, Hispanien, Italien, Hungarien, Bohemen en Savoyen, Sevenborgen, und Turkijen. Van den iare 1612 (daer het de vermaerde historie schrijver Emanuel van Meteren ghelaten heeft) tot het begin des iaers 1620.* Arnhem 1620, Zutphen 1620.

²⁰⁸ *Nicolaes Jansz van Wassenauer*: *Historisch verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenisse, die hier en daer in Europa, als in Duijtsch-lant, Vranckrijck, Enghelant, Spaengien, Hungarijen, Polen, Sevenberghen, Wallachien, Moldavien, Turkijen en Neder-Lant, ... voorgevallen syn.* 21 volumes. Amsterdam 1621–1635.

²⁰⁹ *Nicolaes Jansz van Wassenauer*: *Het vyfde Deel tvervolch vande Hongarische Oorlogen, in t'welcke ghetrouwelick verhaelt wert, wat grouwelijcke Velt-slaghen tusschen de Turcken, en Christenen, t'sedert den Jaere 1607 voorghevallen zijn: en voorts watter na de ghetroffen Vreede, in de Naburighe Coninckrijcken/ als Spaengien, Vranckrijck, Enghelant, Bohemen, Moldavien, Walachien, Duytschlant, Sevenberghen, ende Barbarien, tot den Jaere 1623, voorgevallen is.* Amsterdam 1623.

tion was published again with a different title page, but exactly the same content, which reads “Turkish Chronicle” in Dutch.²¹⁰ What happened in Hungary and Transylvania could sell well as Ottoman History in the Netherlands. The image of the Ottoman Empire was already merged with that of Hungary and Transylvania, thanks to the political background of Dutch diplomacy in Constantinople. We have already observed a similar development in the 1624 allegory of Prince Maurice with the Hungarian and the Ottoman figures, described above.

As we have seen, the common cause of True Religion created strong ties among the members of the Calvinist *respublica litteraria*. Szenci Molnár fled to Hanau after the Siege of Heidelberg in 1622. He was tortured after the Catholic troops invaded the city. He lost his house and library. Also the house and Brederode’s famous book collection was lost forever after the fall of Heidelberg. Szenci Molnár then went to the Netherlands in the summer of 1623, where he visited Leiden, The Hague, Harderwijk²¹¹, Rotterdam, Dordrecht and Utrecht, and received many gifts.²¹² During his stay in Leiden in 1623 he received from the preacher Festus Hommius a catechism written by Marnix van St. Aldegonde, which he translated into Hungarian; it was published in Kassa in 1625, but unfortunately no copy has come down to us.²¹³ This was his last work to have a connection with the Netherlands.

Szenci Molnár made many Dutch friends during his stay, but he also still enjoyed a close friendship with Brederode. The Dutch envoy did not have children, but he stood as godfather to one of Szenci Molnár’s foster-daughters, Magdalena Vietor. The girl even lived for a while in Brederode’s house, according to a letter from Szenci Molnár to Ludwig Camerarius. dated 3 March 1624.²¹⁴ In

²¹⁰ *Nicolaes Jansz van Wassenauer*: Turcksche chronyck. Oft de memorabelste oorloghen, ende ghedenckweerdighste gheschiedenissen, die in de heftighste velt-slaghen ende belegheringhen der Turcken ende Christen koninghen voor-ghevalen zijn. Midtsgaders ‘tghene in Hongarien, Moldavien, Walachien, Sevenberghen, Polen, Sweden, Moravien, Bohemen, Oostenrijck, ende in ‘t Pfaltzgraven lant, tot het teghenwordighe jaer 1623 toe, gheschiedt is. Amsterdam 1623.

²¹¹ *Vásárhelyi, J.*: Szenci Molnár Albert válogatott művei op cit.: 398-399; Album amicorum van E. Brinck, Vol. 2., Koninklijke Bibliotheek Den Haag, fol. 124r. (27 June 1623).

²¹² *Dézsi, L.*: Szenczi Molnár op. cit. 86

²¹³ *Lajos Dézsi*: Szenczi Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiushoz. ITK 18. (1918) 224-225; Catechismus Philips van Marnix nyomán. Szenci Molnár Albert ford. Kassa 1625[?] RMNy 1336.

²¹⁴ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Judit Vásárhelyi ed. Budapest 1976. 624.

the same letter, Szenci Molnár wrote that he was going move to Transylvania to serve Bethlen. He also wrote about the translation of the *Institutio* which he was finishing, and his plans to travel to the Netherlands again, for which he wished to request a grant from the Staten Generaal.²¹⁵

The only work of Szenci Molnár's which has ever been translated into Dutch is his collection of writings *Analecta aenigmatica*.²¹⁶ It was added in 1608 to a new edition of the already existing and quite popular work of the German preacher Johan Heidfeld titled *Sphinx philosophica*.²¹⁷ Heidfeld's book was a collection of entertaining riddles taken from classical and early-modern literature, adapted to fit into the Protestant ideological framework. The edition of 1608 was translated from Latin into Dutch by Pieter Jacobi and appeared in 1612.²¹⁸ It was reprinted in 1627 and 1658.²¹⁹ These three Dutch editions and the five Latin editions in Germany make this the most popular work that Szenci Molnár wrote during his lifetime.

Szenci Molnár returned to Hungary for good in 1625 at the invitation of Prince Gábor Bethlen. He died in Kolozsvár in Transylvania, now Cluj in Romania, on 17 January 1634.

²¹⁵ Ibidem, 625.

²¹⁶ *Judit P. Vásárhelyi*: Szenci Molnár Albert Hollandul. In: Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai. P. Vásárhelyi Judit szerk. Budapest 1993. 71-81.

²¹⁷ *Albert Szenci Molnár*: Analecta aenigmatica, ab ornatissimo viro, dn. Alberto Molnaro Ungaro auctori nuper admodum transmissa, quae huc sub calcem collocari necesse fuit, cum seriùs redditae essent, quàm ut quodque suae classis ac tribui adscribi potuisset, operis typographicis iam in excudendo libro occupatis. In: *Joannes Heidfeldius*: Quintum renata, renovata, ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper, exulta Sphinx theologico-philosophica : promens ac proponens pia, erudita, ac arguta aenigmata sive scrupos, ex variis & quamplurimis, tum sacris tum profanis auctoribus sedulo comportatos, qui mirifice faciunt ad comparandam sapientiam, ad exercenda & acuenda liberalia ingenia, ad formanda iudicia ingenuamque delectationem philologorum omnium. Herbornae Nassoviorum 1608. 713-731. RMK III. 6118.

²¹⁸ *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Dirck Pietersz. Pers] Amsterdam 1612. 656-669. Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, 484 F 19.

²¹⁹ *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Dirck Pietersz. Pers] Amsterdam 1627. 656-669. Vrije Universiteit, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, XI.06563; *Johannes Heidfeldius*: Sphinx theologico-philosophica, ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter. Vertaelt door P. Jacobi. [Abraham van Blancken] Amsterdam 1658. Universiteit van Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam, 759 F 8.

The story of the Image of True Religion shows us in a nutshell that the Low Countries played an important role in the early modern era as a crossroads for religious and political ideas and images, serving as an intermediary between different parts of the world, including Hungary and Transylvania. One of the most important travellers on these crossroads was Szenci Molnár, a wandering scholar and one of the foremost intermediaries between the Dutch and the Hungarians. His work gives us testimony for the relative openness of the Calvinist culture in Hungary and Transylvania to intellectual influences from abroad. The only surviving copy of Szenci Molnár's print of the Picture of True Religion in the Rijksmuseum is a visible and tangible witness of the fertile and rich intellectual contacts between the Dutch, Flemish and Hungarians in the early modern period.

1. melléklet Az Igaz Vallás Beza általi (1580), Wierix/Baltens általi (1576 után) és Custos/Szenci Molnár általi (1606) ábrázolásainak összehasonlítása / Appendix 1. Comparison between the depictions of True Religion by Beza (1580), Wierix/Baltens (1606) and Custos/Szenci Molnár (1606)

Beza, 1561 (1580)*	Wierix/Baltens, 1576	Custos/Szenci Molnár, 1606
Quaenam sic lacero vestita incedis amictu? Relligio, summi vera Patris soboles.	H. Dic pia religio. Supremi nata Tonantis. Aeterni cultrix officiosa Dei. Cur caput exornat stellis diadema refertu(m)? R. Sydereae ostendo conditionis iter.	Homo. Dic pia religio suppressi nata Tonantis, Aeterni cultrix officiosa Dei: Cur caput exornat stellis diadema refertum? Religio. Sidereae ostendo conditionis iter.
Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. Quis liber hic? Patris lex veneranda mei.	H.R. Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. H.R. Cur liber hic? Patris lex veneranda mei est.	H. Cur vestis tam vilis? R. opes contemno caducas. H. Cur liber hic? R. Patris lex veneranda mei est.
Cur nudum pectus? decet hoc Candoris amicam.	H.R. Cur nudum pectus? decet hoc candoris amicam.	H. Cur nudum pectus? R. Fecet [!] hoc candoris amicam.
Cur innixa cruci? Crux mihi sola quies.	H.R. Cur innixa cruci? Crux mihi grata quies.	H. Cur innixa cruci? R. Crux mihi grata quies.
Cur alata? homines doceo super astra volare. Cur radians? mentis discutio tenebras.	H.R. Cur alata? homines doceo super astra volare. H.R. Cur radians? Lustrum pectora luce nova. Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. H.R. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designant foedere rupto. Praelia et accensus mutua in arma furor:.	H. Cur alata? R. Homines doceo super astra volare. H. Cur radians? R. Lustrum pectora luce nova. H. Quid docet hoc frenum? R. Mentis cohibere furores. H. Cur tibi mors premitur? R. Mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designanti [!] federe rupto, Praelia et accensus mutua in arma furor?
Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego.	R. Vota metu simulans, et religionis amorem, Illicitas raptat Miles iberus opes.	R. Vndique vim patior, quamquam patiando triumphans, Ascendo summi coelica regna regna patris.
		T.B.

* We have used the text of the 1580 edition of Beza's *Icones*. BÈZE, *i.m.*, Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

2. melléklet Szenci Molnár magyar nyelvű, az Ember és a Religio közötti dialógusának angol fordítása / Appendix 2. The dialogue between Man and True Religion in Hungarian by Szenci Molnár and a translation in English.

Ember.	Mond meg ő szent Religio, Istentől született Leanzó: ki tiszled nagy hűségben, Az istens minden időben: Mire való ez Corona? Fejeoen czilaggal rak va?	Man	Tell me, oh holy Religion, Daughter born of the Lord, Whom you adore with great faith, in every time of the Lord, For what is this crown which adorns your head with stars?
Religion.	En mutatoc mennyorszagra Vtat, es az bodogsagra.		
[Ember]	Mire viselsz illi rossz rubat?	Religion	I point you the way to heaven and bliss.
R.	Vtalok mulando jokat.		
E.	Mit jegyez a könyv a kezeden?	[Man]	Why do you wear such bad gar- ments?
R.	Atyam törvénye ván ebben.		
E.	Mellyed miért meztelen?	R.	Because I hate vanity.
R.	Tiszta hívsegem ercz ezen.	M.	What is the meaning of the book in your hand?
E.	Mért könyöklesz az keresztre?		
R.	Kereszt nyngnt meg kedvemre.	R.	My Father's law is in it.
E.	Szep szarnyaid mire valoc.	M.	Why are your breasts naked?
R.	Menyben röpielni tanitoc.	R.	It means my pure faith.
E.	Miere vagy illi fenyeseggel?	M.	Why do you lean on the cross?
R.	Sziveket hintec uy fénnel.	R.	The cross is my comfort.
E.	Mit tanit ez zabolás féc?	M.	Your beautiful wings, what are they for?
R.	Gonosz szívnek ez qenyetéc.		
E.	Halalt hogy nyomsz labab alá?	R.	I teach how to fly to heaven.
R.	Vagyok Halálnac halala.	M.	Why are you in such light?
E.	Mit kell erteni ez hadon,	R.	I light the hearts with new light.
	Kornyüled ez Zurza vbron?	M.	And what is the lesson of this bridle?
R.	Mindenüt nagy erőszakot,		
	Szen ve dec soc boszsziusagot:	R.	The bridling of bad hearts.
	De szenvedven eröt veszec.	M.	How can you trample death?
	S' Istenhez meuyben folmegydc.	R.	I am the death of death.
		M.	How must the war be under- stood, which I see here around you?
		R	Everywhere I suffer great vio- lence and much revenge. But through suffering I gather strength and I shall ascend to the holy Lord in heaven.*

* Translation based partly on that of Jamie Tanis. *Jamie Tanis - Daniel Horst: Images of Discord – De Tweedracht Verbeeld. A Graphic Interpretation of the Opening Decades of the Eighty Years' War.* Bryn Mawr 1993. 116.

3. melléklet *A Dialógus Religio és Bethlen Gábor fejedelem között magyar és angol fordításban / Appendix 3. Translation in Hungarian and English of the conversation between Religion and Gábor Bethlen.*

**Wahre Contrafactur unnd Abbildung/ deß Durchleuchtigen/
Hochgebornen Fürsten und Herren/ Herrn Betlehem Ga-
bor/ Fürsten in Siebenbürgen/ [et]c. : Sampt einem Gespräch
zwischen demselben und der Religion/ sampt dero zuget-
hanen gemeinen Landständen gegenwertiges Kriegswesen
betreffend.**

Die Religion redt den Fürsten Betlehem an:

O ach und weh/ Jammer und Noth/
 Daß sich erbarm der liebe Gott/
Die siebenköpsig giftig Schlang/
 Thut mir gar großen Ueberdrang/
Will mich mit ganzer Macht vertreiben/
 Und mein Lehr allenthalb aufreiben/
Die reine Lehr von Christ dem Herrn/
 Will sie mit Menschentand verkehrn/
So werden auch die Saerament/
 Mit Götzendienst verhöhnt und gschendt.
Das Gebet wird auf die Todten gricht/
 Da doch Gott lebt und Alles sicht.
Die Kirchen seind eim Jahrmarkt gleich/
 Da, was ihm glibet, kauft der Reich/
Wer Geld hat, kauft in gutem Preis
 Ablaß mitsamt dem Paradeis/
Hingegen muß die heilig Schrift
 Vom Papst verhaßt sein wie ein Gift.
Singt man ein Psalm/ liest man die Bibel/
 So erhebt sich bald mit Zorn groß Uebel.
Drum frommer Held Betlehem Gabor/
 Hilf mir Unterdruckten empor:
Errett die evangelisch Lehr/
 Wegen des Herren Christi Ehr.

Verhüt, daß nicht die römisch Meß/
Dein Glaubensgnossen all aufreiß/
Den ungeheuren Drachen wild/
Verjag mit deinem Schwert und Schild/
Erzeig hein Eifer bständiglich/
Und streit für dKirchen ritterlich.

Betlehem Gabor.

JA freilich weh der großen Noth/
Daraus uns helf der starke Gott!.
Was du thust schlagen, slag ich auch/
Uns beißt zugleich ein scharfer Rauch.
So lang mir aber GOTT der HErr
Sein Gnad verleiht, will ich dein Lehr/
Von Christo meim HErrn und Heyland/
Handhaben in dem ganzen Land.
Der HErr, der mich erkauft so theur/
Hilft mir wider den Drach ungheur.
So kommt dann auch herbei der Tag/
Daß Gott erhöret unsr Klag/
Wider den Papst und seine Rott/
Die Christum halten für ein Spott/
Weil mir Gott Lob dWahrheit bekannt/
Steh ich ihr bei mit gewehrter Hand/
Und widerstreb der falschen Lehr/
Die jetzt das Papstthum treibt so sehr.
Wer nicht eifert um Gottes Wort/
Der wird zu Spott beid hie und dort.
Wir sind Gott und dem Vatterland/
Zu dienen schuldig allesamt/
Drum wag ich nun mein Gut und Blut/
Der angefochten Kirch zu Gut/
Die Tyrannei und Falschheit viel/
Erlitten hat ohn Maß und Ziel/
Des der Papst allein die Ursach ist/
Wies offenbar zu dieser Frist/
Da Gott das fromm unschuldig Blut/

Zu rächen nun anfangen thut.
Wer nun sein Treu dem Herren Gott/
Erweisen will in dieser Noth/
Der tret zu mir und faß ein Herz/
Gott wird uns helfen ohne Scherz.
Für dKirchen und fürs Vaterland/
Versammle sich der gmeine Stand/
Und greif mit mir beherzt zur Wehr/
Erretten wolln wir Gottes Ehr.

Die gemeinen Landlent.

O frommer Fürst, o theurer Held/
Wie stehts so übel in dem Feld/
Der Feind hat roch fast Alls verhergt/
Und uns viel schöner Plätz zerstört/
Ja / das da ist ein grausam That/
Dem Türken er geschrieben hat/
Er soll mit seiner Macht geschwind/
Erwürgen unser Weib und Kind/
Und soll alsdann das ganze Land/
Ohn Schonen stecken in den Brandt/
Drum kommen wir zu euch getreten/
Und thun euch unterthänigst beten/
Wollen uns bei dem Vatterland/
Schirmen mit eurer Helden Hand.

Betlehem Gabor.

ICH weiß leider gar wol und gwiß/
Was man gebraucht für ein Beschiß.
Der Türk halt mehr auf Treu und Ehr/
Dann daß er sich zum Feinde kehr/
Der Feind mit seinen Esaniten/
Wird (wills Gott) gehn bald zu scheitern,
Gott wird sein liebe Christenheit/
Bhüten für folchem Herzenleyd.
Untreu sein eignen Herrn sehlägt/
Meineid hat manchen Starken geschwächt.

Darum ihr, meine Brüder treu/
Mit Euch verbind ich mich anfs Neu,
Für Gottes Kirch und Vatterland/
Nehm ich die Wehr in meine Hand/
Bleibt nur bei mir und folgt mir nach
Gott wird erzeigen feine Rach.
Dann es ist doch sein Sach allein/
Sein Wort und Kirch leidet Zwang und Pein.

Die Landsständ.

Die Lieb, die wir zum Vatterland
Tragen, wie euch ist wol bekandt/
Treibt uns, daß wir all Hab und Gut/
Euch antragen aus freyem muth
Gültbrief, Kleinot, Silber und Gold
Und was wir hand, sei euer Sold.
Führnd uns und gebt uns guten Raht/
Wir folgen euch all früh und spat
Mit euch, für euch wir sterben solln/
So ihr unr unser Haupt sein wolln.
Die Tyranny und großer Zwang/
Damit man uns thut Ueberdrang/
Ist gar zu groß/ der bitter Todt/
Ist nit so herb, als diese Noth.
Die Königs Mörder Lojoliten
Machen uns all zu armen Leuten/
Sie rauben Gott sein Lob und Ehr/
Und laden uns ein Last auff schwer.
Die Gwissen lant sie nicht frei bleiben/
Thätn uns gern in Türkei vertreiben.
Wie hand sie in dem Böhmerland/
Verübet groß Muthwill und Schandt.

Betlehem Gabor.

Gott hat der Böhmen Seussen ghört/
Und dero Feinde Gwalt zerstört/,

Ihr böse Rathschlug schön entdeckt.
 Und sie in großes Elend gsteckt.
Wer seim Nächsten ein Gruben grabt,
 Derselb gmeinlich zum erst drein trabt;
Auf ihrn Kopf der Stein ist gfallen,
 Also solls gehn reu Falschen allen!
Ich dank euch alln zugleich, ihr Herrn,
 Wir wolln uns widern Feind wol wehrn.
Auf unser Seit der HErr gwiß steht
 Und stets um unser Lager geht,
Sorgt und wacht für uns väterlich,
 Wie es am Tag ganz sichtbarlich,
Was uns vom Feint vor vielen Jahren
 Feindseliges ist widerfahren,
Das hat der HErr im Himmel gsehn;
 Drum läßt ers nit ohngstrafft hingehn.
Es hat Gott für die Böhmen gstritten,
 Die so viel Zwang und Gwalt erlitten,
Denselben ein König geschenkt
 Und Unglück auf ihr Feind verhängt.
Legt dHarnisch an und holt die Spieß,
 Zu streiten nun Niemand verdrieß!
Es berührt GOtt und das Vaterland,
 GOtt leistet uns Hüls und Beistand.

Laesa patienta sit furor

Gedruckt im Jahr als man zählt, 1 6 2 0

**„Nagyságos és kegyelmes” Betlehem(!) Gábor
erdélyi fejedelem úr etc.
valós tükörképe és beszélgetése a vallással
valamint a hívőül szegődött hazafiakkal a jelenlegi
háborús állapotokról**

A vallás így szól a fejedelemhez:

Ó, jaj, bú, bánat és fájdalom
Könyörülj rajtam Istenem
A hétfejű mérges kígyó
Hatalmas nyomást gyakorol rám
Minden erejével el akar üldözni
A tanaimat teljesen felőrölni
A Krisztus urunkról szóló tiszta tanításokat
Emberi ésszel megváltoztatni.
Így gúnyolják és gyalázzák a szentségeket
bálványimádással.

Az ima a halottaknak szól
hisz Isten él és mindent lát.
A templomok mint a vásárok
A gazdagok mindent megvesznek, ami tetszik nekik
Akinek pénze van, jó áron megvásárolja
a búcsúcédulát a Paradicsommal együtt.
Ezzel szemben a Szentírást
A pápa gyűlöli, mint a mérget.
Ha valaki zsoltárt énekel (Bibliát olvas)
Komoly baja lesz belőle.

Ezért jámbor hős Betlehem Gábor
segíts nekem, elnyomottnak:
Mentsd meg az evangélium tanításait
Krisztus becsülete kedvéért.
Óvj meg, hogy a római egyház
hitsorosaidat ne zabálja fel
a szörnyű vad sárkányt

üldözd el kardoddal és pajzsoddal
Légy folyton buzgó
És harcolj egyházadért lovagként.

Betlehem Gábor

Ó nagy a baj
segíts ki belőle erős Istenünk
Amivel harcolsz, azzal harcolok én is
Miközben csípős füst rág bennünket
Amíg azonban a mi Urunk Istenünk
kegyes hozzám, a tanaidat
Krisztus Uramról és Megváltómról
óvom az egész országban.
Az Úr, ki engem oly drágán megváltott(?)
segít engem a szörnyű sárkánnyal szemben
És eljön majd a nap, hogy Isten meghallja a panaszkodunkat
a pápa és bandája ellen
akik a kereszténységet semmibe veszik mert én ismerem az isteni
dicsőséget és felfegyverkezve állok ki mellette és megküzdök a ha-
mis tanokkal
amit a pápaság most erőteljesen hirdet.
Aki nem buzgólkodik Isten szavai szerint
gúny tárgya lesz mindenütt.
Istent és a hazát
mindannyian kötelesek vagyunk szolgálni
Ezért kockáztatom a birtokomat és a véretem
a megtámadott egyház javára,
mely a zsarnokságtól és hamisságtól sokat
szenvedett mértéktelenül és céltalanul.
Hogy a pápa egyedül az oka
mára már egyértelmű
Hisz Isten a jámbor, ártatlan vért
elkezdi megbosszulni.
Aki az Istenhez való hűségét
ebben a szükségben bizonyítani akarja
Álljon mellém, vértesse fel szívét
Isten mindenképp segít nekünk.
Istenért és a hazáért

gyűljön össze a köznép
és velem együtt bátran ragadjon fegyvert
hogy megmentsük az Isten becsületét.

Az egyszerű hazafiak

Ó, jámbor fejedelem, ó, drága hős
Mily szörnyű a helyzet a harcmezőn
Az ellenség majdnem mindent tönkretett
és sok szép helyet lerombolt
Igen (ez szörnyű tett)
írt a töröknek,
hogy minden erejével sebesen
fojtsa meg asszonyainkat és gyermekeinket,
hogy aztán majd az egész országot
kímélet nélkül lángba borítsa.
Ezért jöttünk színed elé,
és kérünk a legalázatosabban,
hogy a hazánk felett
tárt szét hősi, védelmező karodat.

Betlehem Gábor

Sajnos pontosan tudom
Mit használtak fel ellenünk
A török többre tartja a tisztességet és a becsületet
hogy ellenséggé váljon
Az ellenség hamarosan (ha Isten is úgy akarja) kudarcot vall
Isten az ő kedves kereszténységét
megóvja az ilyen szívfájdalomtól.
hűtlenül saját ura ellen harcol
hamis eskü négy erőset elgyengített
ezért veletek, hű testvéreim
szövetséget kötök ismét
Isten egyházáért és a hazáért
fegyvert ragadok
Maradjatok belem, kövessetek

Az Isten bosszút áll.
Hiszen ez az ő dolga egyedül
Az ő szava és egyháza szenved el a kényszer és a kint.

A honfiak

A hazánkat szeretjük,
jól tudod.
Ez visz rá bennünket, hogy mindenünket, amink van,
elhoztuk hozzád szabad akaratunkból
adóslevelet, ékszer, ezüstöt és aranyat
és amink van, legyen a te zsoldod.
Vezess bennünket, adj tanácsot
mind követünk téged mindenkor,
készek vagyunk veled, érted meghalni
azt akarjuk, te légy a vezetőnk.
A zsarnokság és a kényszer,
ami ránk nehezedik
olyan nagy, hogy a keserű halál
nem olyan rideg, mint ez a szükség.
A király gyilkos jezsuitái (lojoliták)
mindünket kifosztanak
megfosztják az Istent dicsőségétől és becsületétől
és nehéz terhet raknak ránk
nem hagyják, hogy tiszta maradjon a lelkiismeretünk
legszívesebben elüldöznének bennünket Törökországba
ahogy azt Csehországban tettek
gyalázatos tetteket elkövetve.

Betlehem Gábor

Isten meghallgatta a csehek sóhaját
és szétverte ellenségeiket,
A gonoszságot felfedte
És nyomorúságba döntötte.
Aki másnak vermet ás,
maga esik bele.
Kő hullott a fejükre,

ennek kell minden gazzal történnie!
Köszönöm nektek , uraim,
Védekezni fogunk az ellenséggel szemben.
Urunk biztosan a mi oldalunkra áll,
a mi táborunkat erősíti.
Legyetek óvatosak, éberek,
mert világosan látszik,
az ellenség sok évvel ezelőtt
milyen gazságokat tett ellenünk.
Az Isten az égben látta ezt;
nem hagyja őket büntetlenül.
Isten harcba szállt a csehek mellett is,
kik oly sok erőszakot szenvedtek el,
Királyt ajándékozott nekik
A szerencsétlenséget pedig az ellenségükre zúdította.
Vegyétek fel páncéljaitokat, hozzátok a dárdát,
senki ne lépjen vissza a harctól!
Istenről és a hazáról van szó,
Isten megvéd és támogat.

Türelem, ha túl gyakran meg van sértődve, düh lesz

Kinyomtatva a 1 6 2 0. esztendőben

**A true image and likeness of His Highness Prince
Gábor Bethlehem (!) of Transylvania, and his
conversation with Religion and the loyally serving
common people of the country concerning the
present state of war.**

Religion to the Prince:

Alack, alas, woe, grief and pain, God, be merciful unto me! The seven-headed venomous snake exerts mighty pressure upon me. It seeks to drive me out with all its power, completely to crush my doctrines, the pure teachings concerning Christ our Lord it would alter by the wit of Man. Thus the sacraments too are scorned and put to shame with idolatry. Prayer is devoted to the dead, whereas God lives and sees all. Churches are like markets, where the wealthy can buy whatever they wish. He that has money can buy at a good price an indulgence together with Paradise. By contrast, the priest hates holy scripture like poison. If anyone sings a psalm or reads the Bible it brings serious trouble for him. Therefore, Gábor Bethlen, pious hero, help me that am oppressed. Save the teachings of the Gospel for the honour of Christ. Prevent the Roman mass from devouring your faithful people and with your sword and shield drive off the monstrous savage dragon! Be ever zealous and fight in knightly fashion for your Church.

Betlehem Gabor.

I too struggle with what you do while a pungent smoke eats at us and nevertheless our Lord God is gracious unto me and I guard your teachings on Christ my Lord and Redeemer in all the country. The Lord, who has so dearly redeemed me, aids me even against the monstrous dragon, and the day is coming when God will give ear unto our complaints against the pope and his crew, who are bringing Christendom to ruin, because I acknowledge the glory of God and stand armed at his side, and I fight the false doctrines which

the priesthood now forcefully proclaim. He that is not zealous for the word of God will become everywhere an object of scorn. We are all bound to serve God and the fatherland. Therefore I venture my property and my blood for the threatened Church which has suffered much, without measure or cause, from tyranny and falsehood. That the pope alone is the cause is now universally agreed, for God is beginning to avenge the pious, innocent blood. He that wishes to prove his loyalty to God in this time of need, let him stand beside me and arm his heart, and God will help us in every way. Let the common people unite for God and the fatherland, and take arms courageously with me to preserve the honour of God.

The common folk

Oh pious Prince, oh beloved hero, how fearsome is the situation on the field of battle! The enemy has ruined almost everything and destroyed many lovely places. Indeed (a dreadful deed) they have sent for the Turks to strangle our wives and children quickly with all their might, so as then to put the whole country to the torch sparing none. We have therefore come before you and most humbly entreat you to stretch forth your defending sword above our fatherland.

Betlehem Gabor.

Alas, I know full well how we have been used. The Turks set more by honour and respect than by being hostile. The enemy and his Jesuits (God willing) will soon face disaster. God will defend his dear Christendom from such heartache. Faithlessness will triumph over its own master, the false oath will enfeeble many a strong man. Therefore, my loyal brethren, I shall ally myself to you once more, I shall take arms for God's Church and the fatherland. Remain with me, follow me, and God will reveal his vengeance. For vengeance is his alone, his word and his Church are suffering need and torment.

The common people

Our love for our fatherland, as you know full well, prevails upon us all to bring to you of our free will all that we have. Valuables, jewels, gold and silver, whatever we have, let them be your reward. Lead us, counsel us, we will all follow you at all times, we are ready to die with you and for you, we wish you to be our leader. The tyranny and force that oppress us are so great that the bitterness of death is not so cheerless as this deprivation. The king's murderous Jesuits (the loyalists) plunder us all, stifle God of his glory and honour and lay a heavy burden upon us. They do not allow us to have a clear conscience, and exile us to Turkey with the greatest pleasure, as they have shamefully done in Bohemia too.

Betlehem Gabor.

God heard the sighs of the Czechs and scattered their enemies, revealed the wickedness and sent them into wretchedness. He that digs a pit for another falls into it himself. A stone fell upon their heads, as must befall all evil-doers! I thank you, gentlemen, we shall stand against the enemy. Surely our Lord is on our side and will strengthen our camp, care for us in fatherly fashion and watch over us, for he can see clearly what evil things the enemy has done against us for many a year. God has seen this in heaven and will not let them go unpunished. God joined the fight on the side of the Czechs too, who had suffered so much violence. He granted them a king, and poured misfortune upon their enemies. Put on your armour, take up the spear, let none retreat from the fight! God and the fatherland are at stake, God will defend and support us.

Injured forbearance turns to righteous anger.

Printed in the year 1620

Képek jegyzéke - List of illustrations

1. Szenci Molnár Albert képe (1604) / Portrait of Albert Szenci Molnár (1604), Magyar Történelmi Képcsarnok.
2. Dialógus az Ember és a Vallás között (1606) / Dialogue between Man and Religion (1606), Rijksmuseum Amsterdam.
3. Az Igaz Vallás ábrázolása Theodorus Beza által (1561) / Portrait of True Religion by Theodorus Beza (1561), Országos Széchényi Könyvtár.
4. Krisztus menyasszonya, avagy az új Éva / The Bride of Christ or the New Eve in Twonderboeck, in: *David Joris: Twonderboeck*. Vianen 1584, magángyűjtemény / private collection.
5. Dialógus az Ember és a Vallás között /Tsamensprekinghe den mensch en religie / Relligionis et hospitii colloquium / Dialogue de la religion en du passant. (1576-1579). Rijksmuseum Amsterdam.
6. Érem a Leiden ostromának ábrázolásával (1574 után) / Medal with an engraving of the Siege of Leiden (After 1574). magángyűjtemény / private collection.
7. Érem a “spanyol düh” ábrázolásával (1576) / Medal with a depiction of the Fury of Antwerp. (1576) magángyűjtemény / private collection.
8. Hollandia boldog állapota / The happy state of the Netherlands. (1603). Rijksmuseum.
9. *Pázmány Péter*: Isteni igazsagra vezérleo kalauz. / Mellyet írt, Pazmany Peter jesuitak rendin valo tanito. Poson 1613. címlapja. / title page, Országos Széchényi Könyvtár.
10. *Révay Péter*: De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra D C clarissimae, brevis commenta-

rius. Augustae Vindelicorum 1613. címlapja. / title page, Országos Széchényi Könyvtár.

11. *Jean Calvin*: Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanac, mostan pedig az magyar nemzetnec isteni igassagban való épületire magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges registromockal egyetemben. Szenci Molnár Albert ford. Hanovia 1624. címlapja / title page, Országos Széchényi Könyvtár.

12. Belgium szabadsága / Liberum Belgium, Amsterdam, Rijksmuseum.

13. *Hieronymus Oertel [Ortelius]*: Ortelius Redivivus... Nürnberg 1665. címlapja / title page. Országos Széchényi Könyvtár.

14. Pieter Cornelis van Brederode képe / Portrait of Pieter Cornelis van Brederode. British Museum.

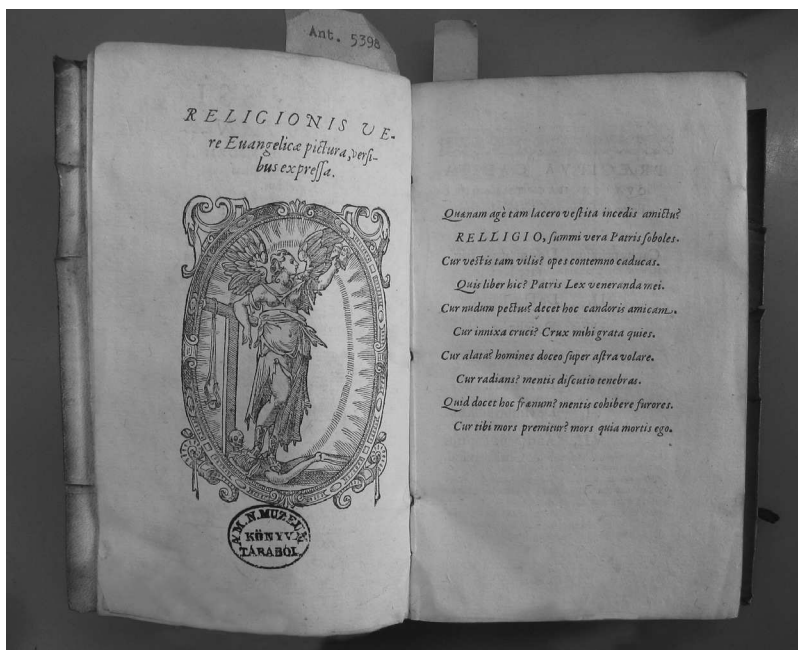
Képek – Illustrations

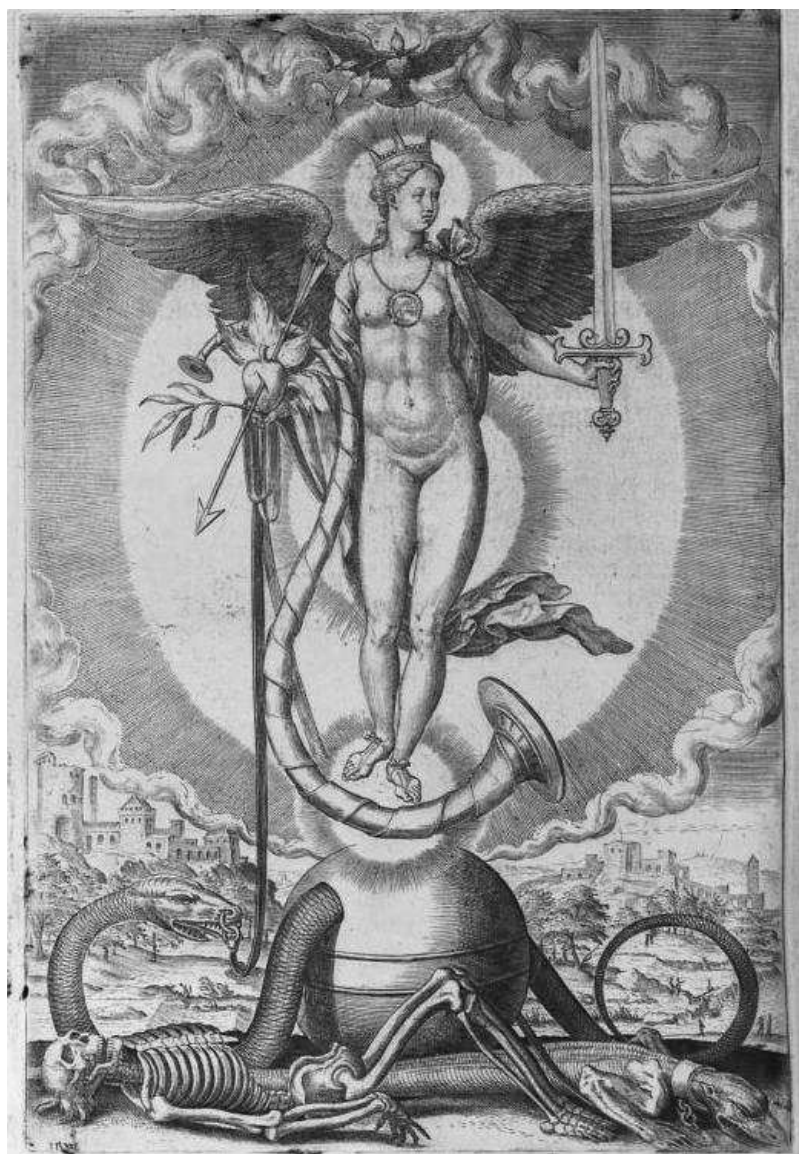
1. Szenci Molnár Albert képe (1604) /
 Portrait of Albert Szenci Molnár (1604), Magyar Történelmi Képcsarnok.

169

3. Az Igaz Vallás ábrázolása Theodorus Beza által (1561) /
Portrait of True Religion by Theodorus Beza (1561), Országos Széchényi Könyvtár.

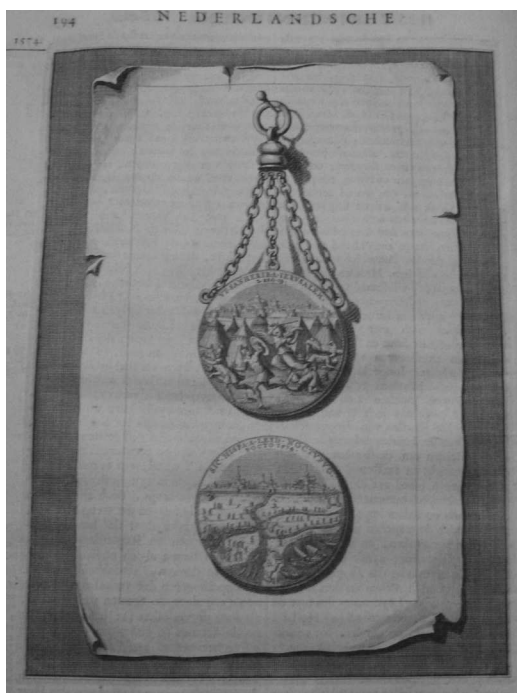

4. Krisztus menyasszonya, avagy az új Éva /
The Bride of Christ or the New Eve in Twonderboeck,
in: David Joris: *Twonderboeck*. Vianen 1584, magángyűjtemény /
private collection.

FN 222 D

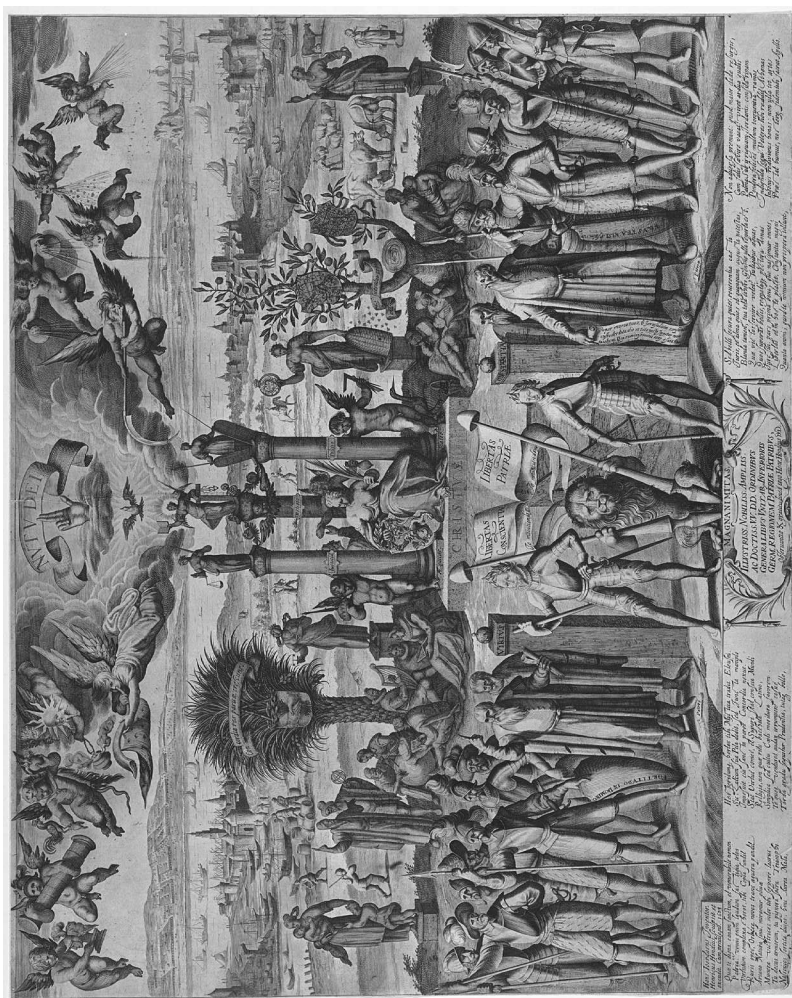
172

6. Érem a Leiden ostromának ábrázolásával (1574 után) /
Medal with an engraving of the Siege of Leiden (After 1574). magángyűjtemény /
private collection.

7. Érem a "spanyol düh" ábrázolásával (1576) /
Medal with a depiction of the Fury of Antwerp. (1576) magángyűjtemény /
private collection.

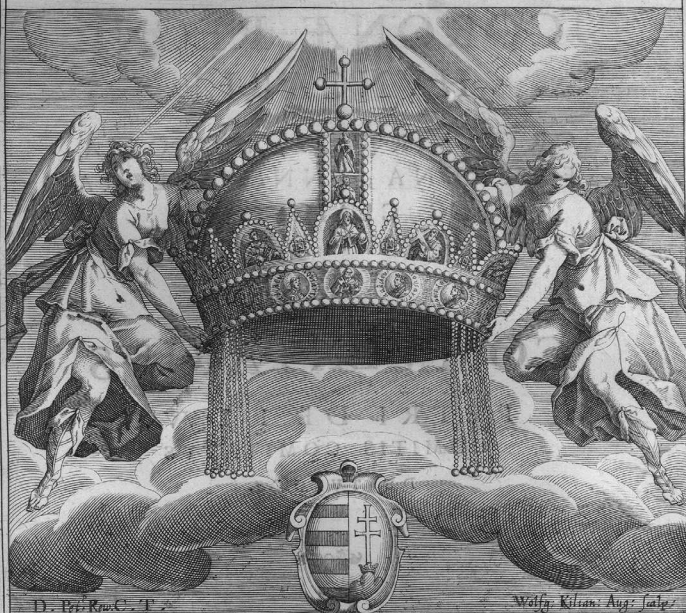

8. Hollandia boldog állapota / The happy state of the Netherlands. (1603).
Rijksmuseum.

9. Pázmány Péter: *Isteni igazsagra vezérleo kalauz.* /
Mellyet irt, Pazmany Peter jesuitak rendin valo tanito. Poson 1613. címlapja. /
title page, Országos Széchényi Könyvtár.

SACRA, ANGELICA, ET APOSTOLICA REGNI
HUNGARIÆ. CORONA.

Nobile cæligeno resplendens lumine sydus
Dignius anne polo! dignius anne solo!
Fulge sic patriæ: ne fati scra potestas
Te cæli rursus cogat adire lares.

10. Révay Péter: *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra D C clarissimae, brevis commentarius.*
Augustae Vindelicorum 1613. címlapja. / title page, Országos Széchényi Könyvtár.

11. Jean Calvin: Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakul irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanac, mostan pedig az magyar nemzetnec isteni igasságban való épületire magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges registromockal egyetemben. Szenci Molnár Albert ford. Hanovia 1624. címlapja / title page, Országos Széchényi Könyvtár.

13. Hieronymus Oertel [Ortelius]: *Ortelius Redivivus...* Nürnberg 1665. címlapja /
title page. Országos Széchényi Könyvtár.

14. Pieter Cornelis van Brederode képe / Portrait of Pieter Cornelis van Brederode.
 British Museum.

About the author

Kees Teszelszky (Voorburg, 1972) is a research fellow in the research group “Hungary in Early Modern Europe” (OTKA NK 81948) in the department of Medieval and Early Modern History of Europe of the Eötvös Loránd University in Budapest under the direction of Prof. Dr. Ágnes R. Várkonyi. He graduated in Leiden (Political Science) and Amsterdam (East European Studies), and obtained his PhD in Groningen (2006). He is an expert on the Dutch and Hungarian heritage and researches into Dutch-Flemish-Hungarian relations in the early modern period. Among other publications, he is the author of *Az ismeretlen korona. Jelenlések, szimbólumok és nemzeti identitás*. [The Unknown Crown. Meanings, Symbols and National Identity.] (Pannonhalma: Bencés kiadó, 2009).

His publications can be viewed and downloaded at: <http://elte.academia.edu/KeesTeszelszky>

Follow him on twitter: @Teszelszky

